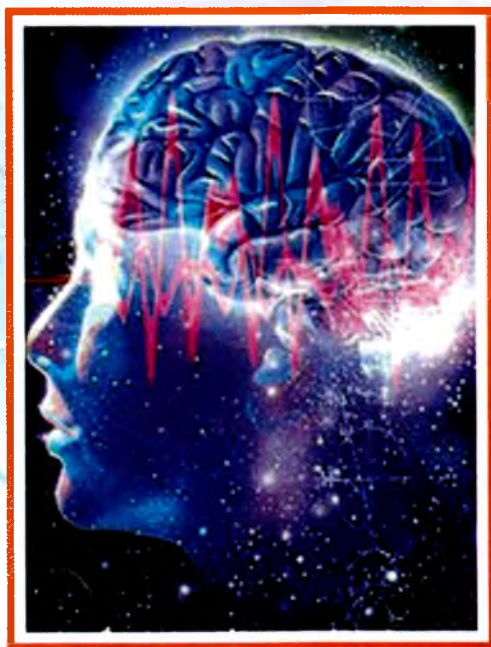

88
7-96

N.S. JO'RAYEV, D.A. SALIYEVA, N.A. SULTONOVA

PSIXOLOGIYA TARIXI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MUQIMIY NOMIDAGI QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

N. S. Jo'rayev, D.A. Saliyeva, N. A. Sultonova

PSIXOLOGIYA TARIXI

TOHIKEHT
«NOSHIR»
2019

UO'K 159.9(091)(075.8)

KBK 88.1ya73

J-96

Jo'rayev N.S.

J-96 Psixologiya tarixi [Matn]: o'quv qo'llanma / N.S. Jo'raev; – Toshkent, «Noshir» nashriyoti, 2019. 232-b.

ISBN 978-9943-5483-5-0

Taqrizchilar: H.Sh. Erkaboyeva p.f.n., dok.

I. Karimov p.f.n., dots.

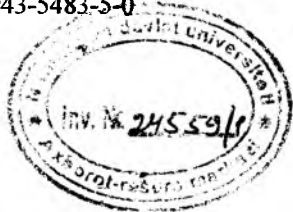
Psixologiya fanining rivojlanishi uzoq o'tmishga ega bo'lib asrlar davomida rivojlanib kelmoqda. Ushbu o'quv qo'llanmada antik davr psixologlarining, Sharq mutafakkirlari va hozirgi zamon psixologlarini fikrlari yoritib berilgan. Ushbu o'quv qo'llanma «Pedagogika va psixologiya» ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, psixologiya tarixi fanini o'rganish, psixologiya fanining ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan shaxs va shaxsga xos bo'lgan psixik jarayonlar, xususiyatlar va empirik yo'nalishdagi ma'lumotlarni tahlil qilishga qaratilgan.

UO'K 159.9(091)(075.8)

KBK 88.1ya73

Muqimiy nomli QDPI Ilmiy Kengashining 2019-yil 30 martdagi 8-sonli bayonnoma qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5483-5-0

© N.S. Jo'rayev. va b. 2019

© «NOSHIR» nashriyoti, 2019

1-M a v z u : PSIXOLOGIYA TARIXI

Reja:

1. Psixologiya tarixi faniga kirish.
2. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari.
3. Psixologiya fanining rivojlanish bosqichlari.
4. Psixologiya rivojlanishining asosiy omillari va tamoyillari.

Tayanch soʻzlar: psixologiya tarixi, fanning predmeti, metodlari, fanning rivojlanish bosqichlari, fanning asosiy omillari va tamoyillari.

1. Psixologiya tarixi faniga kirish. Har bir fan oʻzining tarixiga egadir. Oʻrgatilayotgan har bir nazariy qarashlarning oʻziga xos boʻlgan tarixini oʻrganish zarur. Fanning tarixini bilish hozirda oldinga qoʻyilgan maqsadni toʻla yechishga imkon beradi va katta ahamiyatni kasb etadi. Faylasuf Arastu «eksperimental va nazariy psixologiyani talqin qilish uchun shunday qiyoslash oʻtkazish zarurki, bu yerda hozirgi kun muammolarini koʻraylik va tarix bilan muloqotga kirishaylik» deb takidlaydi. Tarixga nazar solib yangilik yaratish psixologiya fanining yangi qirralarini ochib beradi. Psixik xususiyatlar va jarayonlar toʻgʻrisida barcha ilmiy qarashlarni oʻrganishda empirik maʼlumotlarni shartli ravishda yoʻnalishlarga ajratish lozim.

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos boʻlgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin toʻplanib borishi tarixidir. Insonning oʻzi haqidagi bilimlarni toʻplab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini oʻrganishga boʻlgan intilish kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar

taqozo qilinganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz.

Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beriladi. Psixologiya tarixi psixikaning yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlanish va yaratishda katta o'rin tutadi.

Psixologiya tarixi shaxsning o'ziga xos bo'lgan psixik xususiyatlari, g'oyalari, dunyoqarashi, rivojlanishi va takomillasxish qonuniyatlarning psixik mexanizmlarini o'rganadi. Ma'naviy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, buyuk allomalar, faylasuflar, olimlar va shaxslarning hayoti, qarashlari, ilmiy yo'nalishlari, g'oyalari o'rganiladi.

2. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari. Psixologiya tarixi fanini o'rganishda psixik haqiqiylik emas, balki tasavvurlar o'rganilgan har bir davrda o'ziga mos bo'lgan. Fanning ruvojanlash jarayonida bu tasavvurlar juda qadimdan mavjud ekanligi aniqlangan va ular 319 yo'nalishga ajratilgan. Birinchi, qalb haqida fan ekanligi, ikkinchisi ong haqidagi fan, uchinchisi faoliyat haqidagi fandır. Psixologiya tarixi to'g'risida ta'limotlarning haqiqiylik darajasini belgilaydigan mezon ilmiy qarashlarning bir-biridan farqlari bo'lib, ular ba'zida umuman tan olinmas edi. Psixologiya tarixi fani rivojlanishida ahamiyat kasb etadigan yutuq va kamchiliklari yangi haqqoniy psixologik qarashlarni keltirib chiqarar va shu davrga mos ravishda tahlil qilingan. Psixologiya tarixini o'rganishda empirik ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi.

Psixologiya tarixi fanining vazifalari. Psixologiya fanining paydo bo'lishida hozirgi kungacha barcha ilmiy qarashlar, bilimlar nazariy qarashlar, faylasuflar va psixologlar asarlari asosiy manba hisoblanadi. Psixologiya rivojlanishida – tibbiyot, ta'lim, tarbiya, yuridik amaliyot, amaliyot katta o'rin egallaydi. Psixologiya fani

rivojlanishida boshqa fanlarning ahamiyati katta bo'lib ular bir-birligiga bog'liqdir. Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari mazmundor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi, avvalo, insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borish tarixidir. Insonning o'z-o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida, ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar bilan taqozo qilganligini, ba'zi bir ma'lumotlar, ya'ni psixik hodisalar qay tarzda kashf qilingan, qaror topgan va aniqlanganligini, ular qanday tushuntirilganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday tushuntirilganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz.

Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradigan, psixologiya fani taraqqiyotiga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarining izlanilishi va yaratilishi katta o'rin tutadi. Psixologiya hech qachon ajralgan fan bo'lmagan: u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bog'liq holda taraqqiy etib borgan. Umumfan taraqqiyoti tarixida u bog'lanishlar kengaydi va chuqurlashdi. Boshqa fanlarning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatganligini, bilim sohalarining taraqqiyotida psixologiyaning roli qay darajada bo'lganligini, psixologiyaning ilmiy yutuqlari amaliyotda qanday tatbiq qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarlidir.

Psixologiyaning butun tarixi (shuningdek, filosofiya tarixi) davomida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiyaning mohiyatini turlicha tushunishda hamda psixologiya predmetining tushinishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani sistemasini o'zi ham, uning metodlari, mazmuni va vazifalari ham turlicha talqin qilingan. Psixologiya tarixi fanini o'rganishda qo'llaniladigan arxiv materiallari, intervyu, suhbatlar, biografik, avtobiografik uslublar keng qo'llaniladi. Har bir uslubning o'ziga xos tomonlari tahlil qilinganida har bir darslikning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi va

tarixan baho berish shartlariga bo'ysunadi. Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan, bu fanning predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos bo'lgan psixika, psixik hayot birdamligicha qolaveradi. Tarixiy jihatdan psixologiyaning o'rganish predmeti emas, balki shu predmetni tushunish, psixik hayot mohiyatini tushunishi o'zgarib keldi. Psixologiya predmetini tushunishdagi muhim o'zgarishlar, yangi psixologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tatbiq qilinishi, ilmiy-falsafiy tafakkurning umumiy yo'nalishi psixologiya fanining tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarini belgilab berdi.

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir. Insonning o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotini har xil tarixiy bosqichlarda ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar bilan taqozo qilinganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlabki yakkayu-yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beriladi. Psixologiya tarixi psixikaning yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlanish va yaratishda katta o'rin tutadi.

3. Psixologiya fanining rivojlanish bosqichlari. Psixologiyaning butun tarixi davomida idealizm va materializm o'rtasida kurash kechgan. Bu kurash psixologiya mohiyatini turlicha tushunadi, insondagi psixik va fiziologik hodisalarni o'zaro munosabatlarini tushunishda hamda psixologiya predmetini tushunishda ifodalangan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan bu fanning predmeti, ya'ni inson va hayvonga xos bo'lgan psixika, psixik hayot birdayligicha qolaveradi. «Biz o'zimizni o'tmish bilan birga ko'rishimiz kerak», chunki biz unga tayanamiz. Umumiy psixologiyaning predmet va metodlaridan farqli ravishda psixik voqelikni emas, uning rivojlanish tarixi haqidagi fikrlar turli davrlarda qanday bo'lganligini o'rganadi. Psixologik fikrning o'zi o'z tarixiga ega. Bu tarixning vazifasi psixika haqidagi ilmiy bilimlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini analiz qilish psixologik fikrlar taraqqiyoti davomida psixologiya fanning predmeti bo'lib, avval ruh, keyin ong, keyin xulq-atvor hisoblanadi. Oxirgi fan hozirgi turgan bosqichda, avvalgi bosqichlarda ajratib tashlagan psixika va xulq-atvor faoliyat birligi tiklandi.

Umuman psixologiyada fikrlar taraqqiyoti hech qachon bir tekisda kechmagan. Ba'zi davrlarda u zigzaglar bilan xarakterlangan bo'lsa, ba'zida ortga qaytgan yoki bir joyda turib qolgan. Har bir bosqich o'z yutuq va kamchiliklariga ega bo'lgan. G. Ebbengauz aytganidek: «Psixologiya uzoq o'tmishga va qisqa tarixga ega».

Psixologiyaga oid bilimlarning rivojlanishini har xil davrlashtirish mumkin. Davrlashtirish ishiga xronologik jihatdan yondashilsa, XVII asr psixologiyasiga hududiy-territorial jihatdan yondashilsa, Meksika psixologiyasining tarixi, Amerika psixologiyasining tarixi kabilarga ajratish mumkin. Demak, har qanday davrlashtirish nisbiydir. Shuni hisobga olib quyidagi davrlashtirish jadvali ham navbatdagi variantlardan biri deb hisoblash kerak.

Psixologiya tarixi 2 ta davrga ajratiladi. Ular o'z navbatida kichikroq davrlarga bo'linish prinsipiga asosan tuzilgan.

1-davr. Psixologiya fanining falsafa tarkibida rivojlangan davri. Bu er.av. VI asrdan XIX asr o'rtasigacha 2,5 ming yil davom etgan davrdir.

2-davr. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida rivojlangan davri. Bu XIX asr o'rtasidan hozirgi kungacha davom etib kelayotgan davrdir.

Psixologiyaning falsafa tarkibida rivojlanishi

Xronologiya	Bosqichning mazmuni	Natija
Er.av. V–VI asrlar	Psixika haqidagi dastlabki ilmiy fikrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi	Ruh haqidagi fanning paydo bo'lishi va unda 2 yo'nalish – materialistik va idealistik yo'nalishlarning paydo bo'lishi. Psixik jarayonlar sezgi, idrok, xotira, tafakkur, affekt, iroda haqidagi ilk empirik bilimlarning paydo bo'lishi. Tana va ruh munosabatiga har xil yondasxish.
V–VIII asr	Ruh haqidagi fanning falsafiy ta'limot doirasida tibbiy bilimlar asosida rivojlanishi	Tomistik psixologiyaning paydo bo'lishi.
XV–XVI asr	Ruh haqida fanning anatomik-fiziologik bilimlar asosida rivojlanishini davom ettirish.	Tadqiqot obyekti sifatida ruhni inkor etish, «Psixologiya» terminini kiritilishi.

Psixologiyaning mustaqil fan bo'lib rivojlanishi

Xronologiya	Bosqichning mazmuni	Natija
XIX asr boshidan XIX asrning 60-yillarigacha	Psixologiya mustaqil fan ekanligini ta'kidlovchi ilk bilimlarning paydo bo'lishi.	Nerv sistemasi va sezgi organi faoliyatini eksperimental metod bilan o'rganila boshlashi psixofizika va psixogeometriyaning paydo bo'lishi, sezish va idrok etish teoriyalarining kashf etilishi.
XIX asrning 60-yillaridan XIX asrning oxirigacha	Psixologiyaning bevosita mustaqil fan sifatida rivojlanishi	Eksperimental metodlar psixologiyadan mustaqil o'rin egallashi psixologiyada amaliy tadqiqotlarning paydo bo'lishi fanda yangi tarmoqlarning vujudga kelishi
2- asrning 10–30-yillari	Psixologiyada ochiq krizis /inqiroz/	Chet el psixologiya maktablari, bixeviorizm

30–50-yillar	Inqirozning tugallanishi	Yangi tarmoqlar: genetik psixologiya, shaxs psixologiyasining paydo bo'lishi, yangi maktablar, neobixeviorizm, neofreydizmning vujudga kelishi
60-yillar	Yangi nazariy va amaliy qidirish	Yangi yo'nalish: gumanistik psixologiya, logopediya, kognitiv psixologiyaning paydo bo'lishi, psixologiya predmetining tahlil qilinishi, ongsizlik masalasiga katta e'tibor, sotsial psixologiya masalalarini chuqurlashtirish

Psixologiya tarixining manbalari bo'lib, psixologik bilimlarni to'plashni aks ettiruvchi barcha materiallar eng, avvalo, o'tmish – psixologlarining, faylasuflarining asarlari hamda tibbiyotga, ayniqsa,, psixiatriya sohasiga oid bilimlar, shuningdek, boshqa fanlar – tabiatshunoslik, fizika, kimyo, astronomiya, tilshunoslik, etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ma'lumotlari ham psixologiya tarixining manbai hisoblanadi.

Idealizm (fransuzchadan idealisme) – idealizm: falsafaning bosh masalasida – ongning borliqqa munosabati masalasida materializmga qarama – qarshi o'laroq ong, ruh birlamchi, moddiy dunyo, borliq esa ikkilamchi, ong, sezgi, tasavvur va tushunchalarning mahsulidir deb da'vo qiluvchi g'ayri ilmiy falsafiy oqim. Idealistlar materialistlarga qarama-qarshi o'laroq, psixika tan bilan yashirin yo'sinda birlashgan, inson o'lgach, tanani tashlab «narigi dunyoga», g'oyalar dunyosiga ketib, u yerda abadiy yashaydigan moddiy bo'lmagan qandaydir ilohiy substansiya yoki mohiyatning namoyon bo'lishidir deb tushunadilar.

Materializm (lotincha materialis – moddiy) materialism falsafasidagi ikki asosiy oqimdan biri, ya'ni idealizmga qarama-qarshi o'laroq, birdan-bir ilmiy, tarixan progressiv dunyoqarashdir. Falsafa tafakkurining borliqqa munosabati haqidagi bosh masalasini hal qilishda materializm, dunyo o'z tabiatiga ko'ra moddiydir, materiya, tabiat, borliq, inson ongidan tashqari unga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir, material birlamchi hamda sezgilarning manbaidir, ong esa ikkilamchi, hosi-

la narsadir, dunyoni va uning qonuniyatlarini to'liq bilish mumkin, deb ta'lim beradi. Materializm falsafiy oqim sifatida eramizdan bir qancha asrlar avval qadimgi Hindiston, Xitoy va Gretsiyada paydo bo'lgan.

Qadimgi Misr va Hindistonda qalb haqidagi ta'limotlar. Eramizgacha bo'lgan IV ming yillikda buyuk Efrot, Nil, Hind va Xuanxe daryolari vohalarida davlatchilikning birinchi o'choqlari paydo bo'lganligi kuzatiladi. Bulardan birinchilar qatorida qadimgi misrliklar uchun Misr buyuk mamlakat sifatida ma'lum va mashhur bo'lgan.

Misrliklarning ruhiy hayot, haqidagi tasavvurlari o'ta murakkab tasavvuf, g'ayritabiiy tasavvur – diniy e'tiqodning umumiy tizimidan ajralmagan holda rivojlangan edi. Ularning tasavvuri bo'yicha oddiy insonda 5 ta alohida qalb bo'lib, bular: Ka, Ba (ayollarda shunga muvofiq Xemsut va Bat), Ax, Shuitva, Ren, Xudo va hukmronlarda bunday qalblar bir necha baravar ko'proq bo'lgan. Masalan, Ra tangrisida Ba 7 ta, Ka esa 14 ta. Shuit – bu «soya» bo'lsa, Ren – «ism»ni bildirgan. Qalblardan biri «ikkilangan» (aynan o'xshash) bo'lib, bu Ka.Ka insonning ruhiy ibtidosi bo'lib, u bilan birlashish hayotni anglatgan.

Miloddan avvalgi V asrda Hindistonda Upanishadlar falsafiy hayotda muhim o'rin egallagan bir paytda, uning diniy hayotida veda an'analari ustunlik qilardi. Yangi budda ta'limoti qadimgi veda adabiyotlariga keskin qarshi chiqdi va marosimlar hamda urf-odatlarining hamma shakllarini inkor etdi. Ayni bir paytda u Upanishadlar muayyan bir qismining tanqidiy idrok etishgan.

Mantiqqa zid-ku, lekin Budda spekulyativ va diniy tafakkurlar g'oyat salbiy munosabatda edi. Hozirgi sharhchilar ma'lum darajadagi anaxronizm bilan uni «empirisist» va «skeptik» sifatida tavsiflashadi. Ehtimol, Buddaga tegishli bo'lgan matnlar uning keyinchalik ilohiylashtirilishi uchun asos bermaydi. Upanishadlarning ko'plab parchalari singari yangi ta'limot ham insonning ozod etilishi yoki xalos bo'lishiga qaratilgan. Ozodlik holatini Budda nirvana deydi. Bu atama ko'p jihatdan boshqa an'analardagi *moksha* atamasiga muvofiq keladi. Buddaning o'zi erishgani kabi nirvanaga erisxishni xohlaydigan kishi o'zini bu dunyo bilan bog'lab turgan hamma narsadan, shu jumladan,

falsafiy va diniy ta'limotlardan ham xalos qilishga o'rganishi kerak. Budda sol bilan analogiyadan foydalanib, bunday talabning narigi qirg'og'iga suzib o'tishga majbur. U daraxt poyalarini yig'adi va ularni novdalar bilan bog'lab mustahkam sol yasaydi, shu sol yordamida daryoning narigi qirg'og'iga eson-omon yyetib oladi. U maqsadga erishgach, o'ziga o'zi bu solning haqiqatdan ham yaxshi va foydali bo'lganligini ta'kidlaydi. U solni o'zi bilan birga olib kyetishga qaror qiladi va miyasiga joylab, yo'lga tushadi. Shunday qilib, u endilikda unga ortiq kerak bo'lmagan solni qirg'oqda qoldirib kyetadi. Bunday analogiya ma'nosi shundaki, yangi ta'limot ham solga o'xshaydi. Sol uni o'zi bilan birga olib ketishi uchun emas, balki uning yordamida daryoni kesib o'tish va *nirvanaga* erishish uchun mo'ljallangan. Falsafaning maqsadi haqidagi bunga o'xshash tasavvurlar uning tarixida bir necha marta paydo bo'lgan. Ularga binoan, falsafa shunchaki egallab qo'yilsa yomon bo'lmaydigan narsa emas, balki vositadir.

Budda Shak'ya Muni (miloddan avvalgi 556 – 476-yillar) Budda dunyoda eng keng tarqalgan dinlardan biri – buddizmning asoschisidir. U Hindistondagi Shak'ya qabilasi hukmdorining o'g'li bo'lgan. Budda Himolay tog'ining etagida dunyoga kelgan. Uning asl ismi – Gautama bo'lgan. Shak'ya Muni uning laqabi bo'lib, «Shak'ya qabilasining zohidi» degan ma'noni bildiradi.

Gautama muhtasham saroyda, gullar va dur javohirlar ichida yashagan. Shuning uchun u hayot hamma yerda go'zal va zavqli degan xulosaga kelgan.

Biroq bir kuni og'zida bitta ham tishi yo'q, qartayib qolgan qariyani uchratgach, keksalik muqarrar ekanini tushunadi. Bemor odamni uchratib, salomatlik omonatligini angladi va o'lim to'g'risida o'ylay boshladi. Shu tariqa zohidlikni ixtiyor qiladi. Yetti yil tarki dunyochilikda, ochlik va sargardonlikda yashaydi. Kunlardan bir kuni u katta daraxt ostida chordona qurib chuqur o'yga tolgancha o'tirganda mo'jiza yuz berib, ongi tiniqlashadi va donishmandlik sari yuz tutadi. Shu paytdan boshlab uni Budda deb atashadi. Budda Gang daryosi bo'yidagi Banoras shahrida o'z ta'limoti asoslari bo'yicha dars bergan.

Budda Shak'ya Muni shunday degandi: «Inson hayoti azob uqubatlardan iboratdir. Biroq doimo to'g'ri so'zlab, ezgulikka intilish o'zgalarning haqiga xiyonat qilmaslik, g'azab va hasadni yengish orqali uni yengillatish mumkin. Shuningdek, inson behuda yugur-yugurlardan, mol-dunyo orttirish havasi va haddan ziyoda huzur-halovat istagidan ozod bo'lmog'i lozim. Ana shunda har bir boy va kambag'al, shoh va qul, ruhoniylar va oddiy kimsalar dunyoga qayta-qayta kelish azobidan xalos bo'ladilar».

Budda ta'limoti ayni bir vaqtning o'zida ham qiyin, ham teran. Biz bu o'rinda faqat uning «to'rtta yaxshi haqiqat» degan nom bilan tanilgan asosiy qoidalarini sxematik tarzda tavsiflab berishimiz mumkin.

1) Dunyo azob-uqubatlarga to'lib ketgan. Tug'ilish azob, qarilik azob, kasallik azob va o'lim azob. O'zing yomon ko'radigan odam bilan uchrashish azob, sevimli kishidan judo bo'lish azob, xohlagan narsani qondirish uchun behuda kurash azob. Aslida xoxish-istaklar va ehtirolardan bo'lmagan hayot har doim azob keltiradi. Bu azob haqidagi haqiqat deyiladi.

2) Inson azoblarining sababi shubhasiz jismoniy mavjud bo'lish ishtiyoqida va dunyoviy ehtirolarning xomxayolligidadir. Agar bunday ehtirolar va xomxayollarning kelib chiqishi kuzatilsa, shu narsa ma'lum bo'ladi, ular hamma narsani yutib yuboradigan, instinktli tarzda kelib chiqadigan xohish-istaklarga asoslanadi. Masalan: yashashga nisbatan kuchli irodaga asoslanadigan xohish, agar hatto uning izlaydigan narsasi ba'zan o'lim bo'lib chiqsada, o'zi xohlagan narsani izlaydi. Bu azoblarning sababi to'g'risidagi haqiqat deb ataladi.

3) Agar insonning barcha ehtirolari negizida yotgan xohish bartaraf etilishi mumkin bo'lsa, unda ehtirolar o'ladi va odamning azoblari nihoyasiga yetadi. Bu azoblarning to'xtatilishi haqidagi haqiqat, deb ataladi.

4) Xohish-istaklar va azoblar bo'lmaydigan holatga erishish uchun muayyan yo'lga amal qilish lozim. Bunday saxovatli eski yo'lning bosqichlari quyidagilardir: to'g'ri tushunish, to'g'ri nutq, to'g'ri tafakkur, to'g'ri fe'l-atvor, to'g'ri turmush tarzi, to'g'ri kuch-

g'ayrat, fikrning to'g'ri yo'nalishi va diqqat e'tiborni to'g'ri qaratish. Bu azoblarning sababidan xalos bo'lishning sahovatli yo'li haqidagi haqiqatdir.

Keyinchalik paydo bo'lgan **San'ya Vedanta, Yoga, Milansa** falsafa maktablari ham ruhni o'rganishga metafizik etik tomondan yondashdilar. Vedantada Upanishadagi idealistik g'oyalar avval surildi. Ularda Ataman va Braxman haqida fikr yuritildi. Bu fikrga ko'ra ruh doim tananing intilishlari va xissiy kechinmalari ortida yashiringan bo'ladi. Qa'tiy intizom orqali ruh bulardan xalos bo'lib, abadiy Braxman darajasiga yetadi. Yoga ta'limotida esa haqiqiy yuksaklikka erisish uchun psixik faoliyatga to'sqinlik qilayotgan tomonlarni bartaraf qilish kerak bo'ladi deyiladi. Buning uchun yogalar maxsus 8 olamni: avval tana harakatlarini (nafas olish, gavda harakatlari (keyin psixik aktlar) diqqat, tafakkurni boshqarish uslublarini ishlab chiqqan. Yogalar tomonidan ishlab chiqilgan sezgi chegaralarida narsalarni idrok etish, ko'rish gallyutsinatsiya, idrok illyuziyasi hindlarning psixologik ta'limotida katta o'rin egalladi.

Hind adabiyotida qadimdan idrokning 2 xil: *noaniq (nirvikalka)* va *aniq (sarvikalka)* shakli farqlangan. Noaniq idrok sensor, narsa va hodisaning sezgi a'zosi bilan kontaktga kirishi orqali idrok qilinishi. Vedanta maktabining namoyondalari noaniq hech qanday individualligi ham, umumiyliги ham bo'lmagan xissiy kechinmalar yig'indisidir, deb ta'kidlaydilar. Aniq idrok bo'lingan nutq strukturasi namoyon bo'luvchi idrok bo'lib, buddistlarning ta'kidlashicha, u idrok emas, chunki unga aql ta'sir etadi. Nutq har xil belgilardan tashkil topganligi uchun idrok etilayotgan obrazni xiralashtiradi. Mimansa maktabining tarafdorlari vedantistlarni ham, buddistlarni ham, tanqid qilgan holda noaniq idrok ikki belgiga umumiy va spesifik belgilarga ega ekanligini ta'kidlaydi. Umumiy belgi ko'pchilik individual obyektarga talluqli bo'lsa, spesifik idrok faqat berilgan obyektarga tegishlidir. Noaniq idrok qilinishi mumkin emas, chunki buning uchun uni boshqalaridan ajratishga to'g'ri keladi. Lekin bu obyekt umumiy belgi sifatida ham idrok qilinmaydi, chunki buning uchun u boshqalar bilan birlashtirilishi kerak. Bunga esa faqat nutq hisobidan erishish mumkin. Chunki nutq

narsalarga xos belgilarni ajratishi ham, birlashtirishi ham mumkin degan xulosaga keldilar. Buni maktab namoyondalari «Reallik» va «Illyuziya» deb atardi. «Reallik» va «Illyuziya»ni Mimansa maktabining faylasufi Bxata organ va tashqi obyekt o'rtasidagi munosabat bilan belgilaydi. Agar bu munosabat qandaydir sabab bilan buzilsa, idrok illyuzior bo'lib qoladi. Buning sababi sifatida Bxata: periferik (sezgi a'zosidagi) va markaziy (manas) qismdagi buzilishni ko'rsatadi. Gallyutsinatsiya ham xuddi shunday paydo bo'ladi. Tush ko'rish ham gallyutsinatsiyaning bir turidir.

Psixik hayot davomida o'tish davri muammosi G'arbiy Evropa faylasuflarini ko'proq qiziqitirdi. Hech kimni hindlar kabi «men» muammosi bunchalik ko'p o'ylantirmagan. Masalan, lakata ta'limotida umuman «men» muammosi inkor qilinadi. Ular shunga asoslanadiki, sezgi a'zolarimiz bizga «men» haqida hech narsani ma'lum qilmaydi. Xulosa chiqarish yo'li bilan olingan ma'lumotlar esa noto'g'ri bo'lishi ham mumkin.

Miloddan avvalgi bir necha mingyillikning o'rtalarida Hindiston va Xitoyda II-mingyillikda paydo bo'lgan. Vedalar eng qadimgi ariylik dunyoqarashini ifodalardi. Grek, skandinaviya va slavyan afsonalarida bo'lgani singari unda ham xudolar ko'pincha tabiiy kuchlarga qiyos qilinardi. Bunday dunyoqarash Koinot bilan Tartibsizlik (Xaos) o'rtasidagi azaliy kurash bilan tavsiflanardi. Bu jangda xudolarning uzil-kesil va abadiy g'alaba qilishi kafolatlanmaydi. Tartibsizlikka qarshi kurashda xudolar odamlarning yordamiga muhtoj bo'lgan. Qurbonliklar va to'g'ri bajariladigan marosimlar koinotdagi tartibni tutib turishga katta xissa qo'shib turadi. Vedalar bilan tanisxishda muayyan afsonaviy olamga g'arq bo'lamiz. Agar biz hind ma'naviy hayotida **afsonadan logosga** o'tish haqida gapirsak edi, unda uni matnlarning yangi va ancha tushunarli guruhlari (miloddan avvalgi 800-300-yillar) bo'lgan **Upanishad**larga tegishli deyish mumkin bo'lardi. Upanishadlar Veda dunyoqarashining tanqidiy jihatdan idrok etilishidir. Ehtimol, ular asriy madaniyatining ayrim jihatlariga nisbatan norozilikni ifodalar. Eng yangi tadqiqotlar ularda **noariy** tendensiyalarning ta'sirini topmoqda. Biroq bu murakkab masala din tarixchilari ixtiyorida qoldirilishi kerak.

Lekin, baribir Upanishadlarga dalil-asoslar muvofiq keladi. Bu narsa mazlumlarining o'z ovozi chiqarish usulini topganligini anglatadimi? Biz buni bilmaymiz va faqat taxminlar bilan cheklanishimizga to'g'ri keladi.

«**Upanishada**» atamasi donishmandning o'z shogirdlariga ta'lim berishi jarayonini anglatadi. Vaqt o'tishi bilan bu atama shu jarayonda beriladigan mazmuni ifodalaydigan falsafiy matnni ham ifodalaydigan bo'ldi. Shunday qilib, muayyan ma'noda Upanishadlarni Platonning djaloglari bilan o'xshatish mumkin.

Upanishadlarning markaziy mavzularidan biri tug'ilish va o'limning abadiy «almashinuvi» g'oyasidir. Bunday g'oya tirik mavjudotlarning o'limidan keyin yana qayta tirilishini nazarda tutadigan ruhlarning ko'chib yurishi (reinkarnatsiya) haqidagi ta'limotga asos qilib olingan. Tug'ilish bilan o'lim o'rtasidagi abadiy qayta tiklanib turadigan sikl sansara deyiladi. Aynan ana shunday siklda insonning eng teran «mohiyati» (atman) takror va takror qayta tiklanaveradi.

Sharqshunoslik adabiyotlarida nimani **atman** deb tushunish masalasi xususida munozara ko'pdan beri davom etib keladi. Upanishadlarning ayrimlarida, aftidan, atman o'zgarma va substansial narsa hisoblanadi va idrok etuvchi «men» yoki «ego»dan farq qiladi.

Upanishadlarning boshqa bir muhim qoidasi **atman** bilan **braxmanning** bir-biriga tenglashtirilishidir. «Braxman» so'zining adekvat tarjimasini topish qiyin. Bu holda **atman** bilan **braxmanning** bir-biriga tenglashtirilishi atman absalyut yoki ilohiyot bilan teng degani bo'ladi. Bunga o'xshash qarashlar odam (yoki uning ruhi) Xudo bilan ayni bir narsa bo'la oladigan g'arb mistisizmida ham mavjud. Bunday birlik hind falsafasi va G'arb mistisizmi targ'ib qiladigan zohidona turmush tarzini nazarda tutadi.

Upanishada faylasuflari shu tariqa olamdan teskari o'girilib olishdi. Ularning maqsadi zohidlarcha **dunyodan qochish** edi. Ularning e'tiqodicha, matndami yoki tabiatdami bo'lishidan qa'tiy nazar «tashqari»da emas, u sening ichingda. Sen «o'z-o'zingni topish»ni o'rganishing kerak. Mistisizm haqida ko'p narsani o'qib olish mumkin, lekin bu mistik bilishni anglatmaydi. U faqat sen tomoningdan

va o'zingning shaxsiy sa'y-harakatlaring yordamida ishlab chiqiladi. Hindistonda bunga o'xshash mistik donishmandlik kohinlar tabaqasiga, haqiqiy «braxman»larga xos deb hisoblanardi.

Atman bilan braxman to'g'risidagi tezis atman absolyutga tengdir, deb talqin etilishi mumkin. Faqat ana shunday sharoitda individ o'limdan keyingi yangi qayta tirilishlarga qodir bo'ladi. Hind falsafasiga binoan odam *sansaradan*, hayotlar va o'limlar «xorovodi»dan xalos bo'lishi lozim. Butun hind falsafasi mujassamlasxishlarning abadiy siklidan xalos bo'lish (moksha) yo'lini izlaydi. Bunday qoida nafaqat Upanishadlarda, shu bilan birga buddizm falsafasida ham yetakchi o'rin tutadi.

Hind falsafasining bu sikldan xalos bo'lishga nima uchun bunchalik alohida e'tibor qaratganligini qisqacha ko'rib, chiqamiz. Shubhasiz, bu unga xos bo'lgan, karma haqidagi ta'limotda ifodalangan faoliyat tushunchasi bilan bog'liq edi. Unga ko'ra, bizning xatti-harakatlarimiz navbatdagi hayotda «braxman» yoki kaltakesak bo'lib qayta tug'ilishimizni belgilab beradi – bu million-million imkoniyat ichidan bizning peshonamizga bitishi mumkin bo'lgan atigi ikkitagina taqdirdir.

Karma ko'pincha butun hind falsafasining o'zagi bo'lgan asosiy tushuncha sifatida ko'rib chiqiladi. Karma xatti-harakat, amalni anglatadi. Karmacha fikrlash uslubi deb ataladigan uslub ayni bir vaqtda falsafaning axloqiy va metafizik mezonlarini ochib beradi, ular hozirgi G'arb falsafasida odatda bir-biridan ajratib qo'yilgan. Bu karmaning reinkarnatsiyaga, qayta tug'ilishga ishonch va axloqiy sabablilik g'oyasi bilan chambarchas bog'langandir. Axloqiy sabablilik deganda koinotning adolat bilan sug'orilganligi tushuniladi. Biz har bir kishi o'zi xizmat qilgan narsasini oladigan olamda yashaymiz, lekin bu yerda yana keyingi hayotda yaxshiroq holatga erisish imkoniyati ham mavjud. Boshqacha aytganda, saxovatpesha kishi uchun yaxshilikka, gunohkor odamga esa – yomonlikka tomon istiqbollar ochiladi. Dunyodagi barcha nomukamalliklar va azob-uqubatlar odamning o'z xatti-harakatlarining oqibatidir. Biroq muayyan tabaqaga mansublik odam uchun yaxshi va yomon bo'lib hisoblanadigan narsani jiddiy darajada taqdim etadi. Shunday qilib, Upanishadlar tabaqali tizimni

legitimlashtiradi. Odamlar muayyan tabaqaga mansub bo'lish huquqini o'zlarining bundan oldingi hayotida «ishlab topgan».

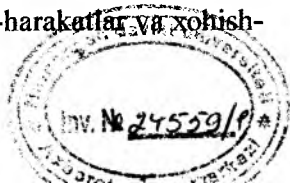
Karma haqidagi tasavvur Yevropacha tafakkurga butunlay yot emas. U jumladan, «har bir kishi o'z baxtining yaratuvchisidir» va «nima eksang, shuni o'rasan» kabi maqollarda ifodalangan. Biroq Yevropacha tafakkurda, hindlarnikidan farqli ravishda, axloqiy sabablilik reinkarnatsiya bilan bog'lanmaydi. Reinkarnatsiya g'oyasi – bu spetsifik hindcha fenomendir.

Shunday qilib, hind falsafasida axloqiy xatti-harakatlar «aylanish»ga kiritilgan. Reinkarnatsiya to'g'risidagi ta'limotning G'arbdagi ko'pgina talqinlari, ayniqsa, yangi davrga oidlari uni individning ko'plab hayotlari yoki hatto uning abadiy hayoti haqidagi g'oyaning ifodasi sifatida ko'rib chiqilgan. Masalan, Nisshening hind falsafasi kayfiyatlari bilan sug'orilgan hamma narsalarning «abadiy takrorlanishi» to'g'risidagi nazariyasi borliqni xristiancha tushunishga pozitiv muqobillik sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Ehtimol, reinkarnatsiya g'oyasini u o'lim oldidagi qo'rquvni bartaraf etishi va bizga takror va takror yangicha yashash, ya'ni amalda cheksiz sonli umrlarni yashash imkoniyatini berishi uchun ham ijobiy baholasa kerak. Biroq bunday mulohazalar shaxsni karmaga oid shakl o'zgarishlar zanjiriga singdirib yuboradigan hindcha dunyoqarashga unchalik muvofiq kelmaydi.

Darhaqiqat, xatti-harakatlar (shu jumladan, nutq va tafakkur), xoxish -istaklar va ehtiroslar muammosi hind falsafasi uchun asosiy muammolar bo'lib hisoblanadi. Reinkarnatsiya haqidagi ta'limotning ta'kidlashicha, bizning navbatdagi hayotdagi mavjud bo'lish shaklimiz bu hayotdagi orzularimiz va ehtiroslarimizni aks ettiradi.

Buni o'z yo'lida uchraydigan hamma narsani yeb, hazm qilib yuboradigan kapalak qurti bilan qiyoslash o'rinli bo'lishi mumkin.

Kapalak qurtiniki kabi xohish-istaklarga ega bo'lgan kishi navbatdagi hayotida unga aylanadi. Kapalak qurti G'arb mentalitetining tobora ko'proq va beto'xtov iste'molga nisbatan to'yim bilmas ehtiros bilan ifodalanadigan xususiyatining obrazi bo'ladi. Shu sababli kapalak qurtiga aylanmaslik uchun u xos bo'lgan xatti-harakatlar va xohish-istaklardan yiroq bo'lish kerak.

Qadimgi Xitoy tibbiy manbalari (er. av. VIII asrga oid «Ichki olam haqidagi kitoblar»)dan ma'lum bo'lishicha, bosh organ «tana knyazi» bu yurak bo'lib, hayotiy jarayonlar asosan havosimon Si elementi bilan bog'liq. Tanadagi boshqa elementlar bilan aralashib, Si fiziologik jarayonlarni va psixik fe'lni bajaradi deb hisoblangan. «Yurak fikrni harakatlantirgani uchun u fikrimiz asosi, jigar esa xissiyotlarimiz asosidir» deb ta'kidlaydi, qadimgi Xitoy tabiblari. Tabiblar o'sha davridayoq temperament haqidagi ma'lumotni yaratdilar. Bu ma'lumotga ko'ra temperament 3 ta element: Havosimon Si elementi, qon va balg'amning miqdoriga bog'liq bo'ladi.

1. Agar qon ko'p bo'lsa: odam kuchli yo'lbarsdek jasur bo'ladi.

2. Agar Si elementi ko'p bo'lsa: odam maymun kabi beqaror, harakatchan bo'ladi.

3. Agar shilimshiq modda ko'p bo'lsa, odam kamharakat sust bo'ladi.

Xuddi Hindistonda bo'lgani kabi er. av. I-ming yillikning o'rtalarida paydo bo'lgan Xitoy falsafasi maktablari o'zining etik yo'nalishi bilan ajralib turadi. Shunday maktabning eng yirigi Lao-Szi asos solgan maktab hisoblangan.

Lao-Szi (miloddan avvalgi 579–499-yillar) xitoylik faylasuf Lao-Szi Chu podshohligining fuqarosi bo'lib, asl ismi Li Er edi. Lao-Szi «ustoz Lao» degan ma'noni anglatadi. Lao esa laqab bo'lib, «qariya» deganidir.

Lao-Szi Chjou saroyida arxiv xodimi bo'lib xizmat qilgan. Konfutsiy bilan uchrashgan. Lao-Szi Chjou saltanatining inqirozga yuz tutganini ko'rib, «iste'foga» chiqadi va tarki dunyo qilib, G'arbg'a qarab yo'l oladi.

Chegaraga yetib kelganda chegara boshlig'i undan o'z vataniga nimadir qoldirib ketishni so'raydi. Li Er chegara boshlig'iga 5000 belgidan iborat qo'lyozmani topshiradi. Bu tarixda «Daodeszin» («Ezgulik yo'li yoki kuch va harakat haqidagi kitob») nomi bilan mashhur kitob edi. Bu kitobda Dao ta'limotining mohiyati haqida so'z boradi. Bu «odamlar yuradigan yo'l», degan ma'noni bildiradi. Hozirga kelib «Dao» qonuniyat, qonun degan ko'chma ma'noni anglatadi.

Buyuk ishlar, albatta mayda ishlardan boshlanadi.

Bilguvchi soʻzlamaydi, soʻzlaguvchi bilmaydi.

Fikrlaringizga ehtiyot boʻling – ular qilmishlaringiz ibtidosidir.

Buyuk toʻgʻrilik egrilikka, buyuk zakovat axmoqlikka oʻxshaydi.

Lao-Szining haqida maʼlumotlar koʻp emas. Faqat shu narsa maʼlumki, u Konfutsiyning zamondoshi boʻlgan. U yolgʻiz yashagan va mashhurlikdan oʻzini yiroq tutgan, deb hisoblanadi. Lao-Szining nomi «*Dao deʻszin*» (Yoʻl va uning saxovati haqidagi kitob yoki Dao va de haqidagi kitob) degan asar bilan bogʻliqdir, lekin bu asarni uning yozganligi aniq emas. Bu asar uning muxlislari tomonidan bitilgan boʻlishi ham mumkin.

«*Dao deʻszin*» daosizm falsafasiga doir klassik matndan iborat. Uni tushunish qiyin, talqin qilishda esa katta muammolar koʻndalang boʻladi. Geraklit singari Lao- Szini ham koʻpincha «sirlı» va «oʻqib boʻlmaydigan» deb atashadi. «*Dao de szin*» asari tabiat yoki borliqqa oid xitoy falsafasiga qoʻshilgan katta xissa boʻldi. Bu uning amaliy yoʻnalishdagi konfutsiychilik anʼanalariga oʻxshagan ayrim markaziy falsafiy qoidalaridan ham yaqqol ajralib turadi.

Lao-Szi uchun «*dao*» tushunchasi fundamental tushuncha hisoblanadi. Dao «noaniq», «cheksiz», «oʻzgarmas», «makon va zamon-da cheksiz», «tartibsizlik va shakl» deb hisoblangan deyiladi adabiyotlarda. Bunga oʻxshash soʻzlar vositasidagi ifodalashlar faqat oʻzlari ifodalaydigan narsalarning alomati boʻlishi mumkin. Qatʼiyroq qilib aytganda, til bunday holda adekvat boʻla olmaydi, chunki uni hatto salbiy taʼriflar orqali ifodalashda ham daoning nima boʻlishini darhol faraz qiladi. Gʻarb tafakkurida bunga oʻxshash yondashuv *salbiy (apofatik) teologiyaga* oʻxshaydi, unga koʻra biz Xudo toʻgʻrisida ijobiy fikr bildirishga oʻjizmiz. Biz faqat uning nima boʻla olmasligini taʼkidlashimiz mumkin. Shu bilan birga Lao-Szining Dao haqidagi fikrlari grek naturfalsafasi qoʻllagan savollar va javoblar tiplari bilan koʻplab umumiylikka ega fikrlarga oʻxshab tuyuladi.

Konfutsiy (miloddan avvalgi 551–479-yillar) Konfutsiy Xitoyning sharqidagi Lu knyazligida tugʻildi. U aslzodalar xonadoniga mansub boʻlib, otasi Shulyan Xe Lu knyazligidagi Szou muzofotini boshqargan.

Konfutsiy tug‘ilganda otasi 70 yoshga to‘lgan edi. Uch yoshga to‘lganda otasidan, 17 yoshida onasidan ayrildi. Oilada Konfutsiydan tashqari 9 qiz va bir nogiron o‘g‘il bo‘lgan.

Konfutsiylikda uning asoschisi Konfutsiy birinchi bo‘lib inson psixologiyasida irsiy va hayotda orttirilgan jihatlar mutanosibliigi masalasini ko‘tarib chiqdi. Uning fikricha, insonga xos psixik jihatlar tug‘ma hisoblanadi shuningdek, odam o‘z tabiatiga ko‘ra mehribon mavjudot, uni tashqi muhit buzadi. Uning zararli ta‘sirini yengish uchun inson yetuklikka erishish kerak.

Konfutsiy (milodan avvalgi 551–479-yilgacha) taxminan Budda, Fales va Pifagor yashagan davrda yashab o‘tgan. U yozgan matnlar saqlanib qolmagan, lekin uning ta‘limotining asosiy qoidalari Konfutsiyning shogirdlari bilan suhbatlari (savollar va javoblar) haqidagi qisqacha qaydlar to‘plami *fikrlar va suhbatlarda* yozib qo‘yilgan.

Ular asosan to‘g‘ri fe‘l-atvorning ijtimoiy yetik muammolariga bag‘ishlangan. Ulardan Konfutsiy siymosi an‘analarga qattiq rioya qilgan mutafakkir sifatida gavdalanadi. Masalan: u odam faqat an‘anani astoydil o‘rganish yordamida o‘z vazifalarini to‘g‘ri tushunib yetishi mumkin, deb hisoblaydi. An‘ana, shuningdek, mavjud betartib ijtimoiy shart-sharoitlarni isloh qilish borasidagi urinishlarga asos bo‘ladigan me‘yor tusini kasb etadi. Ana shunday yondashuv tufayli Konfutsiy ta‘limotida qadimgi yozma manbalarni o‘rganish markaziy o‘rin tutadi. Hind falsafasida bo‘lgani kabi olamdan qochish emas, balki dunyoga moslashish Konfutsiyning asosiy fikri bo‘lgan. Konfutsiyning bunday qarashlarini uning izdoshi Men-Szi davom ettirgan.

Men-Szi (miloddan avvalgi 372 (taxminan) – 289-yillar) «Men koinot fuqarolaridanman», degan ekan Men-Szi. U Xitoyning hozirgi Shandun viloyati hududida joylashgan Lu xonligida tug‘ilib o‘sdi. Men-Szi Konfutsiyning nevarasi Szi Si qo‘lida tahsil olgan. Bu faylasuf mamlakatni muvaffaqiyatli idora etishning 12 qoidasini ishlab chiqqan.

O‘zining ana shu g‘oyalarini amalga tatbiq etish niyatida u hukumat tizimiga ishga kirish uchun Xitoyning turli xonliklarini kezib, qisqa muddat Si xonligida maslahatchi bo‘lib ishlagan. Insonparvarlikka

tayangan holda davlatni boshqarish g'oyalarini hayotga tatbiq etish yo'lidagi behuda urinishlardan so'ng Men-Szi vatani Luga qaytadi va g'oyaviy qarashlarini o'zi tashkil etgan maktab, shogirdlari, kitoblari orqali targ'ib va tashviq qiladi.

Men-Szining asosiy asari «Men-Szi» deb ataladi. Lyudvig Feyerbax: «Men-Szi Xitoyning Konfutsiydan keyingi eng buyuk faylasufidir», – deb yozgandi.

Konfutsiy kabi u ham inson tug'ma ravishda yaxshi bo'ladi va bunday yaxshilik tarbiya yo'li bilan rivojlantirilishi mumkin, deb hisoblagan. U ham o'z davridagi ko'plab xitoylik faylasuflarga o'xshab o'z umrini turli imperatorlik saroylarida o'tkazgan va shahzodalarga saxovat, insonparvarlik va adolatdan ta'lim bergan. Lekin Konfutsiyda yana bir oqim Syun-Szi asos solgan oqim paydo bo'ldi.

Syun-Szi (taxminan miloddan avvalgi 313–235-yillar) Qadimiy Xitoy faylasufi Syun-Szi Chjao hoqonligida dunyoga keldi. Miloddan avvalgi 266-yilda Chjaoni tark etib, Sinn saltanatiga jo'nadi va bu yerda hoqon Chjao-van hamda uning bosh vaziri Suy bilan hamsuhbat bo'ldi.

Miloddan avvalgi 264-yili faylasuf Si hoqonligiga kelib, «Sziysya» akademiyasida dars bera boshlaydi va tez orada saltanatdagi eng ko'zga ko'ringan a'yonlar qatoridan joy olib, olimlarga boshchilik qiladi.

O'ta mustaqilikka va fikrlarini ochiq-oydin aytishga odatlangani bois Syun-Szi 255-yilda tuhmatga uchraydi. Natijada Si xoqonligidan Chu saltanatiga qarab yo'l oladi va bu yerda Lanlin tumaniga hokim qilib tayinlanadi.

Miloddan avvalgi 250-yilda Syun-Szi vazifasidan ozod etiladi va Chjao xonligiga qaytib boradi. Oradan ko'p o'tmay u Chu hoqonligi Lanlin viloyati hokimligi vazifasiga qayta tiklanadi. Miloddan avvalgi 238-yili faylasufning homiysi bo'lmish Chun-Shen viloyatining hukmdoriga suiqasd qilinadi. Syun-Szi noiloj davlat xizmatidan ketadi. U Lanlin viloyatida muqim qolib, shogirdlari bilan birgalikda «Syun-Szi» deb nomlangan asarini yozishga kirishadi.

Hukmdorlar-u vazirlar bilan dadil muloqotda bo'lib, o'z fikrini tap tortmay ayta olgan Syun-Szi hayotini qashshoqlik va faqirlikda o'tkazadi. Zamondoshlari uning falsafiy salohiyatini munosib qadrlay

olmaydilar. U hayotdan shu tariqa koʻz yumadi. Uning fikricha inson oʻz tabiatiga koʻra badjahl boʻlib, mehribonlik bu tarbiyaning natijasidir. Axir bunday boʻlmaganda insonni tarbiyalashga hojat qolmas edi-ku! Oʻzingda bor narsaga, intilib nima qilasan. Inson harakteri kulol loydan yasagan koʻzaga oʻxshaydi deb taʼkidlanadi, Syun-Szi tomonidan.

Syun-Szining gʻoyalari tarqib qilishda faollik koʻrsatgan shogirdlaridan biri Xan Feydir.

Xan Fey (miloddan avvalgi 288–233-yillar) Qadimgi Xitoy faylasufi Xan Fey Xan saltanatining aslzoda xonadonlaridan birida dunyoga keldi. U bolalik chogʻidanoq duduqlanib gapirardi. Keyinchalik Syun-Szining qoʻlida tahsil olib, Shan Yan, Shen Buxay, shuningdek, daosizm (xitoycha «dao» – qonun demak) taʼlimoti bilan qiziqqan.

Xan Fey oʻziga qadar yashab oʻtgan koʻplab yirik donishmandlar kabi legistik («legist» – lotincha «qonun» degan maʼnoni anglatadi) dunyoqarash tarafdori boʻlib, davlatni boshqarish muammolari bilan shugʻullangan. «Qonunlar xalqning otasi va onasidir. Hukmdor va amaldorlar, oliy nrvnlilar-u past tabaqadagilar – hamma qonunga birdek amal qilmogʻi lozim. Bu – buyuk boshqarish sanʼati deb ataladi» degan gʻoyani yoqlagan.

Xan Fey qonunni birinchi oʻringa qoʻygan Shan Yan («qonunlar va farmoyishlar xalqning hayoti va boshqaruvning asosidir»), hukmdorlik sanʼatini birinchi oʻringa qoʻygan Shen Buxay («Hukmdor qoʻl ostidagi amaldorlarni ishlata biladi va harakatlarining natijasi bilan oʻzgalarni lol qoldiradi»), ierarxiya (quyi mansabdagilarning yuqori mansabdagilarga boʻysunish tartibi) kuchini birinchi oʻringa qoʻygan Shen Dao («Axloqsizlarni itoatga keltirish uchun donishmandlikning oʻzi etarli emas, ammo donishmandlarni egib olish uchun eʼtiborli mavqening oʻzi yetarli») qarashlariga tayanib, boshqaruvning «uch quroli» va «ikki tayanchi» haqidagi taʼlimotni ishlab chiqdi.

Xitoydagi materialistik oqimning yirik namoyondalaridan biri Van Chun edi. U oʻzining mashhur «**Tanqidiy mulohazalar**» nomli asarida tabiatshunoslik va meditsinaning oʻsha davrdagi yutuqlari asosida diniy teologik gʻoyalarni tanqid qiladi. Tabiat qonunlari inson ruhiyatini bilishda birdan bir xitoylik mutafakkir Fanʼ Chjen ham oʻz davrida avval surdi. U ruhning abadiy emasligi, aksincha, moddiy tananing

funksiyasi bo'lgani uchun ajralmasligi va u bilan birga yo'qolishini o'z traktida yozgan «Tana, – deb yozadi u, – ruhning materiyasi, ruh tananing funksiyasidir. Materiya uchun ruh pichoqdek o'tkirdir, o'tkirlilik bu pichoq emas. Pichoq mavjud bo'lmay o'tkirlilik bo'lishi mumkin emas. Xuddi shunday ravishda tana o'lib ruh qolishi mumkin emas» – deb ta'kidlaydi Fan' Chjen. Shu bilan birga u ruh faqat ma'lum tarzda tuzilgan materiyaga xos ekanligini aytib o'tdi.

Ma'lumki, er.av. IV–V asrda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi jamiyatning tabaqalanishi va quldorlik davlatlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Bu davlatlarda ruhning abadiyligini, u tanani tark etib bimalol harakatlanib yurishi mumkinligini ta'kidlovchi diniy ideologiya hukmron edi. Shu bilan birga bizgacha yetib kelgan manbalarda nafaqat diniy balki, tabiiy bilimlarning asoslari ham ta'riflangan. Narsa va hodisalarni teologik, mifologik jihatdan tushuntirishga harakat qiluvchi tasavvurlar asta-sekin ratsionalizasiyaga uchrab yangi tushunchalar bilan almasha boshladi. Xudo hali ham oliy hukmron bo'lib hisoblansa-da, odam hayotiga o'tkaziladigan ta'siri haqidagi qarashlar avvalgidan o'zgarib bordi.

4. Psixologiya rivojlanishining asosiy omillari va tamoyillari. Hozirgi mustaqillik sharoitida psixologiyaga bo'lgan talab va ehtiyoj juda kuchayib ketdi. Yoshlar ma'naviyatini boyitish uchun ularning dunyoqarashi, tafakkuri, irodasi, umuman olganda ongini o'stirish zarur. Buning uchun eksperimental ishlarni kuchaytirish, ta'lim jarayonini yangi texnologiyalar asosida qayta qurish lozim. Hozirda Respublikamiz universitetlarining psixologiya bo'limlari, kafedra, laboratoriyalari ilmiy fikrlar markaziga aylantirildi. Mazkur muassasalarda psixologik tadqiqotlar o'tkazilib, psixik jarayonlar, holatlar, shaxsning individual xususiyatlari, xissiy-irodaviy sohasiga doir nazariy va amaliy bilimlar qo'lga kiritildi. Ayniqsa, fan sohasida tadqiqotlar shu darajada ko'paydiki, ular ma'lum qonun-qoidaga tayanishi lozim. Shu bois olib borilayotgan izlanishlarga asos bo'lishi uchun tamoyillar ishlab chiqildi. Shunga ko'ra psixologiyaning tamoyillari quyidagicha:

1. Determinizm tamoyili. Bu tamoyilia ko'ra, psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi va sharoit o'zgarishi bilan o'zgaradi.

Hayvonlar psixikasining taraqqiyoti tabiiy saralanish bilan, odam psixikasi taraqqiyoti esa ijtimoiy taraqqiyot qonunlari bilan belgilanadi.

2. Ong va faoliyat birligi tamoyili. Bu tamoyiliga ko'ra, ong va faoliyat bir-biriga qarama-qarshi ham, aynan bir narsa ham emas. Ular bir butunlikni tashkil etadi. Ong faoliyatning ichki rejasini, dasturini tashkil etadi. Bu tamoyil psixologlarga inson xulq-atvori, xatti-harakatlari va faoliyatlarini o'rganish orqali xatti-harakatlardan ko'zlangan maqsadlarga, muvaffaqiyatlarga erishishni ta'minlovchi ichki psixologik mexanizm, ya'ni psixikaning ob'ektiv qonuniyatlarini ochishga imkon beradi.

3. Psixika va onging faoliyatda rivojlanishi tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati, psixikaga taraqqiyot mahsuloti va faoliyat natijasi deb qaralsa, uni to'g'ri tushunish hamda tushuntirib berish mumkin. Bu tamoyil L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, V.M. Teplov kabi psixologlar ishlarida o'z aksini topgan. L.S. Vigotskiy ta'lim psixikani rivojlantirishga yo'naltirishini, P.P. Blonskiy esa tafakkurning kichik maktab yoshida o'yinlar bilan o'spirinlik yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanishini tahlil qildi. S.L. Rubinshteyn «Ong faoliyatda paydo bo'lib, faoliyatda shakllanadi» degan edi.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Psixologiya tarixi fanining predmeti va metodlari haqida ma'lumot bering.
2. Psixologiya tarixi fanining nazariy va amaliy vazifalari haqida izohlab bering.
3. Psixologiya tarixi haqida ma'lumot bering.
4. Psixologiya tarixida psixikaning ahamiyati qanday?
5. Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumot bering.
6. Psixologiya tarixi davrlarini tahlil qiling?
7. Idealizm haqida ma'lumot bering?
8. Materializm haqida ma'lumot bering?
9. Psixologiyaning qanday tamoyillari mavjud?

4-bosqich

Psixologiya, psixikaning mexanizmlari, qonuniyatlari va faktlarini o'rganuvchi fan sifatida

Dunyoga materialistik nuqtai-nazardan qarash shakllangan. Rossiya psixologiyasining asosida aks ettirish nazariyasi asosiy qonuniyat sifatida ko'rsatiladi.

3-bosqich

Psixologiya hulq-atvor haqidagi fan

XIX asrdan boshlanadi. Psixologiyaning vazifasi ko'rgan narsalarni bevosita kuzatish, aniqrog'i inson xulq-atvorini, faoliyatini, reaksiyasini kuzatish deb hisoblangan. Bunda motivlarning o'zni hisobga olinmagan.

2-bosqich

Psixologiya ong haqidagi fan sifatida

XVII asrda tabiiy fanlar rivojlanishi bilan boshlanadi. Fikrlash, xohlash, his qilish, qobiliyatini ong deb atashgan. O'z-o'ini kuzatish asosiy metod hisoblangan.

1-bosqich

Psixologiya jon haqidagi fan

Bu yo'nalish psixologiyada bundan 2500 yil oldin paydo bo'lgan. Inson hayotidagi barcha narsalar tushunchalarni, tushunarsiz hodisalarni jon ruh bilan tushuntirishga harakat qilganlar.

2-M a v z u : Psixologiyaning dastlabki va O‘rta asrlarda rivojlanishi

Reja:

1. Antik davrning psixologik nazariyalari.
2. O‘rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi.
3. V–XI asrlarda Yevropa psixologiyasining rivojlanishi.
4. Yangi davrda psixologiyaning rivojlanishi va uning birinchi nazariyasi.
5. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizm.

Tayanch so‘zlar: psixologiya tarixi, fanning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, animizm, dualizm, determinant, indeterminant, realist, nominalist dastlabki qarashlar, antik davr, o‘rta asr, yangi davr, ratsionalizm, sensualizm

1. Antik davrning psixologik nazariyalari. Antik mutafakkirlar tomonidan to‘plangan ruh haqidagi ta‘limot keyinchalik fanning shakllanishi uchun zamin yaratdi. Insonda jismoniy tanadan tashqari undan farqlanuvchi yana nimadir borligi haqidagi tasavvurlar qadimdan o‘q mavjud bo‘lgan. Eng qadimgi davrlardayoq inson tush ko‘rish hodisasi orqali ayrim odamlarning noyob qobiliyatlari (masalan, ovdagi muvaffaqiyatlar) o‘lim va boshqa hodisalarning sabablarini tushuntirishga intilgan. Ammo dastlabki qarashlar mifologik harakterda edi. Ular fikrlash orqali emas, ko‘r-ko‘rona ishonch vositasida egallanardi. Ruh haqidagi qarashlar ko‘pincha nafas bilan bog‘lanardi, ruhni esa uchar maxluq sifatida tasavvur etardilar. Psixologiya haqidagi fikrlar qadim zamonlardan beri mavjuddir. Ilk davrlarda psixologik xususiyatlarni jonning ishi deb tushuntirilgan. Jonning o‘zi esa odam tanasidagi maxsus ikkilamchi jism deb qaralgan. Bunday tasavvurlar «animizm» deb ataladi.

Animizm soʻzi – anima «jon» degan maʼnoni anglatadi. Jon oʻz mohiyatiga koʻra olovsimon uchqundan iborat ekanligi Geraklit tomonidan, yoki olovsimon atomdan iboratligi Demokrit tomonidan taʼkidlangan. Platonning «ideyalar tugʻma boʻladi» degan gʻoyalari psixologik fikr taraqqiyotiga juda katta xissa qoʻshdi. Platon taʼlimotiga koʻra «ideyalar» mohiyati abadiy va oʻzgarmas, tabiiy olamdan tashqarida oliy olam mavjud boʻlib, ularni odam koʻzi bilan koʻra olmaydi. Platon psixologiyada «dualizm» oqimining asoschisi hisoblanadi.

Dualizm soʻzi «ikki yoqlamalik» yoki «ikki mustaqil fikr» degan maʼnoni anglatadi. Dualizm taʼlimoti mohiyati moddiy va ruhiy olam – tana va psixikaning bir-biriga bogʻliq boʻlmagan holda mavjud boʻlib, azaldan qarama-qarshi narsalar deb tushuntiradi. Platonning dualizmdagi shogirdi Arastu (Aristotel eramizdan oldingi IV asr; 384–322-yillar) tomonidan birmuncha muvaffaqiyatli bartaraf etildi. Geraklit, Demokrit, Aflotun, Arastularning taʼlimotlari keyingi asrlarda psixologik gʻoyalarning rivojlanishida tayanch nuqta boʻlib hisoblanadi.

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi taʼlimot oʻrta asrlarda – Sharqda ham, Gʻarbda ham hukmron boʻlib qoldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi. Bu psixologiya shuning uchun ham metafizik deb ataladiki, uning tekshirish predmeti boʻlgan ruh, psixik jarayonlar – fizik xissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, gʻayri jismoniy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

Demokrit, Epikur, Lukretsiy, kabilar Demokritning ruh haqidagi tasavvurlarning rivojlanishini davom ettirdilar. Lekin Epikurga koʻra ruh atomlardan emas, oʻzgarmas 4 elementdan: olov – issiqlik asosi, bugʻ – harakati asosi, shamol – sovish, nomsiz 4-element – ruhning ruhdan iborat. Epikurning nomsiz elementini Lukretsiy «A», deb atadi. Shuningdek, Epikurning fikricha, faqat sezish xususiyatiga ega narsalardagina ruh boʻladi. Ruhni qanotli arava izvoshiga oʻxshatish

mumkin, izvosh va otlar o'rtasidagi munosabat, tana va ruh o'rtasidagi munosabat kabidir.

«Psixologiya fan sifatida ruh haqidagi ta'limotdan boshlanishi kerak edi. Ruh haqidagi ta'limot odamzot tomonidan avval surilgan birinchi ilmiy gepotezadir» deb yozadi L.S. Vigotskiy.

Anita – ruh haqidagi qarashlar ibtidoiy jamoa davridayoq mavjud bo'lgan bo'lsada, er. av. II asrda tabiat va inson haqidagi tasavvurlar tub burilishga uchrab, antik olamda dastlabki ruh haqidagi ilmiy farazlar paydo bo'la boshlaydi. Ilmiy psixologiya va undagi barcha muammolarning boshi shu yerdadir.

Miloddan avvalgi V asrning ikkinchi yarmida yashab o'tgan Yunon faylasufi Kratil shunday degan edi: «Geraklit aytganidek, oqayotgan suvga ikki marta emas, hatto bir marta ham sho'ng'ib bo'lmaydi. Chunki nima haqda gapirmaylik, biz tugal fikr aytib ulgurmasdan uzluksiz o'tkinchilik qonuniga bo'ysunuvchi har qanday voqelikning mohiyati o'zgarib ketadi». Lekin uning g'oyalari psixik hayotning hamma eshiklarini ochishga kalit bo'la olmas edi. Geraklit o'zidan oldin o'tgan Milet maktabi faylasuflari Fales, Anaksimandr, Anasimenlarning ruh bo'linmasligi to'g'risidagi fikrlarining izdoshidir.

Falesning ushbu fikrlari bizning nuqtai nazarimizcha hali-hanuz o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uni quyida keltiramiz:

- Eng go'zal narsa nima?
- Odam, chunki u Tangrining mahsulidir.
- Eng tez narsa nima?
- Aql, u hamma narsani ortda qoldiradi.
- Hammadan donoroq narsa-chi?
- Vaqt, chunki yolg'iz vaqtgina hamma narsani oydinlashtiradi.
- Hamma uchun eng umumiy narsa nima?
- Umid, chunki u hech vaqosi yo'qlarda ham mavjuddir.
- Eng kuchli narsa nima?
- Zaruriyat, chunki u hamma narsaning ustidan hukmronlik qiladi.
- Eng qiyin narsa nima?
- O'zni anglash.

- Eng oson narsa-chi?
- O‘zgalarga maslahat berish.
- Kimni baxtli sanash mumkin?
- Jismoniy sog‘lom, ruhiy xotirjam hamda iste‘dodini o‘stira olgan kishini.

- Baxtsizlikka dosh berishning oson yo‘li nima?
- G‘animlarning sendan-da yomon ahvolga tushib qolganiga guvoh bo‘lish.

Geraklit hayoti: Geraklit Milet bilan qo‘shni bo‘lgan dengiz forti-Efesda tug‘ilib o‘sgan. U miloddan avvalgi 500-yillar atrofida, ya‘ni Falesdan taxminan 80-yildan so‘ng yashab o‘tgan.

U podishox xonadoniga mansub bo‘lib, akasining foydasiga shoxlik martabasidan voz kechgan.

U «kosmos» so‘zini birinchi bo‘lib qo‘llagan Yunon faylasufi edi. («Kosmos» so‘zi «tartib» degan ma‘noni anglatadi. Bu so‘z dastlab davlat tizimi va hatto ayollarni «tartib»ga keltiruvchi pardozi-andoz anjomlariga nisbatan ham qo‘llanilgan. «Kosmetika» so‘zi shundan kelib chiqqan).

Geraklit to‘g‘risida bir necha tarixlar ma‘lum, biroq ularning real negizga egaligi ehtimoldan ancha yiroq. Bularning hammasiga qaramasdan, saqlanib qolgan parchalar asosida uning obrazini qayta tasvirlash imkoniga egamiz. Geraklit har doim ham o‘z zamondoshlari tomonidan tushunilmagan, mahdud, achchiq istehzoli faylasuf sifatida gavgdalanadi, u zamondoshlarining o‘zini anglab yetishmaganligi uchun ularning aqliy qobiliyatlarini juda past deb qaragan. Mana shuning uchun u odamlarning fikrlari va nuqtai nazarlari «bolalarning o‘yinchoqlariga o‘xshaydi», deb ta‘kidlagan. Geraklitga doir yana bir parchaga binoan, tushunmaydigan odamlar karlarga, «ishtirok eta turib qatnashmayotgan» kishilarga o‘xshaydi. Buning ustiga, Geraklit ko‘pchilik fikrini nazarda tutib, uning vakillarini «poxolni oltindan afzal ko‘radigan eshaklarga» qiyoslaydi.

Zamondoshlarining Geraklit ta‘limotini tushunmaganligi, shubhasiz, ko‘pchilikning, noto‘g‘ri fikrlashi bilan bog‘liq edi. Geraklitga faylasuf sifatida «Noma‘lum» degan laqab berilgan. U ko‘pincha o‘z

fikrlarini noaniq va ko'p ma'noli majozlar yordamida bayon qilardi. Afsonaviylikdan qat'iyat bilan yiroqlashishga harakat qilgan miletlik naturfaylasuflardan farqli ravishda Geraklit afsonaviylik uslubida bayon qilish tarafdori edi.

U miletliklarda bo'lgani kabi ilmiylik darajasiga ega bo'lmagan. U Parmenidga o'xshab mantiqiy, puxta belgilangan tushunchalarni ham qo'llamagan. Geraklit xis qilish va kuzatuvga tayangan – uning nutqi folbinlarning gap-so'zlariga o'xshab ketardi.

Bizning bilishimizcha, Geraklit o'z asarlarini Artemida Efesskaya ibodatxonasida saqlagan. Uning ko'p parchalari saqlanib qolgan. 126 ta parcha haqiqatdan ham unga tegishli deb hisoblanadi, 13 ta parchaning muallifi kimligi shubhalidir.

Geraklitning parchalarida boshqa faylasuflar ham esga olinadi. Bu shundan dalolat beradiki, faylasuflar nafaqat tashqi hodisalar bilan qiziqqa boshlagan, shu bilan birga ular falsafiy muammolar xususida boshqa faylasuflarning bildirgan fikrlari to'g'risida ham muayyan pozitsiyani namoyon etishgan. Natijada, faylasuflar o'rtasidagi bahs-munozaralar va bir faylasuflar asarlarining boshqa faylasuflar asarlarida izohlanishi tufayli falsafiy an'ana vujudga keladi va qo'llab-quvvatlanadi.

Fales hayoti: Bizning eng qadimgi grek faylasuflari va ularning ta'limotlari to'g'risidagi bilimimiz g'oyat kam. Bizda ular haqidagi ishonchli axborotlar ko'p emas, ularning o'z asarlari bizga ko'proq parchalar holida yetib kelgan. Shuning uchun ular to'g'risida aytiladigan ma'lumotlar taxminlar va ularning ta'limotlari haqida boshqa faylasuflar hikoya qilib ketgan xotiralarga asoslanadi.

Fales miloddan avvalgi 624-yil bilan 546-yil oralig'ida yashab o'tgan, deb hisoblanadi. Bunday taxmin qisman Falesning miloddan avvalgi 585-yildagi quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqida yozgan Gerodot (miloddan avvalgi 484–430/420-yillar atrofida yashagan) fikriga asoslanadi.

Boshqa manbalar Falesning Misr bo'ylab sayohati to'g'risida ma'lumot beradi, bunday sayohat o'sha paytdagi greklar uchun, ayniqsa noodatiy hol bo'lgan. Yana shunday ma'lumotlar borki, Fales

ehromlarning balandligini hisoblash masalasini uning o'z soyasi o'zining bo'yi o'lchamiga tenglashgan paytda ehromdan tushgan soyaning uzunligini o'lchash yo'li bilan hal qilgan.

Miletlik Fales o'z zamonasidagi yetti donishmandning biri bo'lgan. Aytishlaricha, Fales shu yetti donishmandning ichida yetakchilik qilgan. U birinchilardan bo'lib tabiat haqida fikr yuritgan. Quyosh tutilishi uning oy bilan to'silishi tufayli yuz berishini birinchi bo'lib Fales anglagan, diametr aylanani teng ikkiga bo'lishini isbotlab bergan.

Fales falakiyotshunoslik bilan ham shug'ullanib, quyosh tutilishini oldindan aytib bergan. Fales Misr ehromlarining balandligini ularning soyasiga qarab o'lchagan. U yolg'izlikda hayot kechirib, davlat ishlariga aralashmagan.

Falesning quyosh tutilishini oldindan aytib berganligi haqidagi hikoya uning ehtimol, Bobildan o'tib kelgan astronomiyaga oid bilimlarni bilganligini ko'rsatadi. U shuningdek, matematikaning greklar tomonidan rivojlantirilgan sohasi geometriyaga doir bilimlarni ham egallagan. (Arifmetika va nol bizga arablardan yetib kelgan. Bizning raqamlarimiz greklar yoki rimliklarniki emas, balki arablarnikidir). Matematik fikrlarning universalligi greklarda nazariya va nazariy tekshirish haqidagi tasavvurlarning shakllanishiga yordam bergan. Darhaqiqat, matematik fikrlar alohida xususiy voqeahodisalar haqidagi fikrlarga nisbatan boshqacha ma'noda haqiqiy bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun matematikaga doir universal fikrlar nomatematik fikrlarga nisbatan qo'llananiladiganidan boshqacha usulda tanqid qilinishi kerak. Bularning hammasi dalillash uslublari va idrok etiladigan haqiqatga asoslanmaydigan fikrlarning rivojlanishini zarur qilib qo'ydi.

Ta'kidlanishicha, Fales Miletning siyosiy hayotida ishtirok etgan. U navigatsiya uskunalarini yaxshilash uchun o'zining matematik bilimlarini qo'llagan. U birinchi bo'lib, quyosh soati bo'yicha vaqtni aniq belgilab bergan edi. Va nihoyat, Fales qurg'oqchilik tufayli hosil bo'lmaydigan yilni oldindan aytib berib, uning arafasida zaytun moyini saqlab qo'yish va keyinchalik uni

foydasiga sotish yo'li bilan boyib ketgan. Uning asarlari haqida ko'p ma'lumot berish qiyin, chunki bunday asarlar bizga faqat boshqa kishilarning takroriy bayonlari orqali kelgan. Shuning uchun biz ularni bayon qilishda boshqa mualliflarning bu asarlar to'g'risida bildirgan ma'lumotlariga tayanib ish ko'rishga majburmiz. Arastu Metafizika asarida Fales jami mavjudot, ya'ni mavjud bo'ladigan narsalar kelib chiqadigan va yana qaytib borib joylashadigan ibtido haqidagi masalalarni qo'yadigan falsafa turining asoschisi bo'lgan, deydi. Arastu yana shuningdek, Fales bunday ibtido suvdan (yoki suyuqlikdan) iboratdir, deb faraz qilgan deydi. Biroq, agar Fales haqiqatan ham shunday deb ta'kidlagan bo'lsada, uning bunda nimani nazarda tutganligi aniq ma'lum emas. Bunday izohni hisobga olgan holda biz «Fales falsafasi»ni rekonstruktiv tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

Faylasuf Anaksimandr shogirdi Pifagor: «Donishmandlik ibtidosi: fikrlashni o'rganish, vaysaqilikka barham berish» deya ta'kidlab, ilk bora tafakkur operatsiyalariga e'tibor qaratish kerakligi haqidagi fikrlarni avval suradi.

Quyida Pifagorning bir qancha aforizmlarini keltirib o'tamiz, ularni psixologik ta'lim qilishga harakat qilib ko'ring.

– Tinglash va sukut saqlash seni donolikka yetaklaydi. Sukut – donolikning boshlanishi.

– Bilimlilik va donishmandlikni ayni bir narsa deb hisoblamang.

– Jonzotlarni o'ldirishdan saqlaning, chunki odam o'ldirish jonivorlarni o'ldirishdan boshlangan.

– O'tgan kun haqidagi: «Men uni qanday o'tkazdim, nimalar qildim-u, nimalarga ulgurolmadim?» – degan savollarga javob topilmaguncha ko'zlaring uyquga ketmasin.

Pifagor hayoti: (miloddan avvalgi 576–496-yillar). Janubiy Italiyaning Regiya shahrida tug'ilib o'sgan qadimgi Yunon faylasufi Pifagor Mnesarx ismli kishining farzandi bo'lgan. Otasi uni xizmat safariga doimo o'zi bilan olib yurgan. Oqibatda Pifagor qiziquvchan va yangi narsalarni bilishga intiluvchan bo'lib o'sadi.

Pifagor uzoq vaqt davomida Misrda tahsil olgan. Zardushtiylik diniga juda qiziqqan. U Misrda ilm sirlarini o'rganish uchun hatto xatna qildirishga ham rozi bo'lgan. Aks holda uni kitoblarga yaqinlashtirishmasdi. U hech qachon yig'lamagan va umuman ehtiros hamda xis-hayajonga berilmagan.

Pifagorning quyidagi asarlari ma'lum: «Tabiat haqida», «Davlat haqida», «Tarbiya haqida», «Jon haqida», «Olam haqida», «Ilohiy kalom». Pifagor miloddan avvalgi 496-yilda dushmanlari tomonidan o'ldirilgan. Pifagor hayotning mazmuniga oid qarashlarga «falsafa», deb nom bergan birinchi donishmand edi. Rivoyat qilishlaricha, Fliunt shahriga safari chog'ida hokim Leon Pifagordan so'radi: «Sen qaysi ilm bilimdonisan?» – «Hech qaysi, – deb javob berdi Pifagor. – Men shunchaki bir faylasufman». – «Falsafa degani nima o'zi?» – taajjublanib so'radi hokim. Pifagor shunday javob berdi. «Inson umrini bozor va Olimpiya o'yinlariga qiyoslash mumkin. Bozordagi sotuvchilar ham, haridorlar ham doimo o'z foydalarini ko'zlaydilar.

Olimpiya o'yinlari ishtirokchilari esa shon-shuhrat va mashhurlik payida bo'ladilar. O'yingohdagi tomoshabinlar esa ularni diqqat bilan kuzatadilar. Hayotda ham shunday. Odamlarning katta bir guruhi boyluk va shon-shuhrat orttirish maqsadida yelib-yuguradilar. Ana shu olomon orasida kamchilikdan iborat bir guruh borkim, ular chetdan turib atrofdagilarni jimgina kuzatadilar. Voqea-hodisalarni, inson tabiatini tadqiq etadilar. Haqiqatni anglash ularning eng sevimli amalidir. Ana shu toifadagi odamlar faylasuflar – donolikni sevuvchilar, deb ataladi. Ular sofoslar, ya'ni donishmandlar emas. Chunki tom ma'nodagi donishmandlik yolg'iz Ollohga xos sifat. Bandalar esa donishmandlikka intilish bilan kifoyalanadilar xolos».

Platon fikriga ko'ra inson ruhining 3 ta asosi bor:

1. Hayvonlar va o'simliklarga xos aqlsiz asos. U tufayli tirik mavjudot o'zining tana ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi. Ruhning mana shu qismi bilan odam sezadi, ochlik va tashnalikni xis etadi. Bu asos inson ruhining katta qismini tashkil etadi.

2. Asosning intilishlariga qarshi chiqadi.

3. Asos azob va qiyinchiliklar asosidir. Bu qism bilan «odamning jahli chiqadi, g'olib chiqish uchun qiyinchiliklarga tayyor bo'ladi». Platon fikriga ko'ra, doim mana shu asoslar o'rtasida kurash kechib, uning oqibatlari tushlarda namoyon bo'ladi.

Platonning tushlarni tushuntirish bo'yicha fikrlari ko'p jihatdan zamonaviy fikrlardan biri – freydizmga o'xshab ketadi. Chunki Platon ham ularning asosida mayllar, shu jumladan, haqiqiy mayllar yotishini ta'kidlagan. Platon ruh tana o'lgandan keyin ham hayot bo'ladi deb fikr yuritadi. Uning yozishicha: «Agar ruh abadiy bo'lsa, unda ruh haqida nafaqat bu dunyoda balki keyingi uning hayoti haqida ham qayg'urish kerak. Platon ruh haqidagi g'oyasining yetakchi qismi xissiyotlardir. Unda Platon birinchi o'rinda odamlar uchun rohatlanish xissi turmasligini aytadi. Qoramol, ot va boshqa hayvonlar uchun shundaydir, lekin odam uchun birinchi o'rin u yoqda tursin, ikkinchi o'rinda ham turmaydi, hatto uchunchi o'rindan ham ancha uzoqdadir. Platon o'zining «Fileb» dialogida rohatlanish, azoblanish va har ikkisi-ning bo'lmasligi ruhning 3 xil holatidir deb aytib o'tadi.

Platonning ruh va qalb haqidagi qarashlari, Platon (427–347) bilan Demokritlar deyarli bir vaqtda yashadilar va ijod etdilar. Bular quldorlik aristokratiyasi mafkurasining namoyondalari edilar. Platon jon va tan mutlaqo har xil, hatto qarama-qarshi bo'lgan ikkita mohiyatidir, deb ta'lim bergan. Tana moddiydir, uni tashqi sezgi organlari bilan idrok qilish mumkin: uni ko'rish va sezish mumkin, u fizik jismdir. Jon moddiy emas, balki ruhiydir: uni sezgi organlari yordami bilan idrok qilish mumkin emas. U tanaga qarama-qarshi bo'lib, fizik jism emas, balki metafizik, sezib bo'lmaydigan narsadir. Jon moddiy dunyoga emas, balki boshqa ideal dunyoga, haqiqatdan yashayotgan ideallar (g'oyalar), «obrazlar» dunyosiga taalluqlidir. Jon inson tanasiga o'sha dunyodan kelib qo'shiladi. Uning tana bilan birga bo'lishi vaqtinchalikdir, tana o'lishi bilan jon yana ideal dunyoga qaytib ketadi.

Yerdagi hayot davomida jon tanaga mahkum etilgan, u zindondagi narsa kabi, doimo ideallar dunyosiga chiqib ketmoqchi bo'lib, intilib turadi. O'z ongini oshirish yo'li bilan shu dunyo haqida eslash

insonga haqiqiy demak, Platon fikricha, haqiqiy bilimning birdan-bir manbai-ideallar dunyosidir. Bizning atrofimiz dunyosini sezishimiz va idrok qilishimiz esa, faqatgina o'zgarib turadigan beqaror hodisalar haqida bilim beradi, holos. Biroq jonning (ruhning) ideal holda namoyon bo'lishi ko'pchilik kishilarda to'silib turilishi va moddiy tanaga bo'ysundirilishi mumkin. Oqibatda, jon ideallar dunyosini go'yo esdan chiqarib, materiyaga farq bo'lmog'i mumkin. Shuning uchun ham yer yuzidagi hayot sharoitlarida inson joni, materiyaga qanchalik farq bo'lishi darajasiga qarab, go'yoki 3 qismga bo'linadi. Har bir kishida ularning har biri har xil darajada namoyon bo'ladi. Jonning qaysi qismi ustun chiqishiga qarab, kishining har xil individual xususiyatlari, hayotining yo'nalishi, harakteri, mayl va qobiliyatlari paydo bo'ladi.

Geraklitdagi ruh uchqunlari keyinchalik **Demokrit** (er.av. 460–370-yillar) ning ta'limotida «olovli atom»larga aylandi. Demokrit va uning ustoz Levkipp (er. av. 500–440) atomik materializm nazariyasini avval surdilar. Unga ko'ra, barcha narsalar 2 ta asosdan-bo'linmas harakatchan, sharsimon yengil atomlardan va bo'shliqlardan paydo bo'ladi. Bu atomning eng harakatchanlari, ya'ni olov atomlari ruhni hosil qiladi.

«Bitta ilmiy isbotu dalilni qo'lga kiritish men uchun fors saltanatiga hokimlik qilishdan a'loroqdir», – degandi Demokrit.

Yana bir grek mutafakkiri **Anaksagor** (er.av.500–428) ning barcha narsalar gameomeriy nomli mayda moddalardan tashkil topganligi va ularning aql bilan va ya'ni ruh bilan boshqarilishi to'g'risidagi fikri ham Demokritning atomik qarashlariga o'xshaydi. Sochilib ketishidan iborat fizik qonunini tana uchun ham, taalluqli deb hisoblab, Demokrit ruhning abadiyligini inkor etadi. Demokrit ruhni tana harakatining sababi deb biladi. Uning yozishicha ruh og'ir tanaga kirib harakatga keltiradi. Tana o'lgandan keyin esa u fazoda tarqalib ketadi. Biz nafas olganimizda ruhni tashkil etuvchi atomlarni yutib nafas chiqarganda ruhimizning bir qismini tashqariga chiqarib yuboramiz. Shu tariqa ruhimizning doimo yengillashib turadi, deb hisoblaydi Demokrit. Uning fikricha, hamma narsaning, hatto o'likning ruhi bor, faqat juda kam.

Demokritning bunday fikri panpsixizmga yaqinlashib qoldi. Tanadan tashqari ruh bo'lishi mumkin emas, degan umumiy hukm chiqardi. U nafaqat tana va ruh birligi, balki ruhning o'zi tana ekanligini ta'kidlaydi. «Agar ruh tanani harakatlantirsa, demak, uning o'zi tana qismi» deb yozadi Demokrit. Epikur, Lukretsiy, kabilar Demokritning ruh haqidagi tasavvurlarining rivojlanishini davom ettirdilar. Lekin Epikur ta'limotiga ko'ra, ruh atomlardan emas, o'zgarmas 4 elementdan: olov – issiqlik asosi, bug' – harakat asosi, shamol – sovish asosi, nomsiz 4-element – ruhning ruhidan iborat. Epikurning nomsiz elementini Lukretsiy «A», deb atadi. Shuningdek, Epikurning fikricha, faqat sezish xususiyatiga ega narsalardagina ruh bo'ladi.

«Anaksagor olov va quyosh ayni bir narsadir, deb hisoblaganda qattiq yanglishgandi, – deydi Suqrot, – chunki odamlar olovga bemalol qaray olishlarini, Quyoshga esa hech qachon tik boqolmasliklarini nazardan qochirgan. Shuningdek, Anaksagor inson terisi quyosh nuri ta'sirida qorayishini, olov esa bunday qudratga ega emasligini, o'simliklar Quyosh haroratisiz yashay olmasliklarini, olov taftidan esa halok bo'lishlarini unutgan. Anaksagor quyoshni olovda toblangan tosh, deb ta'riflagan. Ammo tosh qancha qizdirilmasin, hech qachon Quyosh kabi yog'du tarata olmasligi kundek ravshandir. Quyosh esa doimo eng porloq yoritgich bo'lib, qolajak».

Suqrot g'oyalari: «Taajjubki, haykaltaroshlar toshni insonga o'xshatish yo'lida o'lib-tiriladilar-u, ammo o'zlarining toshga o'xshab qolmasliklari haqida qayg'urmaydilar».

«Men bu odamdan donoroqman. Sababi, har ikkimiz ham ba'zi bir joiz va zarur narsalarni bilmasak-da, u manmanlik qiladi, men esa manmanlikdan o'zimni tiyaman».

«O'zini anglagan inson o'zi uchun nima foydaliligi va nimalarga qodir ekanligini yaxshi tushunadi. U qo'lidan keladigan ish bilan shug'ullanish asnosida o'z ehtiyojini qondiradi va saodatga erishadi. Har qanday xato va baxtsizliklardan xoli bo'ladi. Buning natijasi o'laroq, u o'zga odamlarni qadrlay oladi va ulardan ezgulik yo'lida foydalana biladi. Oqibatda o'zini kulfatlardan asraydi».

Demokrit hayoti: Demokrit miloddan avvalgi 460-yildan 370-yilgacha yashagan deb hisoblanadi. Binobarin, u Platonning katta zamondoshi bo'lgan. Demokrit Frakiyadagi Abderi koloniyasida tug'ilgan. Ma'lumki, u Afinaga tashrif buyurgan va Sharq hamda Misrga bir necha uzoq muddatli sayohatlarga chiqqan. Ehtimol, u bilish va tadqiqotchilik maqsadlarida sayohat qilgan. U badavlat oilaning farzandi edi. Ammo boylikdan kechib, butun umrini kambag'allikka o'tkazdi. Bor umrini donishmandlikka bag'ishladi.

Demokrit shahar tashqarisida joylashgan yer ostidagi sag'anada kechay-kunduz tinmay ijod bilan mashg'ul bo'lgan. Demokrit keng bilimlarga ega bo'lgan. U o'z zamonidagi fanning ko'pgina sohalarida samarali ish olib borgan. Uning bir necha asarlari nomini keltirish bilanoq qiziqishlarining keng doirasini ko'rsatish mumkin bo'ladi. «Buyuk diakosmos», «Vrachlik fani», «O'limdan keyingi narsalar haqida», «Tabiatning tuzilishi haqida», «Jahon tartiboti va tafakkur qoidalari haqida», «She'riyat to'g'risida», «Dehqonchilik to'g'risida», «Matematika to'g'risida», «To'g'ri nutq va tushunarsiz so'zlar to'g'risida», «Yoqimli va yoqimsiz harflar to'g'risida» va hokazo.

Demokrit asarlaridan 200 dan 300 gacha parcha saqlanib qolgan. Muayyan ma'noda bu ko'pdir, lekin Demokritning ulkan ijodi mahsuldor bo'lganligini hisobga olsak, biz faqat uning asarlarining nisbatan kam qismiga egamiz. Shuning uchun bizning uning qarashlarini talqin etishimiz Demokrit haqidagi mavjud ikkilamchi axborotlardan foydalanadigan qayta ta'mirlashlardan iborat bo'ladi.

Anaksagor hayoti: Anaksagor taxminan miloddan avvalgi 498-yildan 428-yilgacha yashagan. U yoshlik yillarini Klazomena shahrida o'tkazgan, balog'at yoshida Afinada istiqomat qilgan va u yerda intellektuallar o'rtasida ko'zga ko'ringan o'rinni egallagan. Anaksagor Perikl (taxminan miloddan avvalgi 495–429-yillar) muhitiga mansub bo'lgan, lekin o'zining an'anaviy e'tiqodlarga zid bo'lgan qarashlari sababli Afinani tashlab chiqib ketishga majbur bo'lgan. Boshqa narsalardan tashqari, u quyosh xudo emas, balki katta yolqinlanib turgan tanadir, deb ta'kidlagan. Anaksagor asarlarining 22 ta parchasi saqlanib qolgan.

Yunon faylasufi Anaksagor tug‘ilganidan so‘ng uning na kulgani va na tabassum qilganini ko‘rishgan. U faylasuf Anaksimendan tahsil olgan. Anaksagor falsafaga shu qadar sho‘ng‘ib ketganki, xo‘jalik ishlari qarovsiz qolib, butun yer-mulki poda boqiladigan yaylovga aylangan. Anaksagor hur, noan‘anaviy fikrlash tarzi tufayli ta‘qiblarga duchor bo‘lgan. Bir qancha muddat turmada o‘tirgan. Anaksagorning faqat «Tabiat haqida» nomli asari bizgacha yetib kelgan.

Suqrot hayoti: Suqrot taxminan miloddan avvalgi 470-yilda tug‘ilgan va 399-yilda vafot etgan. Uning faol falsafiy faoliyati naturfalsafa davriga (miloddan avvalgi 450–400-yillar) to‘g‘ri keladi. Sofistlarga zamondosh bo‘lgan Suqrot dastlabki Afinalik faylasuf edi va butun umr bo‘yi ona shahrida yashagan. Uning otasi toshtarosh, onasi esa doya bo‘lgan. U aslzoda va badavlat bo‘lmasa-da, hech qachon o‘zining moddiy ahvolidan yaxshilashga urinmagan. Suqrot Ksantippaga uylangan va uch farzandli bo‘lgan. U juda ko‘rimsiz qiyofaga ega bo‘lgan. U doimo eski liboslarda, yalangoyoq yurgan. Ayollar borasida ham Suqrotning omadi yurishmagan. Garchi ikki marta uylangan bo‘lsa-da, oilaviy baxtga erisha olmagan.

Suqrot asosiy vaqtini munozara va bahslarda o‘tkazgan. Bahslarda doim uning qo‘li baland kelgan. Shuning uchun ko‘pincha uning sochidan tortib kaltaklashgan, ustidan kulib haqoratlashgan. Suqrot hammasiga dosh bergan. Odamlar bundan ajablanishganda ularga qarata shunday degan: «Eshak tepsa uni sudga bera olmayman-ku!».

Suqrot mohir raqqos bo‘lgan va bunday mashqni jismning salomatligi uchun foydali deb bilgan. U talabalarga og‘zaki saboq bergan va hech qanday yozma manba qoldirmagan. Timey ismli shogirdi: «Ey, ustoz, nima sababdan dono fikrlaringizni qog‘ozga tushirmaysiz?» – deb so‘raganda, Suqrot: «Ey, Timey, o‘lik hayvonlarning terisiga ishonching va tirik, barhayot fikrlarga ishonchsizliging juda mustahkam ekan», – deb javob bergan.

399-yil Suqrot bir yurtdoshining fitnasi tufayli fuqarolik me‘yorlarini buzganlikda ayblanib, o‘lim jazosiga hukm qilingan va qatl etilgan. Sudda Suqrotning og‘zidan chiqqan so‘nggi so‘zlar shunday bo‘lgan: «Menga o‘lish uchun, sizga esa yashash uchun bu yerni tark etish fursati

yetdi. Faqat buning qay biri afzalligi Xudodan o'zga hech kimga ayon emas».

Sudda 220 nafar odam Suqrotning aybsizligini yoqlab, 280 nafar kishi esa unga qarshi ovoz bergan. Suqrot Platonning dialoglarida tasvirlanganidek, G'arbiy dunyo ruhiga eng ko'p ta'sir ko'rsatgan kishilar sirasiga kiradi. Suqrot insoniy shaxs sifatida u yuksak ma'naviyati, kamtarin va oddiy turmush tarzi, zukkoligi, samimiyligi, xushfe'lligi va hazil-mutoyibaga moyilligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turar edi. Biroq afinalik fuqarolar Suqrot ularni ko'chada yoki bozorda yo'ldan to'xtatib, suhbatga solib, qiyin savollarga tutadigan holatlarda muayyan darajada noqulay vaziyatga tushib qolishardi. Bir qator sabablarga ko'ra, Suqrot ham sofistlar kabi o'zining yoshlik davrini xazon qilib, jamiyat uchun xavfli odamga aylanmoqda, degan qarash ham shakllangan edi. Suqrot hech narsa yozmagan. Uning ta'limoti (mabodo umuman uning ta'limoti xususida gapirish mumkin bo'lsa) haqidagi bizning bilimimiz u haqida boshqalarning yozgan asarlariga asoslanadi. Asosan, bular Platon asarlari bo'lib, Suqrot uning dialoglarida asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun Suqrotning aslida nimalarni gapirganligini va Platonning dialoglarida Suqrot fikrlari bilan Platon fikrlari o'rtasidagi chegarani aniqlash ancha qiyin vazifadir. Ana shu jihatni e'tiborga olib, Suqrot falsafasini Platonning bayon qilgani tarzda talqin etishga harakat qilamiz.

Qadimgi grek materialistlari, shuningdek, idealist Suqrot va Platonlar ham o'zlarining psixologik qarashlarini yozib sistemali bayon qilingan mukammal asar sifatida qoldirmaganlar. Ularning bu fikrlari asosan ayrim-ayrim mulohazalar tariqasida saqlanib qolgan. Platonning psixologik fikrlari esa har xil falsafiy asarlarida, diologlarida saqlangan.

Sharqda Aflotun nomi bilan mashhur bo'lgan Platonning fikricha, ruhni qanotli ot-arava va izvoshiga o'xshatish mumkin, izvosh va otlar o'rtasidagi munosabat, tana va ruh o'rtasidagi munosabat kabidir.

Aflotun kelgusi avlodlarga hech qachon eskirmaydigan mana bu o'g'itni meros qoldirgan: «Haqiqiy va to'g'ri fikrlay oluvchi faylasuflar davlat tepasiga kelmaguncha, yohud hukmdorlar ilohiy iqtidorlari

ila tom ma'nodagi faylasuffik maqomiga ko'tarilmagunlariga qadar insoniyat yovuzlikdan qutulolmaydi».

Platon hayoti: Platon taxminan miloddan avvalgi 427-yilda Afinada tug'ilgan va 347-yilda shu yerda vafot etgan. Uning asl ismi Aristokl bo'lgan. «Platon» uning laqabi bo'lib, yunoncha «keng yelkali», «bo'lali» degan ma'noni anglatadi. Bu laqabni unga Suqrot bergan. Aflotunning oilasi badavlat bo'lmasa-da, aslzodalar avlodidan edi. Otasi Ariston Afinaning oxirgi shohi Kodr avlodiga mansub bo'lgan. Aflotun aslzoda Afinaliklarga xos bo'lgan riyoziyot, musiqa, grammatika va gimnastikadan ta'lim olgan. Geraklit, Parmenid, Zenon falsafasi bilan tanishgan. Miloddan avvalgi 407-yilda Suqrot bilan tanishgan. Suqrotning o'limigacha uning eng yaqin shogirdlari qatorida bo'lgan.

Ko'p vaqtini she'riyatga bag'ishlagan. Manbalarga ko'ra, u qator dostonlar, lirik asarlar, fojea va komediyalarning muallifi bo'lgan. Uning 25 ga yaqin she'riy usulda bitilgan miniatura – epigrammalari bizgacha yetib kelgan. Bundan tashqari uning 23 ta asl nusxadagi va 11 ta uning qalamiga mansub deya taxmin qilinadigan suhbatlari, «Suqrot madhi» deb nomlangan nutqi, shuningdek, 13 ta maktubi ma'lum. Aflotunning suhbatlari quyidagilardan iborat: «Protogor», «Fedon», «Parmenid», «Teetet», «Timey», «Kritiy», «Laxet», «Davlat», «Siyosatdon», «Qonunlar», «Fedr», «Fileb» va boshqalar.

Aflotunning Atlantida to'g'risidagi hikoyasi keyingi madaniyatlarning halovatini buzib, avlodlarning ichiga g'ulg'ula soldi. Uning yozishicha, 12 ming yil oldin Gibraltar yaqinida sirli qit'a mavjud bo'lib, bir kecha-kunduz ichida dengiz qa'riga cho'kib ketgan. Aflotun halokatning aniq o'rnini ko'rsatmagan, ammo faylasufning obro'yi shu qadar baland ediki, darhol g'oyib bo'lgan atlantlar mamlakatini izlashga kirishilgan. Uni hozir ham izlashmoqda.

Oilaviy an'anaga rioya etib, uni siyosiy faoliyatga tayyorlashgan. Biroq taqdir boshqacha hukm chiqardi. Afina demokratiyasi Spartadan mag'lubiyatga uchradi va Afinadagi hokimiyat qisqa muddatga o'ttizta tiranga o'tdi. O'z navbatida, ularning o'rnini yangi demokratik hokimiyat egalladi, bu hokimiyat 399-yilda Suqrotni o'lim jazosiga hukm qildi, Platon esa uning shogirdi va izdoshi bo'lgan. Ehtimol shu-

ning uchun Platon siyosiy faoliyatda, juda bo'lmaganda, o'sha paytda Afinada mavjud bo'lgani kabi turdagi bunday faoliyatda ishtirok etmaslikka qaror qilgan. U buning o'rniga siyosatni qanday qilib qayta qurish mumkinligi bilan qiziqqa boshlagan. Platon Suqrotning sofistlar relyativizmini nazariy jihatdan inkor qilishga doir ishini davom ettirgan, u bunday oqimni ijtimoiy inqirozning namoyon bo'lish shakllaridan biri deb qaragan edi.

Platon ideal davlatning oqilona siyosatini qurish uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan tamoyillarni ochib berish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U siyosiy faoliyatda ishtirok etish o'rniga siyosatning o'zi nima va u qanday bo'lishi kerak degan masalani tadqiq etishga kirishdi. Bunda Platon ushbu prinsipial masalalar xususida mushohada yuritar ekan, gerkcha polisni nazarda tutgan edi.

Platon o'zining siyosat haqidagi g'oyalarini bir necha marta amalga oshirishga urinib ko'rdi. Shunday bir urinish Sitsiliyaning Sirakuzi shahrida hukmronlik qilgan tiran Dionisiy I (taxminan miloddan avvalgi 430–367-yillar) hokimiyati qoshida, boshqasi – uning o'g'li Dionisiy II ning (miloddan avvalgi 367–344-yillar) hokimligi davrida amalga oshirilgan. Uning har ikkala urinishi ham to'la mag'lubiyatga uchradi va Platon Afinaga sog'-omon qaytib ketishga bazo'r muvaffaq bo'ldi.

Platon Sirakuziga qilgan sayohatidan tashqari Janubiy Italiya bo'ylab ham safar qildi va bu yerda pifagorchilar bilan tanishdi. Aftidan, bu uchrashuv unga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ularni quyidagi – 1) matematika barcha narsalarning ichki mohiyatidir; 2) olam dualistik tusdadir, bu g'oyalarning haqiqiy borlig'i bilan g'oyalarning soyasi sifatidagi xissiy borliqqa bo'linishda aks etadi; 3) ruh abadiydir va bir jismdan boshqa jismga ko'chib yuradi, degan umumiy qarashlar birlashtirgan. Platon va pifagorchilarga, shuningdek, nazariy fan diniy mistisizmga bo'lgan qiziqish va asketik axloq birdek xos edi.

Miloddan avvalgi 388-yilda Platon Afinadagi maktab – Akademiyaga asos soldi. U o'zi joylashgan joy – yarim xudo

Akademga bag'ishlangan qayinzor nomi bilan atalgan edi. Akademiya 900-yildan ziyod amal qilib turdi va imperator Yustinian I ning (483–565) farmoniga ko'ra 529-yilda yopildi. Bu Rim imperiyasining tanazzulga uchragan davrida dastlabki xristian monastirlarining ommalashishi bilan qariyb bir vaqtda yuz berdi. 1100-yillarda ilk universitetlar (Balon'ya, Parij) tashkil etilgan vaqtgacha ayni shu monastirlar jamoalari O'rta asrlardagi Yevropa madaniy institutlarining asosiy tayanchi bo'lgan edi. Shunday qilib, Platon akademiyasidan boshlab hozirgi universitetlar va «o'qituvchilar hamda olimlar sifatidagi akademiklar» bir qismi bo'lgan uzluksiz an'anaga asos solingan.

Afinadagi Akademiyada nafaqat falsafa, shu bilan birga geometriya, astronomiya, geografiya, zoologiya va botanikadan ham ta'lim berilardi. Biroq siyosiy ta'lim markaziy o'rinni egallagan edi. Ta'lim ma'ruzalar, munozaralar va birgalikdagi suhbatlarga asoslanardi. Har kuni gimnastika mashg'ulotlari o'tkazilar edi.

Suqrotgacha bo'lgan olimlar asarlarining faqat bir necha parchalarigina bizning davrimizgacha yetib kelgan. Platondan 30 ga yaqin kichik va katta dialoglar, shuningdek, bir qator xatlar saqlanib qolgan. Bundan tashqari, Platonga bag'ishlangan ikkilamchi adabiyotlar ham mavjud.

Platon ta'limotini qayta tiklashning qiyinligi saqlanib qolgan asarlarning kamligi bilan emas, balki dialoglar yozilgan uslub bilan bog'liqdir. Ularda uzil-kesil xulosa va qoidalar yo'q, Platonning o'zi esa ularda juda kamdan-kam namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, Platonning umri mobaynida uning qarashlari o'zgarib borganligini ham hisobga olish kerak. Odatda, Platon dialoglari ichidan uch guruhni ajratib ko'rsatishadi: 1) ilk, «Suqrotcha» dialoglar; 2) Platonning yetuk doktrinasi aks ettiruvchi dialoglar (Davlat shunga kiradi); va 3) so'nggi davrdagi dialoglari, qonunlar shularga mansubdir.

Greklar filosoflaridan birinchi bo'lib ruh va ruhiy faoliyat haqida sistemali ta'limot yaratgan kishi Aristotel (384–322-y) bo'lgan. Aristotel Platonning shogirdi bo'lib, uning ta'limotiga tanqidiy yondashgan ta'rifi ko'ra, Aristotel o'z falsafiy ta'limotida idealizm bilan

materializm o'rtasida ikkilanib qolgan. Aristotel ruh tana bilan uzviy bog'langan, deb hisoblaydi. Lekin uning fikricha ruh moddiy, jismiy har bir narsa emas.

Arastu (Arastu) hayoti: Qadimiy Yunon faylasufi Arastu Frakiyaning Stagira shahrida tug'ilgan. Shu tufayli ba'zan Arastuni Stagirit deb ham atashadi.

Arastuning otasi Nikomax Makedoniya hukmdori Amint II ning shaxsiy tabibi bo'lgan. Arastu Makedoniyaning bo'lg'usi hukmdori Filipp bilan bolaligidanoq birga o'ynab katta bo'lgan. U 17 yoshidan 37 yoshigacha (367–347-yillar) faylasuf Aflotunning Akademiyasida tahsil olgan.

Miloddan avvalgi 343-yildan boshlab Arastu Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy)ga murabbiylik qila boshlaydi. Iskandar Maqduniy hukmdorlik taxtiga o'tirgach, o'z ustozini va do'stiga atab haykal barpo etadi. Bu haykalning poyida shunday yozuvlar bor edi: «Iskandar ushbu yodgorlikni Nikomaxning o'g'li, buyuk donishmand va avliyo Arastu xotirasiga o'rnatdi».

Sharq asotirlarida yozilishicha, bir kuni Iskandar Zulqarnayndan so'radilar:

– Ne sababdan ustozing Arastuni otang Sulton Faylaqus (Filipp) dan ham a'lo ko'rasan?

Shoh Iskandar shunday javob qaytaradi:

– Otam mening jismimni tarbiyalab, osmondan yerga olib tushdi. Ustozim Arastu esa mening ruhimni tarbiya qilib, yerdan osmon qadar yuksaltirdi.

Arastu peshonasiga sochini tushirib, kalta soqol qo'yib yurgan. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, lablari chetidagi doimiy kinoyali tabassum natijasida paydo bo'lgan ajinlar Arastu o'zini faylasuf Aflotunning shogirdi, deb bilishidan darak berardi. Arastu Yunon ilm-fani qo'lga kiritgan bilimlarni egallash borasida Aflotunni hatto shoh Iskandardan ham ustun qo'yan.

Miloddan avvalgi 336-yilda Arastu Afina shahrida o'zining xususiy maktabini ochdi. Bu ilmgoh kurash maktablari qatorida va Afinaning shimoliy darvozasidagi Likey maydonlariga tutash yerda joylashgandi.

Arastuni hayajonga soluvchi muammolar favqulodda qiziqarli va teran edi. Masalan: inson eng avvalo o'zini sevishi kerakmi yo boshqanimi, degan savol uni ko'p o'ylantirardi. O'zini ko'proq sevgan odamni xudbinlikda ayblaydilar. Boshqa tomondan olib qaralganda esa, inson avvalo o'zining eng yaqin do'sti bo'lgan kimsani ko'proq qadrlashi va sevishi lozim, deyiladi. Vaholanki, har bir odamning o'zidan o'zga sadoqatli do'sti bormi dunyoda? Demak inson avvalo o'zini hurmat qilishi va sevishi lozim, deb fikr yuritadi Arastu. Agar faylasuf Zenon Eleyskiy Arastuga zamondosh bo'lganida shu so'zlari uchun unga ta'zim qilishi turgan gap edi.

Arastu havas qilarli darajada o'tkir zehn sohibi bo'lgan. U 445270 satrdan iborat 28 ta kitob yozgan. Faylasufning «Metodika», «Metafizika», «Jon haqida», «Poetika», «Osmon haqida», «Fizika», «Ritorika», «Sevgi haqida», «Uyqu va bedorlik haqida» asarlari shu kitoblar sirasiga kiradi.

Aristotel jon (ruh)ning uch qismi haqida Platon ta'limotidan farq qilib, uch xil jon (ruh) haqida vegetativ, sezuvchi va aqlli ruh turlari haqida ta'limot yaratdi. Vegetativ ruhning faoliyati ovqatlanishda va ko'payishda ifodalanadi. Ruhning bu turi o'simliklarda, hayvonlarda, insonlarda ham bo'ladi. Sezuvchi ruhning faoliyati sezgi va xislarda xotira va tasavvurlar sezuvchi ruhning faoliyati sezgi va xislarida, xotira va tasavvurlarda namayon bo'ladi. Ruhning bu turi hayvonlarda ham, insonlarda ham bo'ladi. Aqlli ruhning faoliyati tafakkurda, bilimda va ixtiyoriy harakatlarda yuzaga chiqadi.

Antik psixologiyaning eng yuqori cho'qqisi Aristotelning ruh haqidagi mashhur ta'limoti hisoblanadi. Mashhur faylasuf Gegel aytganidek: «Biz psixologiyada ega bo'lgan yaxshi narsalar bu Aristoteldan olgan narsalarimizdir». Aristotel «O dushe», ya'ni «Jon haqida» nomli traktida ruh muammosini sistemali o'rganishga bag'ishlangan o'z g'oyalarini yoritib beradi.

Shimoliy Gretsiya, Stariga shahrida tabib oilasida tavallud topgan. Aristotel 17 yoshda Platonga shogird bo'lib tushgan. Ammo Platonning qarashlari yo'lidan bormadi. Aristotelga ko'ra, ruh organik tananing shakli. Bu tanani Aristotel quyidagi metafora bilan tush-

untirdi, «Agar ko‘z alohida tirik mavjudot bo‘lsa, ko‘rish qobiliyati uning ruhi bo‘lar edi. Ko‘rish qobiliyatini yo‘qotgan ko‘z aslida ko‘z bo‘lmaydi, u faqatgina ko‘z degan nomni saqlab qoladi, xolos. Bunday nomni chizilgan yoki biror narsadan yasalgan ko‘zga ham berish mumkin. Tiriklik ruhsiz bo‘lmaydi. Ruh tanani tirik qiladi. Tananing barcha xususiyatlari – o‘shish, nafas olish, fikrlash asosida ruh turadi. Boshqacha aytganda, tana va boshqa organlar ruh xizmatidagi quroldir. «Tana ruh uchun mavjuddir», deb yozadi. Aristotel ruhni tanadan ajratib bo‘lmaydi», degan qat’iy xulosaga keldi. Aristotel barcha ruhning harakter va xususiyatlarini «entelexiya» degan maxsus tushunchaga birlashtiradi. Ruh harakat qilmaydi, tana harakat qiladi, lekin bunday tana ruhlidir. Shu tariqa Aristotel Platonning tana va ruh ajralishi, ruhning qismlarga bo‘linishi haqidagi g‘oyasini o‘tkir tanqid qildi.

Aqlli ruh faqatgina insonlarga xosdir. Shu aqlli ruh va uning faoliyati haqidagi mulohazalar Aristotel psixologiyasida asosiy o‘rin tutadi. Uning fikricha, bu ruhiyatning mohiyati yashirin, ilmiy yo‘l bilan bilib bo‘lmaydigan botir kuchdan iborat. «Ruh haqida aniq tushuncha berish, – deydi Aristotel, –har jihatdan haddan tashqari kiyinish, ruh bu jism emas, balki o‘shanga xos bir narsadir. U mavhum tushunchadir».

Aristotelning fikricha, aqlli ruh ilohiy yo‘l bilan paydo bo‘lgan: u tanadan tashqarida ham yashay oladi. Tana o‘lgandan keyin «aqlli ruh ilohiy ruh bilan qo‘shilib ketadi». Aristotel ruh va tananing o‘zaro munosabati masalasiga katta e‘tibor bergan. «Ruh, – deydi u, – o‘z tabiatiga ko‘ra hukmron asosdir, tana esa tobe narsadir». Forma materiyaga nisbatan qanday bo‘lsa, ruh ham tanaga nisbatan xuddi shunday. U hayotga ma‘no va yo‘nalish beradi. Ruh ta‘sir qiladi va harakatlantiradi, tana esa ta‘sirilanadi va harakatga keladi. U ruhning birlamchiligi haqidagi umumiy tezisni quyidagi so‘zlarda ifodalagan: «Ruh tirik tananing sababi va manbaidir».

Aristotel ruhning mohiyati va uning tana bilan o‘zaro munosabati haqida bu o‘ziga xos fikrlar bilan birga birinchi bo‘lib, o‘z-o‘zidan kuzatish mumkin bo‘lgan ruhiy hodisalarni tasvirlab yozgan va klas-

sifikatsiyalashtirgan. Uning psixologiyasida hozirgi zamon psixologiyasiga asos bo'lgan ko'pchilik tushunchalarni uchratish mumkin, jumladan: tashqi beshta sezgi va sezgilar haqidagi, ixtiyoriy va ixtiyorsiz protsesslar haqidagi, tasavvur assotsiatsiyalar haqidagi, tafakkur haqidagi, tushunchalar va xulosa chiqarishlar va hokazalar haqidagi ta'limotni yaratdi.

Aristotel, inson sezgilari tashqi moddiy qo'zg'ovchilar ta'siri tufayli hosil bo'ladi, degan fikrni ta'kidlagan. Tafakkur haqidagi ta'limotda u Platonning umumiy va mavhum tushuncha – ideal narigi dunyodan kelib chiqqan, degan ta'limotini inkor qildi. Aristotel tushunchalarida ifodalangan umumiylik yakka narsalardan tashqarida yoki yakka narsalardan avval o'zi bor bo'lgan emas, ba'li yakka narsalarning o'zida bo'ladi, degan ta'limotni ilgari surdi. U qadimgi Grek faylasuflari ichida birinchi bo'lib, mantiqiy tafakkur formalari-ning mukammal sistemasini ishlab chiqdi. Shunisi diqqatga sazovorki, Aristotel psixik hodisalarni tasvirlar va analiz qilar ekan, organizm-dagi ruhiy va fizik (fiziologik) hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni izladi. Uning psixologiya masalalarini hal qilishdagi materialistik tendensiyalari mana shunda ko'rinadi.

Epikur hayoti: (miloddan avvalgi 341–270-yillar) Yunon faylasufi Epikurning vatani – Lampaska shahri bo'lib, Afinadan Samos oroliga ko'chib o'tgan oilada tug'ilgan. Epikur Aflotunning shogirdi Pamfil qo'lida tahsil olgan. Donishmand miloddan avvalgi 310-yilda Lebosdagi Mitilen shahrida, 306-yildan o'limiga qadar Afinadagi o'z «bog'»ida talabalarga falsafadan saboq bergan. Bu bog' epikurchilarning muqaddas dargohiga aylangan. Epikur umri davomida hech qachon o'zgalarning fikriga tayanmaslikka harakat qilgan. Jami 300 ga yaqin asar yozgan, biroq ular bizga qadar yetib kelmagan. Epikurning ta'limotiga asoslari bayon etilgan uchta maktubi va ba'zi qo'lyozmalaridan parchalargina saqlanib qolgan.

Donishmand umrining so'nggi 14 kuni davomida buyragidagi toshdan qattiq azob chekkan. Rivoyatlarga qaraganda, u issiq suv to'ldirilgan jomga yotib o'tkir sharobni simirgan-da, do'stlariga saboqlarini unutmashlikni vasiyat qilib, hayotdan ko'z yumgan.

Epikur aytadiki: «Insonlar yo hasad, yo ko‘rolmaslik, yoki nafrat tufayli bir-birining dilini og‘ritadilar. Dono kishi esa aql» idrok ila bularning barchasidan ustun turadi. Donolikka erishgan odam hatto atayin urinsa ham buning aksini qilolmaydi. Sezgi hech qachon aldamaydi. (Epikur beqaror va yuzaki sezgini barqaror va umumiy sanalmish fikrga qarama-qarshi qo‘ygan qadimiy falsafa aqidalarini rad etgan. U sezgini haqiqatning mezoni deb hisoblagan.) Donolik hamma narsaning ibtidosi va buyuk ezgulikdir. Shu bois u hatto falsafadan ham qimmatliroqdir».

Qadimgi grek faylasuflarining talimotiga ko‘ra, dunyoning asosida qandaydir bitta moddiy narsa yotadi. Ularning fikricha, inson dunyoning bir qismi sifatida shu moddadan tashkil topadi. Masalan, Falesning (624–547-yillar) ta‘lim berishicha, butun mavjudotning, shu jumladan, inson tabiatining ham asosi suvdur. Inson ruhi va ruhiy hayoti par (bug‘) shaklida tasavvur qilingan.

Anaksimen (e.a. 588–525-y) butun mavjudot zichlashish va siyraklashish qobiliyatiga ega bo‘lgan havodan tashkil topgan, deb ta‘lim beradi. Ruh bu juda siyraklashgan havodir, deydi u.

Geraklit Tyomniy (e.a. 544–483-y) tabiatning asosi o‘t (olov) dir deb hisoblagan. «Hamma narsa olovdan paydo bo‘ladi va yana hamma narsa olovga aylanadi». Butun dunyo, alohida narsalar, shuningdek, inson ruhi ham olovdan kelib chiqadi deydi u. Geraklitning fikricha, ruh bu dunyoning abadiy harakatlanadigan va o‘zgarib turadigan asosi – olovning o‘tkinchi, holatlaridan biridir. Hamma narsaning asosi tuproq uning zarrachalaridir deb, hisoblagan mutafakkirlar ham bo‘lgan.

Empedokl (Sitsiliya orolidan, 483–423-y) «Tabiat haqida» degan poyemaning muallifi bo‘lib, bu dunyoning asosida qandaydir bitta stixiya (suv, havo, tuproq yoki olovdan bittasi) emas, balki to‘rtala stixiyaning hammasi, ya‘ni suv, havo, tuproq yoki olov yotadi, deb ta‘lim bergan. «Psixologiya fan sifatida ruh haqidagi ta‘limotdan boshlanishi kerak edi. Ruh haqidagi ta‘limot odamzod tomonidan avval surilgan birinchi ilmiy gepotezadir», deb yozadi L.S. Vigotskiy. Anita ruh ha-

Geraklit

Demokrit

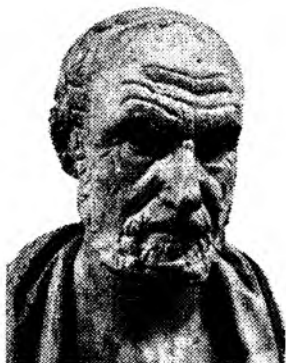
Platon

Aristotel

qidagi qarashlar ibtidoiy jamoa davridayoq mavjud bo'lgan bo'lsa-da er. av. asrda tabiat va inson haqidagi tasavvurlar tub burilishga uchrab, antik olamda dastlabki ruh haqidagi ilmiy farazlar paydo bo'la boshlaydi. Ilmiy psixologiya va undagi barcha muammolarning boshi shu yerdadir.

«Qaysi yo'llar bilan bormagin, baribir ruhning chegarasiga borolmaysan» degan aforizm bilan Efeslik Geroklit (er. av. 530–470) individual ruh va koinot birligi g'oyasini avval surdi. Unga ko'ra barcha narsa asosida olov yotarkan. «Organizmdagi olov uchquni psixologiyadagi ruhdur. U «olovli va nam» holatda bo'ladi va mast odam qayerga ketayotganini bilmaydi, chunki uning psixikasi namdir» – deb yozadi Geraklit. Uning ta'kidlashicha, ruh nomi umumiy logos qonunlari bilan belgilanadi. Bu fikr bilan Geraklit barcha psixik hodisalar moddiy dunyo qonunlariga buysunishin ta'kidlamoqchi bo'ldi. Determinizm prinsipini juda sodda ko'rinishda ta'riflamoqchi bo'ldi. Lekin uning g'oyalari psixik hayotning hamma eshiklarini ochishga kalit bo'la olmas edi. Geraklit o'zidan oldin o'tgan Milet maktabi faylasuflari Fales, Anaksimandir, Anasimenlarning ruh bo'linmasligi to'g'risidagi fikrlari izdoshi.

Geraklitdagi ruh uchqunlari keyinchalik Demokrit (er.av. 400–370) ning ta'limotida «olovli atom»larga aylandi. Demokrit va uning ustози Levkipp (er. av. 500–440) atomik materializm nazariya-

Gippokrat

Tit Lukretsiy

Karr Galen Klavdiy

sini avval surdilar. Unga ko‘ra barcha narsalar 2 ta asosdan – bo‘linmas harakatchan, sharsimon va yengil atomlardan va bo‘shliqlardan paydo bo‘ladi. Bu atomning eng harakatchanlari, ya‘ni olov atomlari ruhni hosil qiladi.

Materializm g‘oyalar antik psixologiyada anatomiya va meditsinadagi yutuqlari bilan mustahkamlab qo‘yiladi. Er.av. VI asrda yashagan tabib va faylasuf Olkmsn Krotonskiy fan tarixida birinchi bo‘lib, fikrlarning bosh miyada tug‘ilishi to‘g‘risidagi taxmini avval surdi. «Meditsinaning otasi» Gippokrat (er. av. 460–377) Likseon kabi tafakkur va sezgi organi miya ekanini ta‘kidlaydi. Uning yozishicha, mana shu qism bilan biz fikrlaymiz, yaxshi va yomonni ajratamiz, tanamizning mana shu qismi bilan ko‘ramiz. Miya sof holatda bo‘lgandagina biz sof fikrlaymiz».

Gippokratning ishlari orasida eng katta shuhrat keltirgani temperament haqidagi ta‘limotdir. Unga ko‘ra, inson temperamentini organizmdagi 4 xil suyuqlik: miyadagi shilimshiq modda, yurakdagi, jigardagi safro, qora taloqdagi qora safroning nisbati belgilab beradi. Qonning ustunligi – sangvinik temperamentiga (lot. – qon), shilimshiq modda ustunligi – flegmatik temperamentiga (grek – shilimshiq modda), safro ustunligi – xolerik temperamentiga (grek – safro, o‘t), qora safro ustunligi melanxolik temperamentiga (grek –

qora safro, o't) to'g'ri keladi. I.P. Pavlovning aytishicha, Gippokrat son-sanoqsiz variantlar ichida inson xulqini tushuntiruvchi kapital nazariyaga asos soldi.

Qadimgi grek va rim faylasuflari Aristoteldan keyin Demokrit (materialistik psixologiya), Platon va Aristotel (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik ta'limotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmning ko'zga ko'ringan vakillari grek faylasuf Epikur (342–271-y.) va Rim shoiri, -faylasuf Lukretsiy Karr (99–55 y.) edilar.

Epikurning fikricha, ruh g'ayri jismoniy bir narsa emas, «Jimsiz bo'shliqdan boshqa hech narsani fikrlash mumkin emas. Ruhni g'ayri jismiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur moddiy bo'lmagan substansiyaning mavjudligini mutlaqo inkor qilib, «ruh, butun organizmga tarqalgan juda nozik jismdir» deb hisobladi.

Lukretsiy o'zining «Narsalarning tabiati haqida» degan asarida atomistik materializm falsafasini, xususan, ruh haqidagi materialistik ta'limotni poetik formada bayon qiladi. U moddiy bo'lmagan ruhning mavjudligini inkor qildi. «Jon, ruh yoki aql moddiy bo'lib, faqat inson tanasiga xos bo'lgan kuchlarnigina tashkil qiladi». Ruh ham, jon ham, jismiy tabiatga ega. Lukretsiy psixik hodisalarning tanaga bog'liqligini tajribaga asoslanib isbot qiladi. U, «Aql ham tana bilan birga o'sadi va so'nadi, aql ham tana singari kasallikka duchor bo'ladi, mastlik natijasida xiralashadi» – degan va shunga o'xshash dalillar keltiradi. Lukretsiy bu materialistik dalillarga asoslanib, ruhning abadiyligi to'g'risidagi ta'limotning yolg'onligi haqida xulosa chiqaradi.

Lukretsiy Karr psixik hayotning ba'zi bir hodisalarini analiz qilish bilan ham shug'ullandi. Masalan, u sezgi organlariga ta'sir etib turgan har qanday qo'zg'ovchi ham sezgi hosil qilavermaydi, balki ma'lum bir kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchigina sezgi hosil qiladi, deb aniqlagan. U birinchi bo'lib sezgi chegaralari haqida ta'limot yaratdi, uyqu va tush ko'rishning sabablarini tushuntirdi.

Psixologiyadagi idealistik oqim Platon izdoshlari tomonidan targ'ib qilindi. Uning ruhning kelib chiqishi haqidagi ta'limoti nihoyatiga

yetkazilib, Ammoni Sakksning (175–242), ayniqsa,, Plotinning (b. e. 205–270 y.) ta’limotidagi diniy mistik qarashlar bilan qo‘shilib ketdi.

Aleksandriyada ma’lum vaqtgacha o‘liklarni yorib o‘rganishga ruhsat berilishi Aleksandriyadagi 2 ta yirik tabib-olim Gerofil va Erazistratning yangi kashfiyotlariga sabab bo‘ldi. Ptolemeyning shaxsiy tabibi Gerofil birinchi bo‘lib, nervlar, paylar va bog‘lamlar o‘rtasidagi farqni aniqladi, ko‘zning tuzilishini batafsil tariflab berdi. Erazistrat bosh miyaning tuzilishini ta’riflab, katta yarim sharlardagi egri-bugriliklarning ko‘pligidan odam aqliy jihatdan hayvonlardan ustun turadi, degan fikrga keldi. Bu barcha anatomo-fiziologik ma’lumotlarni rimlik tabib Klavdiy Galen (II asr) umumlashtirdi va yangilari bilan boyitdi. Uning asarlaridan XVII asrgacha keng foydalanildi. Har xil muskullarga boruvchi nervlarni kesish bilan Galen xulosaga keldi-ki, tananing nervsiz birorta qismi yo‘q, birorta harakat, birorta xissiyot ularning ishtirokisiz kechmaydi.

Ekspirimentlar orqali Galen orqa miyaning funksiyalarini ham aniqladi. Agar orqa miyani ko‘ndalang kessa, kesilgan joydan pastda joylashgan barcha tana qismlari harakatchanligi va sezuvchanligini yo‘qotadi, degan xulosani olim asoslab berdi. Galen Gippokratning temperament ta’limotini yanada rivojlantirdi. U barcha narsalarning 4 xil holati – iliq, sovuq, quruq va nam va 4 xil suyuqlik 13 ta temperamentni keltirib chiqaradi, degan fikrda edi. Shu temperamentlarning bittasi normal bo‘lib, 12 tasi-da normadan chetga chiqish mavjudligini Galen tushuntirmoqchi bo‘ldi.

Ko‘rish idrokini o‘rganishga afinalik tabib Aleksandr Vfrodiyskiy (139–211) katta xissa qo‘shdi.

2. O‘rta asrlarda psixologiyaning umumiy tavsifi. O‘rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo‘q edi: u teologiyaning-dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik ta’limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo‘li bilan dinning ba’zi qonun-qoidalarini – ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolarni asoslash mumkin edi.

Platon bilan Arastu yaratgan ruh haqidagi ta’limot O‘rta asrlarda – Sharqda ham, G‘arbda ham hukmron bo‘lib qoldi. Psixologiyadagi bu

oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Bu psixologiya shuning uchun ham metafizik deb ataladiki, uning tekshirish predmeti bo'lgan – ruh, psixik jarayonlar – fizik xissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, g'ayri jismoniy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

O'rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari, asosan, ruhning mohiyati, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi, uning tana o'lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga bo'lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi. Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Arastularida qanday hal qilingan bo'lsa, xuddi shunday hal qilinar edi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo'yilar edi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi.

Olovning g'aroyib sifatlarini kim tushuntirib bera oladi? Nega endi u o'zi yorug' bo'la turib, domiga tushgan narsalarni qoraytirib yuboradi? Yoki gulxanda toblangan toshlarning oqarish sababini qanday izohlash mumkin? – deya quyidagi o'zining mulohazakor fikrlarini avval surgan:

– Sukunat – shovqinning, yalang'ochlik – libosning, xastalik – salomatlikning, zulmat – yorug'likning yo'qligidan darak berganidek, yovuzlik ezgulikning yo'qligini bildiradi.

– O'zgalar seni olqishlaganda, sen o'zingdan nafratlan. Seni sen orqali harakat qilmoqchi bo'lganlar olqishlaydi.

Avgustin Avreliy hayoti: Avgustin 354-yilda Shimoliy Afrikadagi Tagast shahrida tug'ildi. Uning onasi xristian, otasi esa majusiy edi. Avgustinning o'smirligi Karfagenda qayg'usiz o'tdi. Avgustin ulg'aygach, Karfagendagi notiqlik maktabida uch yil davomida tahsil oldi. Ana shu vaqt ichida u Sitseronning falsafiy qarashlarini katta qi-ziqish bilan o'rgandi.

Avgustin 375-yildan boshlab 8-yil davomida notiqlik san'ati bo'yicha talabalarga saboq berdi. 384-yilda u Italiyaga yo'l oldi va Milan shahridagi notiqlik maktabida muallimlik qildi. Bu yerda nasroniylik diniga kirib, uni chuqur o'rganishga kirishdi.

388-yili Avgustin Afrikaga qaytib, oradan uch yil o'tgach, o'zini butkul diniy ilmlarni o'rganishga bag'ishladi va ko'p vaqt o'tmay Gippone shahrining Episkopi Valeriy homiyligi ostida ruhoniylkni qabul qildi.

395-yil Episkop Valeriyning o'limidan so'ng, Avgustin Gippone'dagi episkoplik kafedrasiga yetakchilik qilib, 34-yil – umrining so'nggi damlarigacha shu yerda ishladi. U tinmay mutolaa qilar va shunga yarasha o'ta ma'rifatli, bilimdon edi. Avgustin o'zidan juda boy ma'naviy meros qoldirdi. Faylasuf 75 yoshiga qadar umumiy hajmi 232 ta kitobga jo bo'lgan 90 ta traktat yozib ulgurdi. Bulardan atigi o'ntasigina bizga qadar yetib kelgan.

Mashhur qomusiy olim Isidor Sevilskiy (570–638) Avgustin haqida shunday deb yozgan edi: «Avgustin tafakkuri va bilimi jihatidan hammadan ustundir». Chunki hatto kechasi-yu kunduzi harakat qilgan taqdirda ham hech kim u kabi ko'p yoza olmaydi va o'qiy olmaydi».

Dastlab Avgustin o'z davrining mashhur diniy oqimlaridan biri – Manixeylik bilan tanishdi. Manixeylik dunyoda ezgulik va yovuzlik dualizmi haqida ta'lim beradi hamda inson ikki ruhga ega bo'lib, ulardan biri ezgu va yorug', ikkinchisi esa yovuz va qora deya uqtiradi. Har bir insonning harakatlari mana shu ikki ruhning to'qnashuvi natijasi bo'lib hisoblanadi. Avgustin bu ta'limotni qabul qildi – u bu dunyoda yovuzlikning mavjudligini tushuntirardi. Ammo bu ko'pga cho'zilmadi, chunki manixeylik Avgustin intilgan ma'naviy hayot uchun kuch bermasdi. Avgustinning bu oqimga qiziqishi intellektual jihatdan ham yo'qoldi. Manixeylikdan qaytgach, u skeptitsizm tarafdorligi qatoriga qo'shildi.

Ammo skeptitsizm ham Avgustinni qoniqtirmadi va u neoplatonizmga yuz burdi. Avgustin neoplatonizmga yovuzlik haqidagi savolga ma'qul javob topdi. Ma'naviy hayotni neoplatoncha real

tushunish ham Avgustinga ma'qul keldi. U Platon va Plotinni o'rganishdan intellektual orom topdi. Ammo uning shaxsiy tajribasi «to'g'ri tushunish to'g'ri harakatlarga olib boradi», degan neoplatoncha tafakkurga ishonchiga zid kelib qoldi. Zotan, Avgustin o'zi to'g'riligini biladigan hayotni boshdan kechirishga qodir emasligini anglardi.

Shu bilan bir vaqtda, Avgustin xristianlar nazariy jihatdan undan zaif bo'lishsa-da, ma'naviy jihatdan undan kuchli ekanliklarini ham tushunardi. Shuning uchun Avgustin xristianlar nazariy jihatdan Avgustinni qoniqtirmasa-da, yuksak boholardi. Umrining ushbu bosqichida u ritorika muallimi sifatida Milanga sayohat qildi. Bu yerda Avgustin yepiskop Ambroziy (Ambrose, 339–397)ning va'zlari ta'sirida qariyb o'ttiz yoshida xristianlikni qabul qildi. Avgustin Shimoliy Afrikaga qaytib keldi va yepiskoplik qila boshladi. Butun qolgan umrini u cherkovga bag'ishladi. Avgustin 430-yilda, ya'ni vandallar G'arbiy Rim imperiyasiga bostirib kirgan davrda vafot etdi. Avgustin lotin tilida juda ko'p kitoblar yaratdi. Shulardan faqat eng mashhur to'rttasini tilga olib o'tamiz.

«Akademiklarga qarshi» asarida Avgustin skeptitsizmni rad etadi va o'zining skeptitsizm bilan qiziqqan davrini tanqid qiladi. «Erkin iroda haqida» unda yovuzlik muammosi va iroda erkinligi muhokama qilinadi. «Va'z» asarida Avgustin unda o'z hayotidagi murakkab ma'naviy kurashlarni ochib beradi. Bu kitobda ilk grek antik davridan tugab borayotgan xristian antik davriga o'tish ko'rsatiladi. Avgustin unda ratsional grek fuqarosi bo'lib emas, balki alohida individ, xis-tuyg'ular aqldan ustun keluvchi ruh va tananing ichki kurashiga berilgan shaxs sifatida namoyon bo'ladi. «Xudo shahri haqida» asarida Avgustin tarix haqidagi o'z tasavvurini va ikki shahar: «Podsholik» – Zamin shahri va Xudo shahri haqidagi ta'limotni ishlab chiqadi.

O'rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga alohida e'tibor berdilar. Masalan, Avgustin Ipponskiy (353–430-y.) birinchi bo'lib kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan.

Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa,, Duns Skott (1265–1308-y.) ning ta’limotida yaqqol ko’rsatildi. Uning aytishicha, iroda aqldan ham yuqori turadi.

Anzelm Kenterbenskiy (1033–1109-y.) va Shampolik Vilgelm (1121–1170 y.) lar realizmning eng ko’zga ko’ringan vakillari edi. O’rta asrlarda psixologiya filosofiyaning bir qismi edi. Filosofiyaning esa mustaqil ahamiyati yo’q edi, u teologiyaning – dinning xizmatkori deb hisoblanardi, psixologik ta’limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo’li bilan dinning ba’zi qonun-qoidalarini – ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolarni asoslash mumkin edi. Binobarin, kapitalizmning taraqqiyoti va shu munosabat bilan ilmiy metodlarning kelib chiqishi va mukammallashuvi tufayli sxolastik filosofiya, uning bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o’z o’rni va ahamiyatini yo’qotgan.

Asta-sekin ruh haqidagi tushuncha hayotning barcha ko’rinishlariga emas, faqat hozir biz psixika deb atagan darajaga nisbatan qo’llana boshlandi. Psixika kategoriyasining negizida idrok va tafakkurdan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlar va ularni nazorat qilish imkoniyati tug’ildi. Masalan, Galen (II asr) fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumlashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to’g’risidagi tasavvurlarini yanada boyitdi. Uning ilgari surgan g’oyalari «ong» tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi.

3. V–XI asrlarda Yevropa psixologiyasining rivojlanishi. Butun O’rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqtlarda ham, falsafa va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta o’rin egalladi. Bu masala bo’yicha V asrdayoq ikkita oqim – determinizm va indeterminizm paydo bo’lgan.

Deterministlar (lotinchadan *determinare* – belgilamoq) inson irodasi ham, dunyodagi hamma narsalar singari, sababiyat qonuniga bo’ysunadi, binobarin, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaruriyat bilan, o’z sabablari bilan belgilanadi, deb ta’lim berdilar.

Indeterministlar, aksincha, inson irodasi va uning xatti-harakatlari har qanday sababiyatdan xoli hamda zaruriyatga bog‘liq emas, deb ta‘lim berdilar. Indeterminizm sof idealistik ta‘limot edi. Determinizm-da esa idealistik tendensiyalar ifodalangan edi. Umumiy va mavxum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi bo‘lmaydi. Bunda ikki oqim – realistlar bilan nominalistlar o‘rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar – umumiy tushunchalar («universalialar») o‘sha vaqtda shunday deb atashardi) real, obyektiv xolda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bog‘liq bo‘lmagan holda aks etadi, deb da‘vo qildilar. Shunday qilib, realistlar faqat Platonning narigi dunyo ideya (g‘oya) lar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu g‘oyalarning tug‘ma ekanligi haqidagi ta‘limotini takrorladilar, xolos.

Realizm ilk bora O‘rta asrlar falsafasida hukm surdi. O‘rta asrlarning ravnaq topish davrida (taxminan 1250-yillar) Foma Akvinskiy mo‘tadil realizm g‘oyasini avval surdi. Universalialar Xudoning fikrlashida, yakka narsalarda va inson tafakkuridagi abstraksiya tarzida mavjud bo‘ladi. Ammo tugab borayotgan O‘rta asrlarda birinchi o‘ringa nominalistlar, masalan, Okkam va keyinroq Lyuter ko‘tarildi.

F. Akvinskiy hayoti: Foma Neapol shahri yaqinidagi Akvino qishlog‘ida dunyoga keldi. U Monte Kassino benediktchilar monastirida tarbiyalandi, Neapol universitetida tahsil oldi. Ota-onasining istagiga qarshi o‘laroq, u yaqinda tashkil qilingan «Dominikanlik» ordenining monaxi bo‘ldi. Uning otasi graf Landolf Akvinskiy qirol Fridrix II saroyida ritsar bo‘lgan.

Foma Neapol dorilfununining tayyorlov kulliyotida falsafa va mantiq ilmini o‘rgandi. U 17 yoshida Parijga jo‘nadi va uch yil davomida o‘z davrining nihoyatda mashhur olimi Buyuk Albert fon Bolshtedt qo‘lida tahsil oldi. Foma 1249–1251-yillarda ustozlari Buyuk Albertga ergashib, Kyoln shahriga boradi va u yerda talabalarga ilohiyotdan saboq beradi. 1252-yilda esa Parijga qaytadi va Parij dorilfununida yirik ilohiyotchi olim sifatida ish boshlaydi. Oradan ko‘p o‘tmay shogird ustozidan o‘zib ketadi. Foma Buyuk Albertni

yoʻlda qoldirib, oʻz ilmi bilan hammani hayratga soldi. Dunyoning turli burchaklaridan koʻplab nasroniy oʻspirinlar uning huzuriga oqib kela boshlashadi. Oʻta muloyimligi va yuvoshligi uchun Fomaga «farishta doktor» deb nom berishgan.

Foma 1272-yili Italiyaga joʻnaydi va qadrdon Neapol dorilfununida ilohiyotdan dars bera boshlaydi. Shunisi hayratlanarli-ki, bu ilohiyotchi olimning ilmiy asarlari lugʻati qariyb 13000000 atamadan iborat. Bu raqamning salmogʻini anglab yetishingiz uchun mana bu dallilarga diqqat qiling:

– rus tili ilmoghining maʼlumotlariga qaraganda, rus tilida jami 440000 ta soʻz mavjud:

– sermahsul ijodkor A.S.Pushkinning asarlarida jami 60000 ta soʻz ishlatilgan.

20 yoshida Foma Parij universitetiga tahsil olish uchun yoʻl oldi va maʼlum vaqt Kyolnda boʻlgach, bu yerga yana tahsilni davom ettirish uchun qaytib keldi. 1245–1248-yillarda u xristianlik bilan aristotelizmni birlashtirish ustida ish olib borgan Albert Buyukning qoʻlida tahsil oldi.

Foma bir umr ishlab va oʻqib oʻrganish uchun sayohat qilib yashadi. U 50-yilgina umr koʻrganiga qaramay juda koʻp asarlar yaratdi. U 1323-yilda oʻlimidan soʻng 49-yil oʻtib cherkov tomonidan ilohiylashtirildi. 1879-yilda uning taʼlimoti Rim katolik cherkovining rasmiy falsafasi sifatida tan olindi.

Fomaning eng mashhur asarlari boʻlib, «Teologiya summasi» va «Katolik eʼtiqodining majusiylikka qarshi haqiqatlari summasi» nomli teologiya boʻyicha darsliklari hisoblanadi. Bu katta va tez yozilgan asarlarga qoʻshimcha ravishda u falsafiy va teologik mazmunda juda koʻp asarlar yaratdi. Ular orasida «Bibliyaga sharhlar», «Knyazlar hukmronligi haqida» va «Bahsli masalalar» asarlari ham boʻlib, ular yovuzlik, haqiqat, ruh va boshqa shu kabi muammolarni koʻtaradi. Fomaning quyidagi asarlari bizgacha yetib kelgan: «Tafakkurning yaxlitligi xususida ibn Rushdga qarshi mulohazalar», «Olamning manguligi haqida vaysaqilarga qarshi mulohazalar», «Moʻjizalar xususida», «Ollohning qudrati xususida», «Farishtalar xususida»,

«Iblislar xususida», «Tabiatning sirli ishlari xususida», Arastuning *Metafizika* kitobiga sharh» va hokazo. Foma 1274-yilning bahorida vafot etdi.

Anzelm Kenterbenskiy (1033–1109-y.) va Shampolik Vilgelm (1121–1170-y.) lar realizmning eng koʻzga koʻringan vakillari edi.

Nominalistlar (lotinchadan. *nominale* – nom, ot) umumiy tushunchalarni faqat predmetlarning nomlaridir, deb hisoblaydilar. Realistlarga qarama-qarshi oʻlaroq, nominalistlar faqat individual sifatlarga ega boʻlgan alohida-alohida narsalarnigina real mavjuddir, deb daʼvo qildilar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butun bir sinfga kiritadigan predmetlarning hammasiga tatbiq qilinadigan soʻzlardir. Nominalistlarning taʼlimotlarida baʼzi bir Oʻrta asr mutafakkirlarining materialistik tendensiyalari ham ifodalangan.

Nominalizmning eng koʻzga koʻringan vakillari I. Rosselin (1050–1125-y.), Duns Skott (1265–1308 y.), Vilyam Okkam (1285–349-y.) lar edilar. Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham baʼzi bir psixologlarda materialistik element va tendensiyalar namoyon boʻldi. Masalan, Oʻrta Oʻsiyolik shifokor va faylasuf Ibn Sino (980–1037-y.) va Arab mutaffakiri Ibn Rashid (1125–1198-y.)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlarini» oʻrganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni keltirib chiqargan qoʻzgʻovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qoʻyadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar oʻrtasida yaqin aloqa va bogʻlanishlar oʻrnatishga intiladilar.

Uilyam Okkam hayoti: Ingliz faylasufi Uilyam Okkam Londonning janubiy gʻarbida joylashgan Okkam shaharchasida tugʻilib oʻsdi. U Oksford dorilfununining ilohiyotchi olimi Duns Skott (1266–1308) qoʻlida taʼlim oldi. Uilyam 1324-yilga qadar Oksford dorilfununida tahsil oldi va oʻqituvchilik qildi. Bu ilm dargohida tez-tez ilmiy munozaralar, mubohasa, himoyalar oʻtkazilib turilardi. Ilmiy bahslarda odatda talabalar oʻzlarining muayyan fikrlarini oʻrtaga tashlashar, boshqa qatnashchilar esa unga eʼtiroz bildirishardi. Talaba oʻz fikrini qaʼtiy himoya qilib, ularga munosib javob berishi munozara ishtirokchilarining asosiy sharti hisoblanardi. Bunday bahslar odatda

keskin, hayajonli bir vaziyatda o'tar va ko'pincha mushtlashuv bilan tugardi.

Uilyam ilohiyot magistri darajasiga erishgan olim. U fan tarixida yangi uslubiy qoidalar muallifi sifatida nom qoldirdi. Faylasufning bu qoidalari keyinchalik «Okkam ustarasi» deb nom olgan. Okkamning mashhur «ustarasi»ni o'simlikning ortiqcha novdalarini kesib tashlovchi tokqaychi kabi bilish, anglash daraxtidagi tekinxo'r atamalarini yo'qotishga xizmat qilgan. Okkam ilmiy bilish uslubida oddiylik, soddalik tamoyillariga rioya etishni afzal hisoblagan.

Okkam 1323-yilda Oksford dorilfununi kansleri bilan janjallashib qoladi. Kansler faylasufga qator ayblar taqab, Papa Ioann XXII ga xabarnoma yo'llaydi. 1324-yilda Okkam Papa Ioann XXII ning Avinondagi qarorgohiga jo'natiladi. U Avinon ibodatxonasining turmasida to'rt yil sud hukmini kutib yotadi va 1328-yilning may oyida olmon imperatori Lyudvig IX Bavarskiy huzuriga qochib boradi. Faylasuf umrining oxirigacha Olmoniyada yashaydi. 1349-yili Uilyam Okkam Myunxen shahrida vabo bilan og'rib, vafot etadi. Bizning bilimimiz sezgilar tufayli hosil bo'ladi, deydi Okkam. Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba'zi bir psixologlarda materialistik element va tendensiyalar namoyon bo'ldi. Masalan, O'rta O'siyolik shifokor va faylasuf Abu Ali ibn Sino (980–1037-y.) va arab mutaffakiri ibn Rashid (1125–1198-y.)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlari»ni o'rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni keltirib chiqargan qo'zg'ovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qo'yadilar, ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin aloqa va bog'lanishlar o'rnatishga intiladilar.

Qadimgi Rossiyada kitob madaniyati boshlanishi bilan (X–XI asrlarda) psixologiya sohasida G'arb va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan bo'lsa, xuddi o'sha holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi. Bu bilimlarning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkirlari Ioann Damaskning (673–777-y.) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan «Dialektika» va «Haqiqiy iymon haqida» degan asarlari edi.

I. Damaskin ta'limotiga ko'ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U so'z, aql-idrok hamda erkin irodaga ega bo'lgan g'ayri jismoniy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birligida bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o'sish va ko'payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurollari sifatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Ayni vaqtda Damaskin ruh tanaga bog'liq: masalan, u biologik o'sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o'zgaradi deb ta'kidlaydi. Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yashirin, qanday birlashganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishga o'zgaradi deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va xissasi ko'rinib turibdi.

Ratsionalistik psixologiya fan taraqqiyotidagi bosqichlardan biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyaning undan qolgan meros deb xisoblash mumkin.

O'rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi: u teologiyaning – dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li bilan dinning ba'zi qonun-qoidalarini– ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolarni asoslash mumkin edi. Binobarin, ilmiy metodlarning kelib chiqishi mukammalashuvi tufayli sxolastik falsafa bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o'z o'rni va ahamiyatini yo'qotgan.

4. Yangi davrda psixologiyaning rivojlanishi va uning birinchi nazariyasi. XV–XVI asrlarda ilm-fanga yangicha qarashlar paydo bo'ldi. Bu yangicha qarashlar ratsionalizmga va nazariy yondashuvlarning amaliy asoslashga qaratilgan edi. Bu esa psixologiya fani rivojlanishida yangi bosqichga qadam qo'yishni anglatdi. Aynan shu yondashuvlar olimlar uchun yangi psixologik konseptsiyalarni ishlab chiqish uchun motiv bo'lib xizmat qildi. Psixologiya fani dastlabki shakllanish jarayonida falsafaning tarkibida edi. Buni psixologiyaning predmeti fa-

qatgina «jon – ruh» deb qaralganida yaqqol kuzatish mumkin. Psixologiya rivojlanish jarayonida nafaqat jon – ruh borasidagi muammolarni, balki insonning shaxs sifatida shakllanishi jarayonida uning psixik rivojlanish qonuniyatlarini o‘rgana boshladi. XVII asr psixologlar ko‘pincha o‘ngida psixikaga bo‘lgan qarashlarning tubdan o‘zgarishi davri sifatida namoyon bo‘ladi. Psixologik fikr taraqqiyotidagi yangi davrini «fanlar malikasi» bo‘lib hisoblangan mexanika fani ta‘sirida paydo bo‘lgan konsepsiyalar ochib berdi.

Yangi davr psixologiyasi rivojida ko‘plab olimlar turli g‘oyalari bilan o‘z xissalarini qo‘shganlar. Rene Dekart (1596–1650) o‘z qarashlari bilan psixologiya fani rivojiga o‘zining salmoqli xissasini qo‘shgan. Fransuz faylasufi, matematigi va tabiatshunosi Rene Dekart ham Bekon va Gobbslar singari tabiat fanlaridagi tajriba metodiga katta ahamiyat beradi. Lekin ayni vaqtda u ratsionalistik metodning himoyachisi ham bo‘lib chiqdi.

Dekart boshqa olimlardan farqli ravishda barcha yondashuvlarga shubha bilan qarardi va o‘z shubhalanuvchanligi bois eng haqqoniy bilimlarni jamlardi. U o‘z shubhalari asosida barcha narsani inkor etish mumkin deb hisoblardi va shu izlanishlari oqibatida «Men fikr-layapman, demak men borman, mavjudman» degan tamoyilni o‘zi uchun qabul qildi hamda o‘zining barcha izlanishlarini unga asoslangan holda qurdi. Dekart ikki mustaqil substansiya mavjud – Ruh (birlamchi asos) va Tana (borliq) deb hisoblardi. Ruhning asosiy xususiyati tafakkur deb hisoblaydi, tana xususiyati esa tortilishdir. Dekart tafakkur deganda faqatgina tafakkur operatsiyalarini emas, balki sezgi, tasavvur, xissiyot kabilarni ham kiritgan. Inson o‘z ruhiyatidagi barcha holatlarni xis etadi, biladi. Demak, inson psixikasi anglangan faoliyatlardan iborat deb hisoblaydi. Dekart ongning tarkibiy qismi sifatida g‘oyalarning uch turini ajratadi:

1. Insonning o‘zi tomonidan shakllanitirilgan g‘oyalar; insonning o‘zi tomonidan shakllanitirilgan g‘oyalar asosan insonning o‘z malakasi oqibatida shakllantiriladi. Bu malaka va bilimlar induksiya yordamida vujudga keladi va Dekart uni Enumeratsiya deb atagan. Dekart Bekon tomonidan taklif etilgan anglash jarayonini

inkor etmaydi. Lekin bu yo‘l bilan tarkib topgan g‘oyalar insonni ob‘ektiv qonuniyatlarga emas, balki alohida predmetlar borasidagi bilimlarga yetaklaydi deydi.

2. O‘zlashtirilgan g‘oyalarni o‘rganish, bilim olish, boshqalar bilan muloqot va kitoblarni o‘qish jarayonida orttiriladi. Bu turdagi g‘oyalar bir necha shaxslar malakasiga asoslanganligi bois haqqoniyligi ortadi.

3. Tug‘ma g‘oyalar. Faqatgina tug‘ma g‘oyalar inson ongida paydo bo‘ladi va insonning asl mohiyatini ochib beradi. Bu bilimlar shunchalik aniqligidan, mantiqiy fikrlar va sezgi xususiyatlari ishtirokini talab etmaydi.

Dekartning aytishicha, bu metod hatto tajriba (empirik metodi) dan ham mukammalroqdir. Dekart misol tariqasida deduktiv metodga asoslangan, binobarin eng aniq fan bo‘lgan matematikani ko‘rsatadi. Dekartning fikricha to‘liq ilmiy falsafa tizimi, shu jumladan, psixologiya ham faqat ratsionalistik metod asosidagina qurilishi mumkin. Dekart o‘zining psixologiya sohasidagi ta‘limotini asosan o‘zining «Ruh ehtirolari haqida» degan asarida bayon qilgan.

Dekart tana bilan ruhni bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi deb hisoblaydi. Tananing mohiyati barcha moddiy narsalarniki singari o‘rin ishgo‘l qilish, fazoviylikdir, ruhning mohiyati esa tafakkurdir (Dekart sezgi, tasavvur va irodani ham shunga kiritadi). Uning fikricha ruh faqat insonlarga xosdir, hayvonlar esa aksincha ruhga ega emas. Hayvonlar murakkabroq mashinadir, holos. Inson tanasi ham xuddi shunday murakkab mashinadir. Ruhning faoliyati sezgilar – xotira, tafakkur, iroda o‘z qonuniyatlariga, ya‘ni ruhiy qonunlarga binoan ro‘y beradi. Shunday qilib, psixik va fiziologik jarayonlar parallel holda ro‘y beradi. Shuning uchun ham Dekart XX asrgacha bo‘lgan psixologiyada keng tarqalgan nazariyaning, ya‘ni psixofizik parallelizm ta‘limotining asoschisi hisoblanadi.

Dekart ta‘limotiga ko‘ra, ruh va tananing bir-biri bilan aloqasi faqat ruhning tanada bo‘lishidan kelib chiqadi, holos. Dekart ruhning makoni miyaning asosida joylashgan shishsimon bez deb taxmin qildi. Dekart zamonasida shishsimon faqat odamlardagina topilgan edi. Biroq

tez vaqt ichida u bir qancha hayvonlarda ham topildi, albatta, bu Dekartning ruh va tananing munosabati haqidagi ta'limotini rad etilishiga sabab bo'ladi. Dekart inson organizmini o'rganishga katta e'tibor berdi. Uning ta'limotiga ko'ra, organizmning faoliyati ayrim-ayrim iplar singari organizmga tarqalgan va bir markazda – miyada birlashadigan nervlar yordami bilan amalga oshiriladi. Shu nerv tizimi orqali organizm sezadi, idrok qiladi va atrofdagi olam hodisalarini biladi. Nerv iplari orqali miyada u yoki bu javob mushak harakatlari beriladi. Masalan, Dekart birinchi nerv fiziologik jarayonlarning mexanizmini aniqladi, fiziologiyaga «refleks» tushunchasini kiritdi. Xususan, keyinchalik «shartli reflekslar» deb nom olgan nervlar o'rtasidagi yangi bog'lanishlar mexanikasini ham u tasvirlagan. Shuning uchun ham genial rus fiziologi I.P. Pavlov o'z institutida fransuz faylasufi Dekartning haykalini o'rnatgan.

Dekart tajribaga asoslangan tekshirish yo'li bilan hosil qilingan bilimlarga katta ahamiyat bergan. Lekin shuning bilan birga matematika va falsafaga doir eng umumiy tushunchalar tajribadan hosil qilinmaydi, balki ular bizda tug'ma holda mavjuddir. Bu yerda Dekart, Platon va O'rta asr realistlari tomonidan targ'ib qilingan «tug'ma idealar» haqidagi ta'limotni quvvatlantirdi. Shunday qilib, Dekart psixika (ruh) haqidagi ta'limotda o'taketgan idealist, tabiat haqidagi, hayvon va inson haqidagi ta'limotda esa mexanistik materialist edi. Xulosa qilib aytilganda, Dekart mutafakkir sifatida bir oyog'i bilan O'rta asrlarda, ikkinchi oyog'i bilan esa Yangi davrda turgan deyish mumkin.

Fransuz matematigi, tabiatshunos va faylasufi Dekartning ismi bilan psixologiya tarixidagi g'oyat muhim bosqich boshlanadi. Aynan, u o'zining ong haqidagi ta'limoti bilan Aristotelning ruh haqidagi ta'limotidan psixika to'g'risidagi tushunchalarning ajralib chiqishi uchun asos yaratdi. U avtomat kabi mexanik ishlovchi organizm modelini tanlaydi va u bilan o'sha kunlarga ruh bilan boshqariluvchi bo'lib hisoblangan tirik tanani uning ta'siridan «holos etdi». Shu davrda Garve tomonidan qon aylanishining kashf qilinishi «organizm – mexanik mashina» degan fikrni rivojlantirdi. Unda yurak qon o'tkazuvchi

nasos bo‘lib hisoblanadi va bu jarayonda ruhning hech qanday funksiyasi yo‘q deb ta‘lim berildi.

Dekartgacha barcha faoliyat jarayonlari, yerdagi hayot tashqarisidan energiya oluvchi maxsus agent ruh bilan boshqariladi, deb hisoblab kelindi. Ammo Dekartdan boshlab, tana mexanika qonunlariga asosan tuzilgan avto tizimdir, undagi organlarning ishlashi ham tananing faoliyati ham, boshqa tanalar bilan aloqasi ham, ruhga muhtoj emas, deb takidlandi. Lekin, bu bilan ruh «ishsiz» bo‘lib qoldimi? Yo‘q, Dekart ruhni hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan oliy substansiyagacha ko‘tardi. «Ruh ongning uzluksiz bo‘lmagan hodisalari – fikrlaridan iborat» deb aytdi olim.

Ruhning birdan bir asosiy belgisi uning fikrlashidir. Fikrlashdan to‘xtash ruhning yo‘q bo‘lishiga olib keladi, deb hisoblaydi. Dekartning tana va ruh substansiyalarini o‘zaro taqqoslashi shunga olib keladiki, Dekart tana o‘z tabiatiga bo‘linuvchi, ruh esa bo‘linmas, shuning uchun u turli xil narsa degan xulosaga keldi. Dekart dualizmning ma‘nosi shuki, tana va ruh mustaqil substansiyalardir. Ularning har qaysisi mavjud bo‘lishi uchun o‘zidan boshqa hech narsaga muhtoj emas. «Ruh butunlay mening tanamdan ayri bo‘lib, u tanamsiz ham mavjud bo‘la oladi».

«Bizdagi issiqlik va harakat fikrga bog‘liq bo‘lmagani uchun ular faqat tanamizga tegishlidir» deb yozadi Dekart. Buni Dekart ruhsiz tanalar ham, masalan, olov issiqlikka ega bo‘lishi va harakatlanishi bilan isbotlashga harakat qiladi. Hayotni ruh bilan bog‘laganlar xato qiladilar. Negaki «o‘lim hech qachon ruh tufayli sodir bo‘lmaydi, balki tananing muhim qismidagi buzilishi tufayli ro‘y beradi» deb ko‘rsatadi.

Dekartning fikriga ko‘ra asoslarning asosi shubhalanishdir. Uning fikricha, hamma tabiiy va g‘ayri tabiiy narsalardan shubhalanish kerak. Chunki shubhalanganda inson odatdagidan ko‘ra yaxshiroq fikrlaydi. Bunda Dekartning mashhur «Men fikrlayapman, bundan chiqdi mavjudman» aforizmini keltirish mumkin. O‘zining asosiy fikrlarini Dekart «Aqlni boshqarish qoidalari», «Ruhlar ehtirosi», «Odam haqida» nomli asarida bayon etdi.

XVIII asrning eng yirik kashfiyotlari qatoriga refleks tushunchasining paydo bo'lishini kiritish mumkin. Refleks tushunchasi Dekart fizikasida paydo bo'ldi. Agar Garvey o'z kashfiyoti bilan ruhni ichki a'zolarining boshqaruvchisi sifatida inkor etgan bo'lsa, Dekart ruhni tashqaridan ta'sir etish xususiyatidan mahrum qildi. U fanga fiziologiya va psixologiyada fundamental bo'lgan refleks tushunchasini (terminini emas) kiritdi. U davrda nerv tizimi to'g'risidagi bilimlar ham oz edi. Dekart uni ingichka quvurchalar «trubkachalar»dan iborat deb tasavvur qildi. Dekartning tasavvurida go'yo shu trubkachalardan mayda, yengil, havosimon zarralar harakatlanadi. Bu zarralarni Dekart «hayvon ruhlari» deb nomladi. «Men ruh deb atagan narsalar kichiklik va tez harakatlanishdan boshqa hech qanday xususiyatga ega bo'lmagan tanachalardan o'zga narsa emas. Bular qonning eng harakatchan zarralari bo'lib, doim miya tomonidan harakatlanadi», deb tushuntirmoqchi bo'ldi Dekart.

Uning refleks sxemasiga ko'ra, tashqi impuls nerv trubkachalari ichida joylashgan nerv «iplarining» uchiga tasir qilib, ular shu «ip» chiqqan miyaning qismini go'yo arqonning bir uchi ikkinchisini harakatga keltirganidek qo'zg'atadi. U yerdan «hayvon ruhlari» nerv orqali tegishli muskulga o'tib, qisqarishga majbur qiladi. Shu tariqa harakat ro'y beradi. Shuning uchun qaynoq buyum qo'lni kuydirib tortib olishga majbur qiladi. Bunda xuddi yorug'lik nurining ko'zgudan qaytgandek reaksiya sodir bo'ladi. Xatti-harakatlarning reflektor tabiatni ruhga murojaat qilmay ochib bergan Dekart umid qiladiki, kelajakda ancha murakkab hodisalarni ham u ta'riflab bergan fiziologiya-mexanika qoidasiga ko'ra tushuntirish mumkin bo'lar: «Masalan, it o'ljani ko'rgach, unga tashlanadi, lekin o'q ovozi eshitsu, albatta qochadi. Shunga qaramay ovga o'rgatilgan itlar o'ljani ko'rgach to'xtaydi. Aqlsiz hayvonlar miyasida shunday o'zgarish hosil qilib, ularni o'rgatish mumkin ekan, ehtimol odamga biror narsani o'rgatishda bundan ham yaxshiroq narsalarga erishsa bo'lar», deb taxmin qildi. Bundan u shunday xulosa chiqardiki, «ruhning kuchi emas, balki, mexanika qoidalari asosida ro'y beruvchi tanadagi o'zgarishlar asosida inson avvalo o'z tabiatining, qolaversa, tashqi olamning hukmdoriga aylanishi mumkin».

Dekartning fikricha, «Kuchli va oliyanob odamlarning kayfiyati xotirjamlik onlarida ham, kulfatga ro'para bo'lganda ham o'zgarmaydi. Sen taqdiri azalni emas, avvalo o'zingni yengishga harakat qil. Dunyoni tartibga solishga urinma, eng avval o'z istaklaringni boshqara bil. O'zlikni anglashdan ko'ra sermahsulroq mashg'ulot yo'qdir.

XVI asr oxirlariga kelib psixologiyada shaxs psixikasini tadqiq etish metodlarining ob'ektivligi, olingan natijalarning tahlili muammosi F.Bekon qarashlarida birlamchi ahamiyat kasb etgan bo'lsa, R. Dekart izlanishlarida esa inson ruhiyati va uning shaxs xulq-atvoriga ta'siri o'rganila boshlandi.

Psixologiya fanida turli yondashuvlar vujudga kela boshladi. Muammoga bu tartibda yondashish ratsional intuitsiya deb ataldi. Tug'ma g'oyalarga Dekart «Xudo», «Men» va «son»larni kiritgan. Ratsional intuitsiya bilan bir qatorda olingan ma'lumotlar haqqoniyligini tekshirish metodi sifatida Dekart deduksiya (umumiydan xususiyga borish)ni e'tirof etgan. Dekart «Ongni boshqarish qoidalari» (1628–1629), «Metod borasidagi qarashlar» (1637), «Ilk falsafa borasidagi qarashlar» (1641), «Falsafaning boshlanishi» (1643), «Ehtiroslar haqida» (1649) va boshqa asarlar muallifidir. Mashhur grek faylasufi Platon harakter va intellekt tug'ma bo'lgani kabi fikrlar, g'oyalar ham shak-shubhasiz tabiiy va tug'ma bo'ladi deb taxmin qilgan.

F. Bekon, Spinoza, Gobbs va Dekart ta'limotlari tabiri bilan aytganda, F. Bekon «ingliz materializmining va umuman tajriba fanlarining» asoschisidir. Bekon, avvalo shuning bilan mashhurki, O'rta asr sholastik filasofiyasini qattiq tanqid qildi va ilmiy bilimning yangi yo'llarini belgilab berdi.

Bekon ta'limotiga ko'ra, fan, birinchi navbatda, atrofdagi tabiatni, uning ba'zi bir hodisa-qonunlarini o'rganish bilan shug'ullanmog'i zarur. Bekon ratsionalistik deduktiv metodni befoyda deb inkor qildi va tajribaga asoslangan induktiv metodni asoslab berdi. Bekon ruhni ikkiga bo'ldi: aqliy va xissiy ruhlar. Birinchisi ilohiy nafasdan kelib chiqadi. Ikkinchisi moddiy bo'lib, barcha organik mavjudodlarga xosdir. Hayvonlarning tanasi xissiy ruh organidir, insonda esa tana aqliy ruh organi bo'lib xizmat qiladi.

Bekoning ta'limotiga ko'ra, xissiy ruh moddiydir, lekin ishqilik bilan siyraklanishi natijasida ko'zga ko'rinmaydigan bo'lib qolgan, u suyuqlikka o'xshash bo'lib, o'z tabiatiga ko'ra havo va o'tga yaqindir. Bekon fizik o'lim qonuniyatlarini inson psixik hayotiga ko'chirish, psixikani tajriba va kuzatish yo'li bilan o'rganish mumkin, deb taxmin qildi. Bekoning fikricha, «birinchi psixik eliment» tasavvurdir. Bekoning tasavvurlar mexanikasi haqidagi fikrlarini boshqa bir ingliz filosof materialisti Gobbs yanada muassalroq rivojlantirdi.

Psixologik hodisalarning o'zi moddiy tartibdagi faktlardir. Ularning rivojlanishi nutqning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Gobbs yangi materialistik psixologiyaning asoschisi hisoblanadi.

5. Psixologiyada ratsionalizm va sensualizm. Rationalistik psixologiya fan taraqqiyotidagi bosqichlardan biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyaningina undan qolgan meros deb hisoblash mumkin.

XVII asrga oid psixologik fikrlarning o'ziga xos tomonlarining talqinida ochiq namoyon bo'ldi.

A) tushuntirish uchun hech qanday ruhga muhtoj bo'lmagan tana-mexanik tizim haqidagi ta'limot;

B) ichki kuzatish orqali o'z psixik holati haqida hamma narsani bilish mumkin bo'lgan individning ongi haqidagi ta'limot;

V) inson faoliyatini unga foydali narsalar tomon yo'naltiruvchi yoki zararli narsalardan qaytaruvchi ehtiroslar (affektlar) haqidagi ta'limot;

G) fiziologik va psixologik tomonlar o'rtasidagi munosabat haqidagi ta'limot.

Bu ta'limotlarning asosida fanning ulug' zahmatkashlari Rene Dekart (1598–1660), Benedikt Spinoza (1632–1677), Tomas Gobbs (1588–1679), Djon Lokk (1632–1704), Gotfrid Leybnits (1646–1716) kabilar turar edi. Natijada fanda tajribaga asoslangan yangi oqim (empirik oqim) rivojlana boshlaydi.

1600-yilda Yevropa faylasuflari debat tashkil qilishdi. Djon Lokk g'oyalari va fikrlari tug'ma ekanligiga o'z amaliy tajribalaridan kelib chiqqan holda rad javobini beradi. Ingliz olimi va pedagogi Djon Lokk Bekon kashf qilgan ilmiy metodning bevosita davomchisi edi. Lokk psixologiya ham, boshqa tabiat fanlari singari, og'zaki mulohazalarga emas, balki tajribaga asoslanmog'i kerak, deb hisoblaydi. Shuningdek, u ruhning va uning kuchlarining asl mohiyatini bilish mumkinligini inkor qildi. «Men, deydi Lokk, – ruhning mohiyati nimadan iborat yoki hayotiy ruhimizning qanday harakatlari sezgilarga yoki tasavvurlarga olib keladi degan tekshirishlar bilan o'zimni qiynab o'tirmayman, chunki bu quruq mavhum fikr yurgizishdir». Lokkning aytishicha, faqat ruhiy hodisalarni o'rganish kerak. Bu hodisalarni o'rganishning birdan-bir metodi tajriba va kuzatishdir.

Dj. Lokkning asarlari tufayli psixologiyada empirik tajribaga suyanan psixologiya deb ataladigan yangi oqim paydo bo'ldi. Lokkning fikricha, asosiy hamda birlamchi psixik hodisa sezgidir. Ruhiy hodisalarning barcha qolgan turlari, qanchalik murakkab bo'lmasin, faqat sezgilarning bir-biriga munosabati va qo'shilishidir. Ruhda (Platon va Dekart aytganidek) tug'ma ideallar yo'q. Ruh o'zining barcha ideallarini tashqi tajriba sezgilaridan (birlamchi sifatlar) va qayta ishlangan ichki tajribadan, reflekslar, xotira, farq qilish, taqqoslash, murakkab tasavvur va boshqalardan (ikkilamchi sifatlar) hosil qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning ruhi go'yo hech narsa yozilmagan toza qog'oz yoki toza taxtdir, lekin tarbiyachi va hayot tajribasi bunga sezgilar orqali xohlagan narsani yozishi mumkin.

Sezgilar haqidagi ta'limotida Dj. Lokk birlamchi va ikkilamchi sifatlariga ta'rif berdi. Narsalarning sezgi organizmlariga bevosita ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladigan sezgi obrazlari birlamchi sifatlar yoki obrazlar deb ataladi; bu ob'ektiv sifatlar. Lokk birlamchi yoki ob'ektiv sifatlariga harakatni, o'tkazmovchanlikni, zichlikni, zarrachalarning ulanishini, figurani, hajmni va boshqalarni sezishni kiritadi. Lokk ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi yoki sub'ektiv sifatlar «narsalarning o'zida emas», balki birlamchi sifatlariga bog'liq bo'lib, sub'ektiv ravishda yaratiladi.

Dj. Lokk hodisalarning tasodifiy bir vaqtda sodir bo'lish natijasida tasavvurlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlarni belgilash uchun birinchi bo'lib psixologiyaga «assotsiatsiya» terminini kiritdi.

Rene Dekart esa Djon Lokkning fikriga qo'shilmagan holda ba'zi fikr, g'oyalar tug'ma va tabiiy bo'lishini aytib o'tadi. Ikki asrdan so'ng Dekart tabiiy bilimlar va fikrlarning yutuqlarini isbotlab bergan¹. Charlz Darvinning fikriga ko'ra, inson tanasi qanchalik tabiiy bo'lsa, uning xulq-atvor ko'rinishlari va shakllari ham shunchalik tabiiy va tug'ma bo'ladi. Darvin 22 yoshida uzoq vaqtlar mobaynida dengiz sayohatiga chiqib, turli qo'ng'izlar, molyuskalar va dengiz sayohatida uchrashi mumkin bo'lgan barcha narsalarning kolleksiyasini qilib, ularni kuza-tib, shu fikrga kelgan².

Dekartning birinchi opponenti bo'lib, gollandiyalik faylasuf Barruh Spinoza chiqdi. Gegelning fikricha, B. Spinoza Dekart falsafasidagi dualizmni olib tashladi. Unga ko'ra, yagona va abadiy ajralmas xususiyatlarga ega bo'lgan substansiya – bu tabiat. Shuning uchun odamni substansiyalar uchrashadigan «joy» sifatida Spinoza inkor etadi. Odam bir butun moddiy va ruhiy mavjudot deb biladi. O'zining eng mashhur psixologik asari «Etnika»da faylasuf dastlab substansiyalar masalasida to'xtaladi. Shu yerdanoq uning qarashlari Dekartning qarashlaridan uzoqlashadi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza monestik ta'limotni ilgari surdi.

Substansiya deganda Spinoza bizdan tashqarida joylashgan tabiatni tushunadi. Bu substansiya o'z navbatida bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, inson ularning faqat ikkitasi – tana va fikrni biladi. Shuning uchun ruh va tana bitta individuallikni, ya'ni fikrlaydigan tanani tashkil etadi. Alohida ruhiy substansiyaning borligini Spinoza inkor etadi, lekin materiya va tafakkur birligi muammosini oxirida ochib berolmadi. Substansiyalar ta'limoti asosida Spinoza insoning xissiy holatlari ko'proq affektlar masalasini yoritib berdi. O'zining affektlar haqidagi ta'limotida affektlarning paydo bo'lishi va ularning tabiati, odamlarning affektlarga qulligi va affektlarning kuchi, inson ozodligi va inson aqlining kuchi ma-

¹ David G. Mayers «Psychology ninth addition in moduls »2010. 6 pages

² David G. Mayers «Psychology ninth addition in moduls »2010. 7 pages

salalari yuzasidan to'xtaldi. Affektlarni Spinoza tabiiy hodisa deb biladi. Affektlar orasidan Spinoza 3 tasini alohida ajratib ko'rsatadi.

1. Xohlash
2. Qoniqish
3. Qoniqmaslik

Qolgan barcha emotsiyalar shulardan paydo bo'ladi, deb hisoblaydi. Spinoza affektlar butunlay inson irodasiga bog'liq va ularni to'liq boshqarish mumkin, degan fikrga qo'shilmaydi. Bu borada u affektlarni inson ustida o'tkazadigan hukmronligi haqida fikr yuritadi. Barcha affektlar Spinozaning fikricha insonni shunday holatga olib keladi-ki, bunda u o'z-o'zini boshqara olmaydi. Tasodiflarga qaram bo'lib, aniqlik ko'z oldida, noaniqlik tomon boradi, ozodlik esa affektlarga ergashishda emas, balki ularni aqlga bo'ysundirishdir.

Spinozaning fikricha, qalblarni qurol bilan emas, mehr-muhabbat va oliyjanoblik vositasida zabt etish mumkin. Spinoza psixologiyasi ongning psixologik ob'ekt sifatida shakllanishi yo'lidagi Dekartdan keyingi muhim qadam bo'ldi.

Dekart dualizmining tanqid qilinishidan boshqa yo'nalish angliyalik faylasuf Tomas Gobbs nomi bilan bog'liq. T. Gobbs ruhni alohida mavjudlik sifatida mutlaqo inkor etdi. Uning fikricha, dunyoda G. Galiley tomonidan ochilgan mexanika qonunlariga bo'ysunuvchi moddiy tanalardan boshqa hech narsa yo'q. U: «Men katta masalalar xususida uzoq bahslashib, hech narsaga erisha olmagandan ko'ra, arzimmas narsalarga oid kichik bir haqiqatni kashf etishni afzal ko'raman.» – deb xulosalaydi.

Tomas Gobbs hayoti: (1588–1679) Ingliz faylasufi Tomas Gobbs Angliyaning janubidagi Vesport qishlog'ida tug'ilib o'sdi. Uning onasi sodda dehqon ayoli, otasi ruhoniy edi. T.Gobbs 15 yoshida Oksford dorilfununiga o'qishga kirdi va ikki yildan so'ng uni bitirib, mantiq ilmidan ma'ruza qila boshladi. 1608-yilda u Uilyam Kavendishning o'g'liga murabbiylik qila boshladi. T. Gobbs 1610-yildan boshlab uch yil davomida Farangiston va Italiyada yashaydi. 1613-yilda u siyosatchi va faylasuf Frensis Bekonga kotiblik qiladi. 1636-yilda faylasuf Italiyaga jo'naydi va u yerda G. Galiley bilan uchrashadi. T. Gobbs xandasa ilmi-

ni juda katta qiziqish bilan o'rgangan. Uning quyidagi asarlari ma'lum: «Falsafa asoslari» (1640–1658), «Fuqaro haqida» (1642), «Jism haqida» (1655), «Inson haqida» (1658), «Leviafan» (1658).

1646-yilda T. Gobbs Karl I ning o'g'li shahzoda Uelsskiyga (bo'lg'usi Karl II) riyoziyotdan saboq bera boshlaydi. Faylasufning atrofida uni ko'rolmaydiganlar ko'p edi. Shu bois T. Gobbsni keksaygan chog'ida dahriylikda ayblaydilar. Uning «Fuqaro haqida» va «Leviafan» nomli kitoblari ruhoniylar tomonidan ta'qiqlangan adabiyotlar ro'yxatiga kiritiladi. T. Gobbs so'qqaboshlikda hayot kechirgan.

Galileo Galiley hayoti: (1564–1642) Italiyalik qomusiy olim, riyoziyotchi, falakiyotshunos, faylasuf, tibbiyotshunos alloma Galileo Galiley Piza shahrida dunyoga keldi. U obro'li, biroq kambag'allashgan aslzoda oilaga mansub edi. Otasi G. Galileyning hakim bo'lishini orzu qilardi. Shu bois u Piza dorilfununining tibbiyot kulliyotiga o'qishga kirdi. Lekin G. Galileydagi riyoziyotga bo'lgan qiziqish ustunlik qildi.

G. Galiley avval ibodatxona maktabida, keyin dorilfununda o'qidi. U Arximedni o'ziga ustoz deb bilgan. 1589-yilda G. Galiley Piza dorilfununida professor ilmiy unvonini oldi. U dorilfununda dars berish bilan bir vaqtda, mexanika va falakiyotshunoslikka oid qator tadqiqot ishlarini olib borib, jismlarning tushishi, ularning qiyalik sirtidagi harakati qonunlarini o'rgandi. Shuningdek, osmon jismlarining harakatini kuzatdi.

G. Galiley o'z tadqiqotlariga tayangan holda Arastuning Koinot tuzilishi va mexanik holatiga doir ta'limoti xato ekanini ma'lum qildi. Dorilfunun o'qituvchilari va din peshvolari uning bu fikriga qarshi chiqishdi. Oqibatda olim Pizani tark etishga majbur bo'ldi.

G. Galiley 1592–1610-yillarda Paduan dorilfununining riyoziyot kafedrasida ishladi. Olim 1609-yilda teleskopni ixtiro qildi. Bu ilk teleskop orqali osmon jismlarini 30 baravar kattalikda ko'rish mumkin edi. Olim 1610-yildan Florensiya gersogi saroyida xizmat qila boshladi.

G. Galiley Oydagi kraterlar va tog' tizmalarini aniqladi. Mushtariyning yo'ldoshi, Quyoshdagi dog'lar, Zuhra sayyorasi fazalari, Zuhalning xalqalarini kashf etdi. 1633-yilda ruhoniylar Galileyning «Olamning ikki tizimi haqidagi suhbatlar» nomli asarini muhokama

qilib, unda avval surilgan fikrlarni (Yerning Quyosh atrofida aylanishi, Quyoshning esa tinch turishi) rad etdilar. Rim papasi G.Galiley ustidan sud olib borish to'g'risida ko'rsatma berdi. Yoshi yetmishni qoralab qolgan xasta G.Galileyni Rimga keltirib, zo'rlik bilan sayyoralar olamiga oid fikrlaridan voz kechishga majbur qildilar. Sud tugagandan keyin G. Galiley Florensiyaga qaytadi va reaksiyon ruhoniylarning ta'qibiga qaramay, ilmiy tadqiqotlarini davom ettiradi. Olim 1642-yili shogirdlari Viviani va Torrichelli qo'lida jon beradi. Katolik cherkovi 1971-yilga kelibgina G. Galiley ustidan chiqarilgan ayblov hukmini bekor qildi.

Barcha psixik hodisalar ham shu qonunlarga bo'ysunadilar. Moddiy narsalar T. Gobbs fikricha, organizmga ta'sir etib, sezgini hosil qiladi. Inersiya qonuniga ko'ra, sezgidan uning kuchsiz izi sifatida tasavvurlar paydo bo'ladi. Ular esa fikrlar zanjirini hosil qiladi va bu fikrlar sezgilar qanday ketma-ketlikda almashgan bo'lsa, shunday tartibda joylashadi. Bunday bog'lanishdan keyin assotsiatsiya nomini oldi. Agar avvalgi harakat yana takrorlansa va ustunlik qilsa, keyingilari harakatlanuvchi materiya bilan bog'liq bo'lgandan tekis stolda tomchi harakatlanganda suv ham harakatlanganidek uning ketidan harakatlanadi.

Asosiy psixologik fenomenlardan biri sifatida assotsiatsiyalarni Dekart va Spinozalar tan olishgan. Lekin tafakkur va irodaga nisbatan uni bilimning quyi shakli deb hisoblagan. T. Gobbs birinchi bo'lib assotsiatsiyani psixologiyaning universal qonuni sifatida ta'riflaydi. O'zining qobiliyatlar haqidagi ta'limoti bilan T. Gobbs Dekartning «Tug'ma g'oyalar» haqidagi gipotezasini qattiq tanqid qildi va odamlarda tug'ma bir-biridan ustun belgilari bo'lmasligini isbotlashga intildi. T.Gobbs bevosita F.Bekonning davomchisi sifatida empirik yo'nalish namoyondasi sifatida tanildi.

Empirik psixologiyaning «otasi» J. Lokk bo'ldi. Uning «Inson aqli haqidagi tajriba» asari psixologiyaning keyingi taraqqiyotiga kuch-

li ta'sir etdi. Lokkning maqsadi inson bilishining paydo bo'lishi va rivojlanishining tajribaviy o'rganishdan iborat edi. Bunda u «tug'ma g'oyalar» g'oyasini inkor etib, bilimlarning manbai – individning hayotiy tajribasi, deb biladi. Tajribaning o'zida esa, Lokkning fikricha, ikkita manba bor: sezgi va refleksiya. Sezgi obyektidagi, tabiatdagi barcha moddiy narsalar bo'lib, ularning mahsuloti fikrlardir. Ya'ni «biz sariq, oq, yashil, issiq, sovuq, yumshoq, qattiq, shirin, achchiq va boshqalar haqidagi fikrlarni shu manba orqali olamiz» deb hisoblaydi J. Lokk. Refleksiyaning obyektini aqlimiz faoliyati bilan egallangan va biz tashqaridan ololmaydigan fikrdir. Ongning obyektini shu fikrdir, chunki ong, J. Lokkning bergan ta'rifiga ko'ra, aqlimizda ro'y berayotgan narsalarni idrok etishdir. J. Lokk tajriba manbalarini o'zaro farqlasa-da, ularni bir-biridan ajratmaydi. Uning fikricha, sezgi bilimning boshi, refleksiya sezgi asosida paydo bo'ladi. Buni u shunday ta'riflaydi: «Aqlda birorta narsa ham yo'qki, u sezgida ham mavjud bo'lmasa». J. Lokka ko'ra, fikrlar 2 xil: oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy fikr faqat bitta bo'ladi. Oddiy fikr faqat bitta tushunchani o'zida saqlaydi. Boshqa fikrlar parchalanmaydi. Murakkab fikrlar oddiy fikrlarni qo'shish, taqqoslash, umumlashtirish va abstraktlashtirish natijasida paydo bo'ladi. Oddiy fikrlar yig'indisi ongni tashkil etadi. Murakkab fikrlarning hosil bo'lish manbalaridan biri sifatida J. Lokk, – assotsiatsiyani keltiradi. U birinchi bo'lib «fikir assotsiatsiyasi» degan atamani kiritadi.

Bilimlarimiz – deydi, J. Lokk barcha mushkulotlarni qamrab olish va hamma savollarga javob topish qudratidan mahrumdir.

Ilm olmoqlik yaxshi ruhiy sifat egalarida ezgu fazilatlarining yanada ravnaq topishiga xizmat qiladi. Yaxshi ruhiy sifatlardan mahrum odamlar esa qancha ko'p ilm olsalar, shuncha ahmoqroq va bema'niroq bo'lib boradilar.

Ehtimollik bilimdagi kemtiklarni to'ldiradi.

Jon Lokk hayoti: Ingliz faylasufi J.Lokk (1632–1704) Angliyaning janubiy-g'arbidagi Somerset grafligiga qarashli

Rington shaharchasida, puritanlar oilasida tug'ildi. Uning otasi advokat bo'lib, Kromvel armiyasining otliq eskadroniga qo'mondonlik qilgan.

J. Lokk Oksford dorilfununi qoshidagi diniy kolleжда ta'lim oldi. Keyinchalik tibbiyot ilmini o'rgandi. 1656-yilda u Oksford dorilfununining bakalavrlik, 1658-yilda esa magistrlik ilmiy darajasiga sazovor bo'ldi. U kimyogar Robert Boyl bilan do'stlashadi. Bu do'stlik unda faylasuflar Dekart va Gassendi ta'limotiga qiziqish uyg'otadi.

J. Lokk oliy hukumat idoralarida xizmat qilib, mansab pog'onalaridan tez yuqorilab boradi va Angliya hukumatining lord kansleri lavozimiga erishadi. J. Lokk 39 yoshidan boshlab falsafa ilmini ishtiyoq bilan o'rganishga kirishadi. 1682-yilda olim hukumatda yuz bergan siyosiy tanglik tufayli Angliyani tashlab Niderlandiyada yashaydi. 1689-yilda u vataniga qaytadi va birin-ketin xorijda yozgan asarlarini chop etadi.

J. Lokkda sxolastik falsafaga tanqidiy munosabat va tabiiy fanlarga, ayniqsa, tibbiyot va kimyoga qiziqish juda erta paydo bo'ldi. J. Lokk o'z oldiga intellektual «tozalash»ni amalga oshirish, ya'ni bilishni tanqidiy tekshirishni maqsad qilib qo'ydi. U, aynan diniy va axloqiy muammolarga doir tuganmas bahslar uni qo'llanuvchi tushunchalarning ko'pchiligi umidsiz darajada noaniq va noto'g'ri emasmi, degan savolni berishga majbur qilganini tan oladi. J. Lokk faylasuflar ham tabiat hodisalarini tadqiq qiluvchi olimlar singari, tajriba yordamida qadam-baqadam olg'a yurishlari kerak, deb xisoblaydi. Buyuk muammolarni ko'rib chiqishga o'tishdan oldin o'z vositalarimiz, ya'ni o'z tushunchalarimizni o'rganib chiqishimiz kerak. Shuning uchun J. Lokk bilishni tanqid qilish va tilni tahlildan o'tkazishdan boshlaydi. Ammo «vositalar»ga bo'lgan qiziqish uning konkret muammolar bilan shug'ullanishiga ham xalaqit bermaydi. J. Lokk pedagogika va siyosiy nazariyaning klassiklaridan biri hisoblanadi.

Boshqaruv haqida ikkita traktat asarini liberalizmning Bibliyasi deb ataydilar. Uning birinchi qismi abslyutizm ideologi ser Robert Filmer (1588–1653)ni tanqid qilishga bag'ishlangan. Ikkinchi qismida J. Lokkning davlat va tabiiy huquq haqidagi o'z g'oyalari ko'rib chiqilgan. Bu asarni Vilgelm Oranskiy (1650–1702) konstitutsion monarxiyasining asoslanishi sifatida baholagan, ammo unig g'oyalari Fransiyada ham, Amerikada ham inqilobiy rol o'ynagan. J. Lokk, shuningdek, «Diniy bag'rikenglik», «Tarbiya haqida o'ylar», «Xristianlikning aqlga muvofiqligi» asarlari hamda «Insonning bilishi haqida tajriba» nomli epistemologik asar muallifidir. Uning quyidagi asarlari ma'lum: «Tabiat qonunlariga doir tajribalar» (1662–1664), «Din erkinligini e'tirof etishga doir tajriba» (1667), «Tibbiyot san'ati haqida» (1669-y), «Inson taffakuriga doir tajribalar» (1689-yil, olim bu asar ustida 20-yildan ziyod mehnat qilgan), «Tarbiyaga oid ba'zi fikrlar» (1693-y.) va hokazo.

Rene Dekartdan so'ng **ratsionalizm nazariyasi** Gotfrid Vilgelm Leybnits va Benedikt Spinoza tomonidan davom ettirilgan. G.V. Leybnits qarashlarida insonning bilishdagi ob'ektivligi muammosiga to'xtalgan bo'lsa, Spinoza axloqiy, yetuk jixatlarini o'rgangan.

Leybnits hayoti: Gotfrid Vilgelm Leybnits (1646–1716) nemis edit ammo qirol-oftob Lyudovik XIV (1638–1715) davrining faylasufi bo'lgani bois, asosan fransuz tilida hamda lotin tilida ijod qilgan. Uning turmush tarzi Spinozaning uzlatlanish turmush tarziga tamomila teskari bo'lgan. Leybnits tom ma'nodagi dunyoviy inson bo'lib, uning uyi butun Yevropa hisoblangan. Uning qobiliyati turli nazariy va amaliy sohalarda namoyon bo'lgan. Masalan: u konchilik, siyosiy islohotlar, moliya, qonunchilik, optika, transport muammolari va ilmiy hamjamiyatlarni tashkil qilish bilan shug'ullangan. Bundan tashqari, Leybnis juda ko'p sayohat qilgan va o'zidan 15 mingdan ortiq xatdan iborat epistolaryar meros qoldirgan. U turli qirol saroylari bilan aloqa qilgan va qirol naslidan bo'lgan shaxslar bilan tanish bo'lgan. Nazariy

miqyosda u falsafa, teologiya, huquq, fizika, tibbiyot, tarix va filologiya sohalarida faoliyat ko'rsatgan. U, ayniqsa Nyuton bilan bir vaqtda va unga bog'liq bo'lmagan holda yaratgan o'zining differensial hisoblash kashfiyoti bilan mashhur.

Ko'plab asarlaridan faqat ikkitasini tilga olib o'tamiz. «Teodiseya»da Xudo va iblisning o'zaro aloqasi masalalarini ko'rib chiqadi va mumkin bo'lgan dunyolarning eng yaxshisi hisoblangan bu dunyodagi yomonliklar uchun javobgarlikdan Xudoni xalos etishga urinadi. «Monadologiya»da asosiy va fundamental elementlari «monadalar» bo'lgan olamning tuzilishi muhokama qilinadi. Leybnits, shuningdek, J. Lokkning epistemologiyasini inson bilishi haqidagi yangi tajribalarda tanqidiy tahlildan o'tkazgan.

Benedikt (Baruh) Spinoza (1632–1677) Dekrat kabi ob'ektiv va ratsional ilm-fan tarafdori edi. Haqqoniy natijalar asosi bo'lib, matematika fani deb bilardi. U o'zining falsafiy va psixologik qarashlari isboti va dalilini geometriya orqali amalga oshirishni ko'zlatdi. Spinoza o'zining mashhur asari «Etika»ni geometrik tamoyillar asosida ishlab chiqdi va material bayoni uchun aksioma, teorema va isbotlar qonuniyatlaridan foydalandi.

Dekartning dualistik qarashlaridan chetlashmagan holda, Spinoza yakka va ajralmas substansiya sifatida «Xudo va Borliq» ni e'tirof etadi. Spinoza qarashlarida, Xudo borliq ustidan hukmronlik qilmaydi, yoki borliqdan alohida, tashqarida ham emas. Xudo borliq ichida, uning tarkibidadir. Bu g'oya Spinozaning panteistik qarashlari isboti substansiya cheksiz belgi va xususiyatlarga ega. Inson ongi ulardan faqat ikkitasini anglay oladi – tafakkur va kengaytirma. Bundan ko'rinib turibdiki, Spinoza ruh – tana birligini ta'kidlaydi. Spinozaning fikricha, inson ruhiyatining mohiyati bilish faoliyatida hamda g'oya va tushunchalar mavjudligi bilan belgilanadi: «... g'oya inson ruhiyati asosini tashkil etadi». U g'oyalarning uch turini ajratadi:

Fikr yoki tasavvur – aniq narsalar haqida xissiyotlarga tayangan holda ma'lumotga ega bo'lish. Bu g'oyalar noadekvat, noaniq va

noto'g'ri, ular asl g'oyalar emas. Sababi, ular sub'ektiv va narsa-hodisalarga ichki kechinmalar asosida yondashiladi.

Aql va ong – mantiqiy fikrlar va xulosalash orqali olingan bilimlar. Bular umumiy tushunchalar (avvalo, matematik), adekvat, aniq va ravshan g'oyalar. Bu bosqichda inson ruhiyati narsa – hodisalarning ichki o'xshashlik va farqlarini anglaydi.

Intuitiv bilish – narsalarning asl mohiyatini anglash. Bu g'oyalar ongda reflektiv tarzda ochiladi, intellektual intuitsiya yordamida ishga tushadi.

Spinozaning fikricha, «Insonga ikkinchi va uchinchi turlarni egalash muhim. Faqat ularning yordamida rost hukmni yolg'on hukmdan ajratish mumkin. Bu adekvat anglash, narsa-hodisalarni alohida emas, balki umumlashgan va aloqador tarzda qonunlarga tayanib o'rganishni lozim».

Gotfrid Vilgelm Leybnits (1646–1716) serqirra ijodkor bo'lishiga qaramay, uning ilmiy qiziqishlari orasida falsafa va psixologiya alohida o'rin tutardi. Buning aksini «Inson ongi haqidagi yangi malakalar» (1705), «Monadologiya» (1714) kabi asarlarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ratsionalistik qarashlarni davom ettirgan holda, matematik metod va qonuniyatlarga tayanib inson psixik funksiyalarini hamda ruh – tana birligi g'oyasini o'rgandi.

Spinozaning yakka substansiya borasidagi fikriga qarshi chiqdi. G.V. Leybnits fikricha, substansiyalar ko'p va ularni *monadalar* (grekcha monos – yakka) deb atagan. Borliq asosini tashkil etuvchi birliklar sifatida monadalar antik psixologlarning «arxe»lari bilan o'xshash. Biroq G.V. Leybnits ideal substansiya sifatida psixik faolliklar jarayonini aks ettiruvchi ruhni e'tirof etadi. G.V. Leybnits o'zining asarlarida, jumladan, «Monadologiya» (1714) asarida monadalarning asosiy xususiyatlari idrok va faollik deydi. Leybnits qarashlarida ruh ham monada, u aniq idrok va xotira bilan ajralib turadi deydi. Inson ruhi – monada appertsepsiya xususiyatiga ega, ya'ni u anglash va o'zini anglash qobiliyatiga ega va monadalarning yuqori ko'rsatkichini egallaydi.

Ingliz filosofi Dj. Berkli (1689–1753) va uning izdoshlari Lokkning ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotini haddan oshirib yubordilar. Ularning ta'limotiga binoan, bizning hamma sezgilarimiz sub'ektiv bo'lib, ongimiz tomonidan yaratilgandir.

Tajriba psixologiyasining paydo bo'lishi bilan avvalgi ratsionalistik psixologiya darhol o'z kuchni yo'qotmadi. Ratsionalistik psixologiya O'rta asr ideyalarini hamda ratsionalistik metod haqidagi Dekart ta'limotining ta'sirida ruh haqidagi ta'limot sifatida, empirik psixologiya bilan birgalikda yashashni davom ettirdi. Shuning uchun ham nemis filosofi Xristian Volf (1679–1754-y.) ikki psixologiya fanining – «ratsionalistik» va «empirik» psixologiyaning birgalikda yashashi qonuniyligi haqidagi fikrni ilgari surdi. U o'zining «Ratsionalistik psixologiya» va «Empirik psixologiya» degan ikkita katta asarida bu ikki oqimni asoslab beradi.

Ratsionalistik psixologiyaning predmeti ruh va uning mohiyatidan iborat. Uning metodi esa aqliy ratsionalistik metodidir. Ratsionalistik psixologiya filosofiya fanlari sistemasiga kirishi kerak. Empirik psixologiyaning predmeti ruh hodisalarini, ya'ni ichki tajriba faktlarini kuzatish va tajribaga suyanib o'rganishdan iborat. X.Volf ta'limotiga ko'ra, empirik psixologiya tabiat fanlari sistemasiga taalluqlidir. Umuman, shuni aytilish kerak-ki, XVIII asrda Yevropaning barcha mamlakatlarida, ayniqsa, Angliyada empirik psixologiya yagona hukmron psixologiya sistemasi bo'lib qoldi.

Amaliy mashg'ulotlarda muhokama uchun savollar.

1. Antik davr mutafakkirlarining psixologik qarashlari haqida ma'lumot bering.
2. Aristotelning asarlaridagi psixologik qarashlarining mazmunini izohlang.
3. Gippokratni temperament haqidagi ta'limotini asoslang. O'rta asr mutafakkirlarining psixologik qarashlari haqida fikr bildiring.
4. Determinizm va indeterminizm oqimi tarafdorlarining fikrlaridagi farqlari haqida ma'lumot bering.
5. Ratsionalistik psixologiya haqida ma'lumot bering.

6. Platon psixologiyada qaysi oqim asoschisi hisoblanadi?
7. Epikurning fikricha, qanday xususiyatga ega narsalar Ruh bo'ladi?
8. Falesning ta'limotiga ko'ra, butun mavjudot va inson tabiatining asosini nima tashkil qiladi?
9. Tabib va faylasuf Olkmlon Kratonskiy fan tarixida birinchi bo'lib qanday taxmini ilgari surgan?
10. Gippokratning eng katta shuhrat keltirgan ta'limoti qaysi?
11. Bekon psixikani qanday yo'l bilan o'rganish mumkin deb taxmin qilgan?
12. Dekart qaysi asarlarida o'zining asosiy fikrlarini bayon etgan?
13. Bekon qaysi metodni fanda befoyda deb inkor qilgan?

3 - M a v z u : XVIII–XX asrlarda psixologiyaning rivojlanishi

Reja:

1. XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif.
2. Fransuz va nemis psixologiyasining rivojlanishi.
3. Assotsiativ psixologiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishi.
4. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi.

Tayanch soʻzlar: fransuz psixologiyasi, nemis psixologiyasi, assot-siativ psixologiya, eksperimental psixologiya, yangi psixologiya, struk-turalizm, vyursburg maktabi, funksionalizm, fransuz psixologiya mak-tablari.

1. XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif. XIX asrning bosh-laridan boshlab ilmiy madaniyat maʼorifining oʻsishi bilan psixologiya bilimlari sistemasida empirik psixologiya hukmron mavqeni egallay boshladi, buning ichida esa materialistik oqimlar tez oʻsa boshladi. XVII asr psixologlar koʻz oʻngida psixikaga boʻlgan qarashlarning tubdan oʻzgarishi davri sifatida namoyon boʻladi.

Psixologik fikr taraqqiyotidagi yangi davrni «fanlar malikasi» boʻlib hisoblangan mexanika taʼsirida paydo boʻlgan konsepsiyalar ochib berdi. XVII asrga oid psixologik fikrlarning oʻziga xos tomonlarining talqinida ochiq namoyon boʻldi.

A. Tushuntirish uchun hech qanday ruhga muhtoj boʻlmagan tana-mexanik sistema haqidagi taʼlimot.

B. Ichki kuzatish orqali oʻz psixik holati haqida hamma narsani bilish mumkin boʻlgan individning ongi haqidagi taʼlimot.

C. Inson faoliyatini unga foydali narsalar tomon yoʻnaltiruvchi yoki zararli narsalardan qaytaruvchi ehtiroslar (affektlar) haqidagi taʼlimot.

D. Fiziologik va psixologik tomonlar oʻrtasidagi munosabat haqi-dagi taʼlimot.

Bu ta'limotlarning asosida fanning ulug' zahmatkashlari – Rene Dekart, Benedit Spinoza, Tomas Robbe, Djon Lokk, Gotfrids Leybnits kabilar turar edi.

XVIII asrning ikkinchi yarimida ingliz psixologlari Yum va Gartli har xil psixik hodisalar va elementlar ideya-tassavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni ilgari surdilar.

XVII–XVIII asrlarda psixologiya Kiyev-Mogilyan akademiya-sida va Moskvadagi Slavyan-Grek-Lotin akademiya-sida o'qitish predmetiga aylandi. Bu akademiylarning professorlari psixologiyaga oid ko'pgina asarlar yozganlar, ular ruh haqidagi metafizik mulohazalar emas, balki tajriba qilib ko'rish mumkin bo'lgan ba'zi psixik hodisalar haqidagi kuzatishlardan olingan ma'lumotlar asosiy o'rinni egallagan edi. Masalan, kiyevlik olimlar inson aqliy faoliyatida tashqi tajribaga alohida e'tibor berdilar. Ular tafakkur faoliyati faqat sezgilar asosidagina ro'y berishi mumkin, deb hisobladilar. Endi shu narsa ma'lumki, Kiyev olimlari I. Myullerdan 200-yil ilgari sezgi organlarining maxsusligi haqidagi masalani qo'ydlar va uni hal qilishga intildilar.

Innekontiy Gizelning talqin qilishicha, sezgi organlarining maxsusligi bu organlarga tashqi olamdagi predmet va hodisalarning ta'sir etishi tufayli paydo bo'lgan. Kiyev filosoflarining asarlarida monokulyar va binokulyar ko'rish haqidagi, emotsiyalarning fiziologik asoslari haqidagi, iroda va uning emotsiya hamda tafakkurning birlashishidan rivojlanishi haqidagi masalalar talqin qilingan.

Moskva – Slavyan-Grek-Lotin akademiya-sida o'quv ishlari Kiyev-Mogilyan akademiya-si namunasida o'tkazildi. Psixologiya kurslarida asosiy o'rinda ruh, aql va iroda haqidagi boblar o'rganilgan edi.

M.V. Lomonosov o'zining asarlarida psixologiya masalalariga, xususan, sezgilar sohasiga katta e'tibor berdi va bir qancha hodisalarni materialistik jihatidan tushuntirdi. U sezgilar inson tomondan atrof-dagi olamni bilishning shartidir, chunki ular inson on-giga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan moddiy predmetlar-

ning miyaga bevosita ta'sir qilishining natijasidir, deb hisobladi. M.V. Lomonosov o'z zamonasida keng tarqalgan sezgilar sohasi-dagi, «birlamchi va ikkilamchi sifatlari» haqidagi ta'limotga qarshi chiqdi. Uning ta'limotiga ko'ra ikkilamchi subyektiv sifatlari yo'q: bizning barcha sezgilarimiz ob'yektivdir.

A.P. Radishchev (1749–1802-y.) asosan inson tabiatini tushu-nishdagi dualizmga, ruhiy hayotni moddiy hayotdan – miyadan aj-ratib qo'yishga, nutqni tafakkurdan ajratib qo'yishga qarshi chiqdi. U psixikani miyadan ajratish mumkin emas va uning manbai xissiy idrok qilinadigan olamdiki, deb takidlagan. «Ruh tana bilan birgalik-da o'smaydimi, uning bilan birga ulg'ayib mustahkamlanadimi, u bilan birga so'lib o'tmaslashmaydimi, sen barcha o'z tushuncha-laringni xisdan olmaysanmi?» – deb yozgan edi u. Miya – psixi-kaning moddiy asosi, busiz inson aqlli mavjudot bo'la olmaydi. A.P. Radishchev inson ongini taraqqiyotida nutqning katta ahami-yatga ega ekanligini takidlagan, nutq «fikrlarni bir joyga to'plash vositasidir; modomiki narsaga nom berilmas ekan, narsa haqidagi fikr so'zlar bilan ifodalanmas ekan, u bizning aqlimizga yotdir va bizning aqlimiz ishga solinmaydi».

2. Fransuz va nemis psixologiyasining rivojlanishi. XVIII asr frantsuz materialistlari Kondilyak (1715–1780-y.), Kabanis (1757–1808-y.), Lametri (1709–1751-y.), Gelvetsiy (1715–1771-y.), Gol-bax (1723–1789-y.) psixika haqida izchil materialistik ta'limot ya-ratdilar.

XVIII asr frantsuz materialistlari birdan bir asos – materiya, deb ta'lim berdilar. Ular materiya tushunchasini qadimgi grek mate-rialistlaridan olgan edilar, ya'ni materiya atomlardan tashkil top-gan bosh negizdir, deb fikrladilar. Tabiatdagi har xil narsalar faqat bitta materiyaning ko'rinishidir, deb qaradilar. Inson, tabiatning bir qismi sifatida, o'zining ham jismoniy, ham psixik mohiyatiga ko'ra moddiydir, deb tushunildi. Bu materialistlar ruhning musta-qil holda mavjud bo'lishini inkor qildilar va psixik jarayonlarning mohiyatini fiziologik jarayonlarga tenglashtirib qo'ydilar. Fransuz materialistlarining qoidasi psixika miyaning fiziologik jarayoni, u

Gelvetsiy

David Yum

moddiy protsessdir, degan fikrdan iborat. Bu qoida spiritualizm va umuman, idealizmga, uning moddiy bo'lmagan psixika va ichki tajriba haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qo'yilgan edi. Lametri (vrach) aniq materiallarga, ayniqsa,, patologiya sohasidan olingan ma'lumotlarga asoslanib o'zining «Inson – mashina» degan mashhur kitobini yozdi. Asarda u shunday deb yozadi: «Ruhning barcha qobiliyatlari miyaning va butun gavdaning tuzilishiga bog'liq bo'lganligi uchun ravshan-ki, ular shu tuzilishning o'zidan iboratdir».

Psixikani fiziologik jarayonlar bilan bunday tenglashtirish Kabanis tomonidan uning «Insonning jismoniy va axloqiy tabiati o'rtasida munosabat» nomli asosiy asarida keskin qo'yiladi. Buni Kabanis quyidagicha ifodalaydi: «Fikrni keltirib chiqaradigan jarayonlar haqida aniq tushuncha hosil qilish uchun oshqozon va ichaklar ovqat hazm qilganday, jigar o't ajratib chiqarganday, quloq oldi, jag' osti va til osti bezlari so'lak ajratganday, bosh miyani ham faqat fikr ishlab chiqarishga tayinlangan alohida organ deb qaramoq kerak». Biz, bosh miya ma'lum ma'noda, tassurotlarni qaytadan ishlaydi, u organik holda fikr ajratib chiqaradi, deb hisoblaymiz.

Biz bunday fikrlarni XVIII asrning boshqa materialistlarida ham uchratamiz. Bunda, XVIII asr materialistlari psixik hayotning barcha

hodisa va jarayonlari, barcha tabiat jarayonlari va hodisalari singari, mexanika qonunlari bilan tushuntiriladi. F. Engels XVIII asr fransuzlarining kamchiliklari haqidagi mulohazalarida shunday deydi: «O‘simlik va hayvon organizmi juda kam tekshirilgan edi, uning ishlari sof mexanistik sabablar bilan tushuntirilgan edi. Dekartning nazarida odam hayvon bo‘lgani singari, XVIII asr materialistlarining nazarida odam mashina bo‘lgan. Psixik hayotni mexanistik tushunishning sababi shundaki, XVIII asrda boshqa fanlar orasida eng taraqqiy qilgani mexanika edi. Fransuz materialistlari odamda ro‘y bergan hoddisalarni shu mexanika qonunlari asosida tushuntirishga urindilar. Fizika, kimyo, biologiya fanlari o‘sha vaqtlarda endigina bosh ko‘tara boshladi. F. Engels fransuz materialistlarining mexanistik qarashlari asossiz deb ko‘rsatadi.

XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o‘rtasida psixik hodisalarni o‘rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emasmi, degan masala maydonga chiqdi. Bu masala bo‘yicha filosof I. Kant o‘z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo‘lishi mumkin emas, unga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

F. Bekon va T. Gobbsdan boshlab empirik psixologiyaning vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, F. Bekon bilan T. Gobbs tasavvur hamda sezgini shunday elementlardir, deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar murakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga birkishidan bo‘ysunadigan qonunlarini topishga intiladilar. Masalan: T. Gobbs psixik hodisalar intilish va qochish qonuniga bo‘ysunadi, deb hisoblagan.

Frensis Bekon (Lord Verulamskiy) hayoti: (1561–1626) Ingliz faylasufi Frensis Bekon 1561-yilning 21-yanvarida Londonda tug‘ildi. U Angliyaning siyosiy hayotida ko‘zga ko‘rinarli o‘rin egallagan dvoryan oilasiga mansub bo‘lib, otasi Nikolas Bekon qirolicha Yelizavetaning birinchi vaziri va muhrdori edi. F.Bekonning onasi – Anna Kuk qiroli Eduard VI ning tarbiyachisi bo‘lib xizmat qilgan.

1573-yilning bahorida 12 yoshli F. Bekonni Kembrijdagi Trinit kollejiga tahsil olish uchun jo‘natadilar. F. Bekon 16 yoshdan boshlab

ingliz diplomatlari tarkibida bir necha yil Farangistonda xizmat qiladi. U yerda Farangiston madaniyati, ilm-fanining taniqli namoyondalari bilan tanishadi. F. Bekon 18 yoshida otasidan ayriladi. 23 yoshida qirolicha Yelizavetaning nufuzli a'yonlaridan sanalgan amakisi Lord Berli ko'magida mamlakat parlamentiga saylanadi.

F. Bekon Angliyaga qaytgach, huquq ilmini o'rganishga kirishadi. U huquqshunoslik uyushmasining rahbari lavozimiga tayinlanadi. F. Bekon keng miqyosdagi sud amaliyotlarini olib boradi va huquqshunoslik masalalariga doir asarlar yozadi. F. Bekonning sud jarayonidagi yuksak mahorati hamda sud hakamlari yig'ilishidagi so'zamolligi va aql-farosati barchani hayratga solgan. Hech kim u kabi aniq, qisqa, zalvorli, ayni damda o'ta ma'nodor gapira olmagan. U so'zlayotganda tinglovchilar har bir so'zni jon quloqlari bilan tinglab, kiprik qoqmay o'tirishgan.

F. Bekon 52 yoshida Angliyaning bosh prokurori etib saylanadi. 1617-yildan esa qirol Yakov I ning muhrdori bo'lib xizmat qiladi. Keyinroq lord-kanslerlik martabasiga ko'tariladi. 1621-yilda F. Bekon parlament tomonidan fitnachilik va poraxo'rlikda ayblanib, sud qilinadi. Sud F. Bekonga 40 ming funt-sterling jarima solish va Tauer qal'asiga bandi etish haqida hukm chiqaradi. To'g'ri, ikki kundan so'ng bu hukmning ayrim bndlari bekor qilingan bo'lsa-da, ammo F. Bekonning davlat arbobi sifatidagi faoliyati butkul barham topadi. Lordlar palatasining hukmiga muvofiq, u qirol saroyiga yaqinlashmaslik va 12mil uzoqlikda yashashga mahkum etiladi.

Faylasuf hayotining so'ngi yillarini betoblik va qashshoqlikda o'tkazadi. 1626-yilning bahorida u tovuq go'shti qor ostida qanday saqlanishini sinab ko'rish uchun uni qo'llari bilan qorga ko'madi va shu bahona bo'lib, qattiq shamollaydi. Bir necha hafta xastalanib yotgach, vafot etadi.

3. Assotsiativ psixologiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishi. XVIII asrning ikkinchi yarmida ingliz psixologlari David Yum va Gartli har xil psixik hodisalar va elementlar, g'oya-tasavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni ilgari surdilar. Assotsiatsiyalar haqidagi bunday

ta'limot bir vaqtda ham idealistik, ham materialistik yo'nalishda paydo bo'ldi. Idealistik yo'nalishning vakili va umuman, assotsiativ oqimning asoschisi David Yum (1711–1776 y.) edi. Uning ta'limotiga ko'ra, ongning barcha murakkab hodisa va mahsullari va o'zining «men» ekanligini (o'z-o'zini) anglash, o'zaro tashqi bog'lanishlar – assotsiatsiyalar bilan bog'langan «tasavvur birikmalari»dir, holos.

Materialistik oqimning vakillari David Gartli (1705–1757-y) va uning shogirdi Djozef Pristli (1733–1804-y.) edilar. Ular assotsiativ tasavvurlarni miyada fiziologik bog'lanishlarga tenglashtirib qo'ydilar. Gartli psixologiya ruhning fizikasi, deb qaradi.

David Yum hayoti: (1711–1776) Ingliz faylasufi, psixolog olim va muarrix David Yum Shotlandiya poytaxti Edinburg shahrida, uncha boy bo'lmagan dvoryan oilasida dunyoga keldi. Uning otasi huquqshunos bo'lgan. David Yum Edinburg Universiteti va Lya-Flesh nomli Farang kollejida tahsil oldi. U kollejda ilk marta Rene Dekartning ilmiy qarashlari bilan tanishdi.

David Yum birinchi bo'lib, «sabab» ning mohiyatini hodisa va tushuncha sifatida jiddiy o'rganishga kirishdi. Uning bu boradagi mulohaza va xulosalari falsafa fanining asosiy yutuqlaridan biriga aylandi.

Faylasufning quyidagi asarlari ma'lum: «Inson tabiatiga doir mulohazalar» (1739), «Ta'b me'yor haqida» (1739–1740), «Axloqiy va siyosiy ocherklar» (1741–1742), «Ruhning barhayotligi to'g'risida», «Tabiiy din haqida so'zlashuv (dialog)» (1751). Materialistik oqimning vakillari Gartli (1705–1757-y.) va uning shogirdi Djozef Pristli (1733–1804-y.) edilar. Ular assotsiativ tasavvurlarni miyadagi fiziologik bog'lanishlarga tenglashtirib qo'ydilar. Gartli psixologiyaga ruhning fizikasi deb qaradi.

D. Pristli barcha psixik jarayonlar miyaning tebranishlaridir, deb jar soldi. U psixik va fizik hodisalar o'rtasidagi prinsipial farqni inkor qildi va psixologiyaga fiziologiyaning bir qismi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoliyati tarkibidagi muhim roli haqidagi ta'limot XIX asrda juda keng tarqaldi. Empirik

psixologiyaning ichida «assotsiativ psixologiya» deb atalgan alohida oqim paydo bo'ldi. Bu oqim XIX asrning uch choragi mobaynida hukmron mavqeni egallab oldi.

XIX asrda assotsiativ psixologiyaning tarafdorlari Angliyada Djejms Mil' (1773–1836-y.), Djon Styuart Mil' (1806–1837-y.), Aleksandr Ben (1818–1903-y.), Gerbert Spenser (1820–1903-y.) edilar. Bular qatoriga Fransiyada T. Ribo (1829–1916-y.), Germaniyada Teodor Sigen (1862–1950-y.) larni va qisman Ebbingauzni (1850–1909-y.) ham kiritish mumkin.

Assotsiativ psixologiyaning vakillari barcha murakkab psixik jarayonlar (xotira, tafakkur, nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik elementlar bo'lgan sezgilardan va ularning nusxasi bo'lgan tasavvurlardan hosil bo'ladi deb da'vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavvurlar assotsiatsiyalarning qonunlariga binoan, o'zaro mexanik bog'lanishlar bilan birlashadilar. Masalan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo'yiladi, ya'ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa avval mustahkamlangan assotsiatsiyalarning jonlanishidir. Assotsianistlarning fikricha, tafakkur ruhning alohida bir qobiliyati yoki maxsus psixik qobiliyati emas, tafakkur ham faqat tasavvurlarning assotsiatsiyalar qonuniga binoan harakatlanishidir. Masalan, muhokama faqat ikkita tasavvurning assotsiatsiyaga bog'lanishidir. Bunda ongning boshqa lahzalari yo'q. Xulosa chiqarish ikki yoki birqancha hukmlarning assotsiatsiyasi (bog'lanishi)dir, bulardan ham assotsiatsiya bo'yicha yangi hukm hosil qilinadi, ya'ni xulosa chiqariladi. Tushunchalar ham bir qancha so'zlarning o'zaro o'xshash tasavvurlar bilan bo'lgan assotsiatsiyasi (bog'lanishi)dir deb ta'riflanadi.

Assotsiativ psixologiya vakillarining fikricha, nutq ham tasavvurdir. Masalan, Ebbingauzning aytishicha, nutq bu «ikki element»ning mustahkam assotsiatsiyalar bo'lib qo'shilishidir: bir tomondan, so'z va gaplarning ularning ma'nolari bilan, ikkinchi tomondan esa so'z va gaplarning narsalar bilan birikishidir. Gap va so'zlarning haqiqiy mohiyati nutq organlari faoliyati orqali hosil bo'ladigan, «ohang va shovqinlar»dan va bu faoliyat natijasida

harakat va holatni sezishdan, ya'ni eshitish va kinestetik yoki nutq tassurotlaridan iboratdir.

Qayd qilingan har ikkala so'z elementlari ham o'zaro mustahkam assotsiatsiyalar bilan bog'langan, deb ta'kidlaydi Ebbingauz. Nutq jarayonlarida, ya'ni fikrning shakllanishida, fikrni o'zgalarga bayon qilishda va o'zgalarning fikrini o'zlashtirishda assotsiativ jarayonlar, alohida tasavvurlar, xususan, so'zlarning asosiy elementlari bo'lgan harakat (kinestetik) tasavvurlar bilan tovush tasavvurlari o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'ladi. Nutq maxsus funktsiya sifatida tafakkur bilan tashqi – assotsiativ bog'lanishlardan tashqari hech qanday munosabatda bo'lmaydi.

Bu, psixologlarning ta'limotiga ko'ra, diqqat ongimizda qolgan barcha tasavvurlarni siqib chiqargan, qandaydir bitta tasavvurlar gruppasining hukmron bo'lishi bilan izohlanadi, emosiyalar xush va noxush hislarni anglash bilan birlashgan sezgi hamda tasavvurlar yig'indisidir va hokazo. Assosianistlar inson shaxsining o'zini ham o'z tanasini sezishga va shunga mos keladigan tasavvurlarga – «tasavvurlar birikmasi»ga asoslangan ancha barqaror va doimiy psixik hodisalar komplekslari, deb tushunadilar.

Assotsiativ psixologiya vakillarining xizmati shundan iborat-ki, ular ongning yuksak murakkab jarayonlarini, ya'ni tafakkur, nutq va irodalarni tajriba asosida (asosan, o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan) o'rganishni diqqat markazida tutdilar.

Biroq keyinchalik assotsiativ psixologiya vakillari va boshqa psixologlarning bu ta'limoti amalda o'zining yaroqsizligini ko'rsatdi. Psixik hayotning murakkab hodisalarini faqat assotsiativ jarayonlarga tenglashtirib qo'yish mumkin emasligi ma'lum bo'ldi.

Tafakkur jarayonini har tomonlama tahlil qilish shuni ko'rsatdi-ki, tafakkurda mavjud bo'lgan ba'zi lahzalarni tafakkurlarning oddiy assotsiatsiya yo'li bilan oddiy bog'lanaverishlariga tenglashtirish mumkin emas va shu lahzalar bilan tafakkur oddiy assotsiativ jarayonlardan tubdan farq qiladi.

Biz assotsiativ jarayonda, avvalo, tasavvurlar harakatini ko'ramiz, bunda ongimizda hosil bo'lgan har qanday tasavvur avvalgi tasavvurlar

yoki idrok tufayli hosil bo'ladi. Lekin, bir xil turtki (idrok yoki tasavvur) orqali birin-ketin paydo bo'lgan tasavvurlar o'z yo'lida har xil yo'nalishlarga ega bo'lishlari mumkin.

Birinchidan, tafakkurda ham, albatta, tasavvurlar yoki boshqa psixik mahsullar (hukm, tushuncha)ning harakati sodir bo'ladi. Lekin bu yerda bu harakat avvalgi idrok va tasavvurlar turtkisi sodir bo'lmasdan, balki dastavval qo'yilgan maqsad va vazifa bilan belgilanadi va boshqariladi. Tafakkur maqsadga muvofiq yo'naltirilgan jarayondir. Tafakkur jarayoni hamma vaqt birorta masalani hal qilishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ikkinchidan, assotsiativ jarayonlar esa passiv jarayonlardir. Assotsiativ qonunga binoan tasavvurlar harakati go'yo o'z-o'zicha ro'y beradi, bu harakat oldindan belgilanmasdan, ongli kuch sarflanmagan holda boraveradi. Agar tasavvurlarning assotsiativ oqimida aktivlik bo'lsa ham, u beixtiyor faollikdir. Bu o'rindagi beixtiyor faollik shaxsning emosional holati bilan mavjud tasavvurlar tufayli ro'y beradigan emosional lahzalar bilan belgilanadi. Tafakkur esa, aksincha, oldindan ongli kuch (diqqat) sarflash yo'li bilan sodir bo'ladigan jarayondir. To'g'ri, tafakkur jarayonlarida ham passiv holatlar bo'ladi, lekin ular bu o'rinda faqat qo'shimcha va yordamchi ahamiyatga ega bo'ladilar. Passiv holatlar tafakkurni belgilab bermaydilar, ular birlamchi emas, balki ikkilamchidir, ko'pincha aqliy taraqqiyotning yuksak bosqichlarida paydo bo'ladilar.

Uchinchidan, assotsiativ jarayonlarda faqat esga tushirish, tajribadan hosil bo'lgan, sezilgan va idrok qilingan narsalardan nusxa ko'chirishgina bordir. Tasavvurlar assotsiatsiyasi faqat reproduktiv (takrorlovchi) jarayondir. Bu jarayonlarda ongimizda yangi mazmun hosil qilinmaydi.

Tafakkur mahsuldor (produktiv) jarayondir. Bunda ongimiz yangi mazmunga, yangi mahsulotga ega bo'ladi. Bu yangi mahsulot obyektiv borliqning shunday lahzalarini aks ettiradi-ki, bu lahzalarni bevosita sezgi organlari orqali bilish mumkin emas, binobarin, tasavvurlarda ham takrorlash mumkin emas.

Pristli Djon Boynton

David Gartli

Djon Stuart Mill

G. Ebbinghaus

Assotsiativ psixologiyaning vakillari barcha murakkab psixik jarayonlar (xotira, tafakkur, nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik elementlar bo'lgan sezgilardan va ularning nusxasi bo'lgan tasavvurlardan hosil bo'ladi deb da'vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavvurlar assotsiatsiyalarning qonunlariga binoan, o'zaro mexanik bog'lanishlar bilan birlashadilar. Masalan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo'yiladi, ya'ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa avval mustahkamlangan assotsiatsiyalarning jonlanishidir.

4. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi. XIX va XX asrdagi psixologiya bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX va XX asrning boshlarida o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga erishdi. Uning yutuqlarga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Eksperimentning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilgandek, psixologiya fanining maxsus vazifalari va metodlariga ega bir qancha shaxobchalari maydonga keldi. Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsia-

Aleksandr Benn

Teodor Adorno

Teodor Benfey

nizm, intellektualizm, volyuntarizm, geshtalpsixologiya va freydizmlar edi.

Eksperimental psixologiya ma'lum-ki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gurillab o'sishi bilan karakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanning bunday o'sishiga yordam berdi.

XVIII asrning oxiri – XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emasmikan, degan masala maydonga chiqdi. Bu masala bo'yicha filosof Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

XIX va XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni o'rganadigan voqelik sohasi kuchli ravishda kengaydi; bu fanning alohida yangi sohaları paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlaydi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi. Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gullab-yashnashi bilan karakterlanadi. Fanda paydo

bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanlarning rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Kant Immanuil hayoti: (1724–1804) *Germaniyalik mutaffakkir Immanuil Kant Kyonigsberg shahrida hunarmand-usta oilasida tug'ilib o'sdi. U oiladagi 9 nafar farzandning to'rtinchisi bo'lgan. I. Kant bolalik va o'smirlik chog'larida tez-tez kasalga chalingani sababli nimjon, jizzaki hamda vahimachi edi.*

1745-yilda u Kyonigsberg universitetining ilohiyot fakul'tetini tamomlagan. 1755-yildan to 1797-yilgacha shu yerda metafizika, mantiq, axloqiy falsafa, fizika, riyoziyotdan dars bergan. Umrining oxirigacha bo'ydoq o'tgan. 57 yoshida «Sof tafakkur tanqidi» deb nomlangan asosiy asarini yozib tugallagan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: «Osmonning umumiy tabiiy tarixi va nazariyasi» (1755), «Mantiq» (1800), «Amaliy mantiq tanqidi» (1788), «Antropologiya» (1798). Bular I. Kantning eng yirik va mashhur asarlari sirasiga kiradi.

Olim shaxsiy hayotida falsafiy masalalar xususida suhbatlasxishni xush ko'rmagan. Aftidan, u o'zining tinglashga emas, faqat o'qitishga qobiliyatli ekanini yaxshi anglagan.

Hayotining har bir lahzasi muayyan tartibga solingan faylasuf har kecha roppa-rosa 10 da uyquga yotgan, tonggi soat 5 da uyg'ongan. U 30-yil davomida bir marta ham bu tartibni buzmagani. Roppa-rosa kechki soat 7 da sayrga chiqqan. Kyonigsbergda yashovchilar Kantga qarab soatlarini tekshirishgan.

Psixik hodisalarni o'lchash mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776–1841-y.) ijobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tatbiq etish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman, tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir». Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar – xissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatsiyasidan

Veber

Fexner

Alfred Adler

va munosabatlaridan iboratdir. Ruhii holatlar doimo o'zgarish jarayonida bo'ladi. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almasxish jarayonida ma'lum darajada doimiylik, qonuniyat bor. Bu doimiylikning miqdor tomonini o'lchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tatbiq qilish mumkin. Gerbart, garchand, psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmagan.

Gerbar

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida, ayniqsa, nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832–1920-y.)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. V. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. V. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi.

V. Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

V. Vundt 1879-yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qildi. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881-y.) u Berlin universiteti huzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi.

V. Vundt shug'ullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil qo'zg'atgichga to'plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun V. Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861-yilda alohida mayatnik ish o'ylab chiqardi (Vundt mayatniki). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida harakatlanadi va har bir ma'lum vaqtdan keyin jiringlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turg'izish uchun V. Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa, fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini avval surdi.

Leypsig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitet, shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham, jumladan, Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda Bexterev, Odessada N. N. Langerlar tomonidan shunday laboratoriyalar ochildi. 1911-yil Moskva universiteti huzurida, maxsus qurilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida eksperimental psixologiya instituti tashkil qilindi. Hozirgi vaqtda bu institut RF Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi.

Professor A. F. Lazurskiy (1874–1917-y.) tomonidan eksperimental metodning alohida turi – tabiiy eksperiment ishlab chiqildi. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini hal qilishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda unumli ta'sir ko'rsatdi. Bu metod yordamida oddiy

kuzatish yoki o‘z-o‘zini kuzatish yo‘li bilan aniqlash qiyin bo‘lgan yoki butunlay mumkin bo‘lmagan ko‘p ma’lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgi, diqqat, idrok, xotira sohasidagi ba’zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental tahlil yo‘li bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo‘lgan bog‘lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida – o‘quv tarbiya ishlarida, meditsinada, mehnatni tashkil qilish va ratsionalizasiyalashtirishda, sud ishlarida, san’atda juda ko‘p foyda keltiradi.

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish bo‘yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796–1878-y.) va fizik Fexner (1803–1887-y.)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerning maqsadi tashqi ta’sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi – sezgilarning o‘zaro munosabatlari sohasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi.

Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo‘zg‘atuvchi taassurotlar ta’siridagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo‘zg‘atgich logarifmasiga proporsionaldir, degan psixofizik qonunni kashf etadi.

Veber va Fexnerlar o‘tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo bo‘lishiga olib keldi. Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, shundan iboratki, ular birinchi bo‘lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o‘z-o‘zini kuzatishdan foydalanib kelayotgan psixologiya endi aniq, fanlardagi ob’ektiv metoddan foydalana boshlaydi.

XIX–XX asrlar psixologiya fanining yutuqlari uchun metod bilan birgalikda taraqqiyot prinsipining kiritilishi ham katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Taraqqiyot ideyasi, xususan, ruh haqidagi

ta'limotdagi taraqqiyot ideyasi qadimgi zamon mutafakkirlarining ko'pchiligi (Geraflit, Efissk va boshqalar) tomonidan aytilgan ideyadir.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. XVIII asr psixologiyasiga umumiy tavsif bering.
2. Fransuz va nemis psixologiyasining rivojlanishi haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
3. XVIII asrning ikkinchi yarimida ingliz psixologlari Yum va Gartlilar qanday ta'limotlarni ilgari surdilar?
4. Assotsiativ psixologiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishi haqida ma'lumot bering.
5. Assotsiativ psixologiya vakillaridan kimlarni bilasiz?
6. Eksperimental psixologiyaning shakllanishi qanday yuzaga kelgan?
7. V. Vundt psixologiya uchun qanday metodlarni kashf etdi va rivojlantirdi?
8. Professor A. F. Lazurskiy tomonidan eksperimental metodning qaysi turi ishlab chiqilgan?

4 - M a v z u : XIX–XX asrlarda horijda psixologiyaning rivojlanishi

Reja:

1. Yangi psixologik maktablarni shakllanishi va rivojlanishi.
Strukturalizm.
2. Vyursburg maktabi.
3. Fransuz psixologiya maktabi.

Tayanch soʻzlar: Fransuz psixologiyasi, nemis psixologiyasi, asotsiativ psixologiya, eksperimental psixologiya, yangi psixologiya, strukturalizm, vyursburg maktabi, funksionalizm, fransuz psixologiya maktablari.

1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi. Strukturalizm. XIX asrning oxirlaridan boshlab psixologiyaning sohalari hayvonlar psixologiyasi, tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi maydonga keldi.

Yangi zamonda esa (XVIII–XIX asrlarda) bu ideya nazariy jihatdan Fridrix Shelling (1775–1854-y.) va ayniqsa, Gegel filosofiyasida ishlab chiqilgan edi. XIX asrning oʻrtalaridan boshlab Ch.V. Darvin (1809–1882-y.) va Gekkel (1834–1918-y.) larning asarlari tufayli taraqqiyot ideyasi biologiyaning tamoyili boʻlib qoldi. Filosofiya va tabiatshunoslikdagi umumiy yoʻnalish taʼsirida psixologiyada ham psixik hayot hodisalarini oʻrganishda genetik tamoyil qaror topadi. Bu tamoyil inson hamda hayvon, katta yoshdagi kishilar hamda har xil yoshdagi bolalar psixik hayotining xususiyatlarini yaxshi tushunish zaruriyati bilan taqozo qilindi. Jamiyatniig tarixiy taraqqiyotida inson ongi qanday paydo boʻldi va qanday oʻzgarib keldi, degan masala ham oʻzining hal qilinishini talab qilib turardi. XIX asrning oxirlaridan boshlab, psixologiyaning sohalari – hayvonlar psixologiyasi (zoopsixologiya), tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi maydonga keldi.

Yangi zamonda tabiatshunoslardan J. Lamark va Ch. Darvin hamda ular evolyutsion ta'limoti izdoshlarning asarlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ldi. Zoopsixologiyaning taraqqiyotiga bu fanning Rossiyadagi asoschisi biolog-darvinist V. A. Vagner katta xissa qo'shdi. U bir qancha chuqur ilmiy asarlar yozgan. Shulardan eng muhimlari: «Qiyosiy psixologiyaning biologik asoslari» ikki tomlik, «Biopsixologiya va yondosh fanlar», «Psixik qobiliyatlarning paydo bo'lishi va taraqqiyosi» 1–9 nashr, «Qiyosiy psixologiyadan etyudlar»dir. Yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasini o'rganishda ilmiy tadqiqotchilar ham juda ko'p xissa qo'shdilar.

Ayniqsa, N. N. Ladigina-Kotsning yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlari shuhrat qozondi. U maymunlar faoliyatining turli xil formalarini batafsil tasvirlab berdi: hayvon va inson tafakkurining sifat jihatidan farqini o'rgandi, maymun (shimpanze) va inson bolasi psixikasini taqqoslab tekshirdi, hayvonlar xulqini o'rganishning yangi metodikasini ishlab chiqdi. Ladigina-Kots tadqiqotlarining natijalari uning quyidagi asarlarida bosib chiqarilgan: «Shimpanzening bilish qobiliyatlarini tekshirish (1923-y); «Eksperiment sharoitlarida moslashish-harakat malakalari» (1928-y.); «Inson bolasi va shimpanze bolasi» (1935-y.).

Zoopsixologiya bu hayvonlarning nerv sistemasi taraqqiyotiga, biologik sistematikasiga (hayvonlarning har xil turiga), shuningdek, yashash tartibi xususiyatlariga binoan ularning psixik hayot formalarini o'rganadigan fandır.

Bu psixologiya har xil hayvonlar psixikasini bir-biriga taqqoslab, qiyosiy qilib o'rgangani uchun, qiyosiy psixologiya deb ataladi. Bu psixologiya psixika taraqqiyotni hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga bog'lab o'rganganligi uchun, u biologik psixologiya deb ham yuritiladi. Hayvonlar xulqini o'rganishga bo'lgan qiziqish juda qadim zamonlardayoq paydo bo'lgan. Olimlar tomonidan boy ma'lumotlar to'plangan.

Hayvon psixikasi haqidagi ta'limotda ikki oqim – antropomorfik (idealistik) hamda mexanistik (materialistik) oqimlar kurash olib bordilar. Birinchi oqim vakillari hayvonlar xulqida ularning insonlarniki-

I. P. Pavlov

Jan Piaje

Vilhelm Vundt

ga o'xshagan sub'ektiv psixik hayoti namoyon bo'ladi, deb hisoblalilar. Bu ilmga asoslanmagan oddiy qarash edi. Darvin va uning bir qancha izdoshlari (Romene va boshqalar) hayvon xulqining ba'zi murakkab formalarini «aqlii» harakatlar deb talqin qildilar. Dekart o'z zamonasida, hayvonlar – bu faqat mashina, ularda ruh yo'q ularning butun xulqi faqat mexanik mushak harakatlaridangina iboratdir, deb jar soldi.

V. A. Vagner o'z tekshirishlarida hayvonlar xulqini tushuntirishda antropomorfizmni ham, soddalashtirilgan mexanik ta'limotini ham tanqid qildi. Hayvon psixikasini o'rganish sohasida nemis olimi Volfgang Keller ham muhim ishlar qildi. Biroq, u o'zining «Odamsimon maymunlarning aqlini tekshirish» (1917-y.) degan va boshqa psixologik asarlarida maymun psixikasi bilan odam psixikasining farqlarini aniq ko'rsatib bermaydi. Bu antropomorfik qarashlar I. P. Pavlov tomonidan qattiq tanqid qilindi. I. P. Pavlov maymun va boshqa hayvonlar psixik faoliyatining moddiy shartli-reflektor asosini isbotlab berdi.

N. Yu. Voytonist maymunlar aqlini ularning oriyentirofka qilish qobiliyati va qidiruv faoliyatini «qurollar» dan foydalanish, to'dalanish munoabatlarini o'rgandi. Hayvon psixikasi haqidagi ta'limot ikki oqim – antropomofik hamda mexanistik oqimlarda kurash olib bordilar. Darvin va uning bir qancha izdoshlari hayvon xulqining ba'zi murakkab formalarini harakatlar deb talqin qildilar.

2. Vyursburg maktabi. Psixologiya fani taraqqiyotida nemis psixologiya maktabi muhim o'rinlardan birini egalladi. XX asrning boshlarida Germaniyada «Vyursburg psixologiya maktabi» deb nomlangan yangi yo'nalishga ega bo'lgan psixik oqim vujudga keldi. Mazkur yo'nalishning yirik vakillari sifatida O. Kyulpe (1862–1915), K. Byuller (1879–1922), A. Messer (1837–1937), Ax Nartsis (1871–1946) va boshqalarni sanab o'tish mumkin. Ushbu maktab namoyondalari o'zlarining eksperimental tadqiqotlari bilan tafakkur muammosining rivojiga ma'lum darajada xissa qo'sha oldilar. Ular tomonidan olib borilgan eksperimental tadqiqotlar tafakkur muammosining rivojiga ma'lum darajada xissa qo'sha oldi.

Vyursburg psixologiya maktabi vakillari tafakkurni xissiy bosqichda turgan psixik jarayonlarga, ya'ni sezgi va tasavvurlarga ajratib o'rganishda ratsional bosqichdagi murakkab jihatlardan mexanik ravishda vujudga keladi, deb tushuntirish mumkin emasligini eksperimental yo'l bilan isbotlashga harakat qildilar. Olib borilgan tadqiqotlarni o'zlarining ustilarida o'tkazib, natijalarni ob'ektiv bo'lishiga kamroq e'tibor berganlar.

Vyursburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkur – bu ichki harakat, aktidir, deb qaray boshlaydilar. O'z-o'zini kuzatish metodidan foydalanib, ish tutishda ular mana bunday ifodaning ma'nosini tushuntirib berishlari lozim, tafakkur haddan tashqari mashaqqatliki, shunga qaramay, ko'pchilik shunchaki hukm chiqarishni ma'qul ko'radilar. Shuningdek, ular oldida munosabatlarni o'rnatish qism, yaxlit, tur, jins, ob'ektning nisbati va o'zaro munosabatlarini, ushbu munosabatlarning aniq a'zolarini idrok qilishni aniqlash vazifalari turadi. Shuning bilan birga, ularning barcha tadqiqotlari ob'ektiv metodlarni izlashga oid faoliyatlarida avj oldi.

Jumladan, N. Ax tomonidan sun'iy tushunchalarning shakllanishi bo'yicha dastlabki metodika yaratildi. Mazkur nazariya vakillari tafakkurni munosabatlarning aks etishi bilan bog'lab, tafakkurni munosabatlarning birlamchi qarab chiqish, yoki birlamchi ma'lumot berish manbai sifatida talqin qiladilar. Tafakkur taraqqiyoti masalasini ko'tarib chiqib, o'sishning fikrlarni faollashtirish orqali amaliy faoliyatdan tafakkurni

mutlaqo ajratib qo‘ydilar. Tafakkurni tadqiq qilishning asosiy metodi – bu o‘z-o‘zini kuzatish ekanligini tan oladi, holos. Mazkur muammo gnoselogik nuqtai nazardan olib qaralganda, ushbu pozitsiya idealizm izmiga kirib borayotganligini anglab olish unchalik qiyin emas. Vyursburg maktabi namoyondalari tafakkurni alohida mustaqil bilish faoliyati sifatida aniq ko‘rsata bildi. Biroq tafakkurni amaliyotda nutqdan va xissiy obrazlardan qat‘iy ajratib tashladilar.

Vyursburg psixologiya maktabi namoyondalaridan biri O. Zels tafakkurni intellektual operatsiyalar harakati sifatida qabul qilgan. U o‘z oldiga fikr yuritish faoliyatining u yoki, bu jihatlari qay yo‘sinda shakllanishini kuzatish, intellektual faoliyat bosqichlarini ko‘rsatish, aqliy faoliyatning produktiv va reproduktiv ko‘rinishidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish vazifasini qo‘ydi. O. Zels masala yechish jarayonini o‘rganishda umumiylikka ega bo‘lgan masalani vujudga keltirish bosqichlariga alohida e‘tibor berib, elementlar bilan predmetlar munosabatini ajratib ko‘rsatadi. Buning natijasida muammo kompleksi namoyon bo‘ladi. Kompleks o‘z ichiga ushbu jihatlarni qamrab olishi nazarda tutilgan:

- a) ma‘lumning tavsifnomasini bo‘laklarga ajratish;
- b) qidiriluvchi noma‘lumning o‘rnini aniqlash;
- v) noma‘lum qidiriluvchi bilan ma‘lum o‘rtasidagi munosabatlarni ajratib ko‘rsatish.

Shunday qilib, Vyursburg psixologiya maktabining namoyondasi O. Zels psixologiya tarixida birinchi bo‘lib tafakkurni jarayon sifatida eksperimental metodlar bilan tadqiq qilgan, intellektual operatsiyalar va ularning tarkibiy qismlarini nazariy va amaliy jihatdan ta‘riflab bergan, izchil ilmiy metodlarga asoslanib, o‘rganishga butun vujudi bilan intilgan psixologdir.

XIX asr oxirlarida, aniqrog‘i, 1879-yilda nemis olimi Vilgelm Vundt Leybnits universitetida dunyoda birinchi eksperimental psixologik laboratoriyaga asos soldi, unda o‘tkazilgan yuzlab tajribalar va eksperimentlar psixologiyaning ham alohida fan sifatida o‘zini ko‘rsatishga haqli ekanligini isbotladi. Aynan shu insonning psixologiya ilmi maktabini yaratganligida ma‘no bor. Chunki V. Vundt tibbiyot fani bo‘yicha ham mukammal bilimlarga ega bo‘ldi, keyin fiziologiya

sohasida muvaffaqiyatli ishladi, so'ngra falsafaga berilib ketdi. Balki, aynan bir qator fanlarni – ham gumanitar, ham tabiiy fanlar asoslarini yaxshi bilganligi ob'ektiv sabab bo'lgandirki, olim inson psixologiyasi, unda ro'y beradigan jarayonlar – oddiy sezishdan tortib, mavhum tafakkurgacha bo'lgan jarayonlarni, xissiy holatlarni amaliy tarzda eksperimentlarda o'rgana boshladi. Uning maqsadi – eng avvalo, inson ongini tashkil etuvchi sof elementlarni ajratib olishdan iborat edi. Shuning uchun ham psixologiyada u asos solgan yo'nalish strukturalizm deb nomlandi.

V. Vundtning ta'siri shu qadar kuchli bo'ldi-ki, yer kurrasining boshqa bir tomonida – Amerika Qo'shma Shtatlarida funksionalizm deb nomlangan yana bir yo'nalish paydo bo'ldi. E. Titchener asos solgan bu yo'nalish vakillari nafaqat ko'zga ko'rinmas ong tizimi elementlari, balki ko'z bilan ko'rish mumkin bo'lgan va faoliyat natijalariga asoslangan belgilar asosida ham inson xulq-atvoriga baho berish mumkinligini isbotladi. Boshqa bir yirik amerikalik psixolog V. Jeymsning tadqiqotlari amaliy ahamiyatga molik bo'ldi-ki, endi u dadil, psixologiyani ong elementlari emas, balki ong faoliyatini o'rganuvchi fan, deb ta'riflay boshladi. Ong dinamik, harakatdagi, o'zgaruvchan yaxlit tuzilma bo'lib, uning namoyon bo'lishida tananing shart-sharoitlari, uning faolligi muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham bu ikki tuzilmalar odamning yangi sharoitlarga moslashuvi va umuman tashqi muhitda o'z o'rnini topishiga imkon beradi.

Vyursburg psixologiya maktabining vakillari psixologiya tarixida keng o'rin egallagan assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar va sinaluvchilarni o'zini o'zi kuzatish metodiga suyangan holda tajribalar o'tkazish uslubi bilan yuksak darajada taraqqiy etgan psixik jarayonlarni, jumladan, tafakkurni xissiy bosqichda turgan psixik jarayonlarga, ya'ni sezgi va tasavvurlarga ajratib o'rganishda ratsional (aqliy) bosqichdagi murakkab ruhiy jarayonlar ana shu ajratilgan jihatlardan mexanik ravishda vujudga keladi, deb tushuntirish mumkin emasligini eksperimental yo'l bilan isbotlashga harakat qildilar. Ekperimental ishlarning ijodkorlari, tashkilotchilari va tashabbuskorlari bo'lib maydonga chiqqan Byuller, Messer, Kyulpe singari namoyodalar psixolo-

gik tajribalarni dastavval o'zini o'zi kuzatish metodini o'zlari ustida o'tkazganlar. Lekin ular olinadigan natijalarning ob'yektiv bo'lishiga kamroq e'tibor bergan.

Vyursburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkur-bu ichki harakat (akt-asfus «harakat» degan ma'noni anglatadi) dir, deb qaray boshladilar. O'zini o'zi kuzatish metodidan foydalanib ish tutishi ular mana bunday ifodaning ma'nosini tushuntirib berishlari lozim: «Tafakkur haddan tashqari mashaqqatli-ki, shunga qaramay, ko'pchilik shunchaki hukm chiqarishni ma'qul ko'rdilar». Shuningdek, ular oldida munosabatlarni o'rgatish («qism», «yaxlit», «tur», «jins») obyektning nisbatan va o'zaro munosabatlarini, ushbu munosabatlarining yaqqol a'zolarini idrok qilishni aniqlash vazifalari turadi.

3. Fransuz psixologiya maktabi. Bu maktabning asoschilaridan biri E. Dyurkgeym (1858–1917) yurist bo'lib, boshqa xalqlar maishiy huquqlarini o'rganib (qadimgi) ibtidoiy fikrlash konsepsiyasini yaratdi. Uning g'oyalarini L. Levi-Bryul rivojlantirdi. Bu maktabni rivojlantirishda J. Piaje, M. Galbvaks, Sh. Blondellar ham xissa qo'shganlar.

Qadimgi xalqlarning qarashlari, odatlari, axloqiy va yuridik normalarini o'rganib, E. Dyurkgeym bular har bir alohida shaxsning ongi ustidan hukmronlik qiluvchi jamoaviy kuchni tashkil qiladi, degan xulosaga keldi. Inson ikki yoqlama individual mavjudot: biologik va ijtimoiy.

Birinchisi, organizmdagi o'z ildizlariga ega bo'lib, psixikaning biologik aniqlanuvchi qismiga muvofiq hisoblanadi, uindivdning atrofdagi olam bilan amaliy munosabatlarini boshqaradi. Dyurkgeymga binoan moddiy ishlab chiqarish sohasida, individ ajratib qo'yilgan mavjudot sifatida namoyon bo'lyapti. Uning individual ongi obyektlar ta'siri ostida bo'ladi.

Fransuz ijtimoiy maktabida individual biologik bilan o'xshatiladi, ya'ni individ organizm sifatida ko'rib chiqiladi. Jamoaviy bilan individual muammolar ijtimoiy va biologik muammolarga o'xshatiladi. Insonda ijtimoiy mavjudot jamiyat tomonidan shakllantiriladi. Unda psixikaning ijtimoiy belgilangan qismi mavjud. Dyurkgeymning

ta'kidlashicha, «din yoki fan bizning miyamizga singdirayotgan umumiy g'oyalari, intellektual operatsiyalar, bizning axloqiy hayotimizning mohiyatini taqozo etadi. Bular psixik faollikning eng oliy shakli bo'lib, ular bizni jamoaviylikka undaydi va rivojlantiradi. Bizning tasavvurimizda namoyon bo'luvchi ijtimoiy hayot, o'zida oqib chiqmaydi balki, o'zining moddiy substanti ustida barpo bo'ladi».

Dualizm E. Dyurkgeym konsepsiyasining xarakterli xususiyatidir. Jamiyatni Dyurkgeym mavjud voqelik sifatida ko'radi. U ma'naviy yaratilgan: ma'lum turdagi faoliyat uslublarning fikrlari, bilimlarning yig'indisi. Ular jamiyat hayotining turli tomonlarini aks etadi va jamoaviy tasavvurlar deb nomlanadi. Tilda mustahkamlanadi. Jamoaviy tasavvurlar hammabopligi va zaruriyligi bilan muhim bo'lib, uzoq davom etuvchi rivojlanish mahsulidir. U shaxs tomonidan emas, jamiyat tomonidan yaratiladi, insonga majburiy ta'sir o'tkazadi, ular affektiv tarzda bezalgan va har bir kishi tomonidan hech bir ikkilanmasdan qabul qilinadi.

Shu tarzda E. Dyurkgeym konsepsiyasida inson faoliyatining rivojlanishi uning tafakkurining rivojlanishi bilan bog'liq emas. Individual tasavvurida jamoaviy tasavvurlarning singdirilishi idealistik nuqtai nazardan individual va jamoaviy ongning o'zaro ta'siri asosida deb hisoblanadi.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Yangi psixologik maktablarning shakllanishi va rivojlanishi qanday amalga oshirilgan?
2. Strukturalizm nima?
3. I. P. Pavlovning psixologiyaga qo'shgan xissasi nimalardan iborat?
4. yusborg maktabining rivojlanishi va o'ziga xos jihatlari ayting.
5. Yursburg psixologiya maktabining namoyondalari tafakkurni qanday ta'riflaydilar?
6. Fransuz psixologiya maktabi haqida ma'lumot bering.
7. E. Dyurkgeym konsepsiyasining xarakterli xususiyati nimadan iborat?
8. Dualizm nima?

5 - M a v z u : XX asrda psixologiyaning rivojlanishi

Reja:

1. Psixologiyada metodologik inqiroz.
2. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma. Neobixeviorizmning yuzaga kelishi va rivojlanishi.
3. Geshtalt psixologiyaga umumiy tavsif.
4. Psixoanaliz va uning rivojlanishi.
5. K. Yungning analitik psixologiyasi.
6. Adlarning individual psixologiyasi.

Tayanch soʻzlar: bixeviorizm, neobixeviorizm, geshtaltpsixologiya, psixoanaliz, analitik psixologiya, individual psixologiya.

1. Psixologiyada metodologik inqiroz. Ochiq inqiroz davrida horij psixologiyasi (XX asrning 10–30-yillari). XX asrning 10-yillari boshida psixologiya ochiq inqiroz davriga yuz tutdi. Bu davr XX asrning 30-yillari oʻrtalarigacha davom etdi. Bu oʻz navbatida ilm-fanning oʻsishini koʻrsatar ekan, avvalgi tasavvurlarni yangilari bilan oʻzgartirishi zaruriyatini koʻrsatar edi. L. S. Vigotskiy baho berishicha, bu psixologiyaning metodologik asoslari inqirozi boʻlib namoyon boʻldi.

Inqirozning pozitiv mazmuni xorijiy Yevropa mamlakatlarida Rossiyada ham keng yoyilgan yangi psixologik nazariyalarni yaratishni tashkil etdi. Xorij psixologiyasi inqirozi iqtisodiy va burjua jamiyatidagi ijtimoiy-psixologik qarama-qarshiliklar kuchaygan davriga toʻgʻri keladi. Barcha qarama-qarshiliklar burjua ideologiyasi va falsafasida oʻz aksini topdi. Adabiyot va sanʼatni turli-tuman obrazlardagi voqelikka teskari boʻlgan, aql bovar qilmaydigan voqealarga, qoʻrquv va umidsizlik ruhidagi toʻla oqimlar bosib ketdi. Ijtimoiy vaziyatning murakkab va qarama-qarshiligi, oldingi axloq normalaridagi nomuvofiqlik, jamiyat va tarixga turli valyuntaristik qarashlar, burjua ziyolilarida inson shaxsiyati, maʼnaviy qadriyatlarga ishonmaslik, insonning paydo boʻlishi haqidagi yolgʻon tasavvurlar hosil boʻlishiga sabab boʻldi.

Inson shaxsi va jamiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik esa insonning biologik kelib chiqishining jamiyat axloq talablari bilan mos kelmasligi deb tushunildi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy nohaqlikka, nizolar, jinoyatchilik, urushlar ro'kach qilinib, normal shaxslararo munosabatlar o'rnatish mumkin emas, degan xulosaga olib kelgan. Bu davrda falsafada juda keng tarqalgan ijobiy shakldagi oqimlar – A. Bergsonning maxizm va empirio-kritisizm, intuitivizm, E. Gusslarning nemis idealistik hayot falsafasi bo'lgan fenomenologiyasi oqimlari yuzaga keldi. A. Shopengauer, E. Gartman, F. Nisshelarning volyuntaristik g'oyalari ta'siri davom etdi.

XIX asr oxiriga borib «ijtimoiy qiyinchiliklar» natijasida Sorelva Bergson falsafiy nazariyalarida o'z ifodasini topgan anti intellektualizm qayta jonlana boshladi. Instinkt va intuitsiya aql-idrokdan ham muhimroq deb baholana boshlandi. Aql-idrok eskirib qolgan tushuncha sifatida inkor qilindi... Bu yo'nalishlar psixologiya rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'pgina psixologlar Max falsafasiga ergashdilar.

Bugungi kunga kelib shu narsa ayon bo'ldi-ki, psixologiyaning ochiq inqirozi davrida biror-bir rivojlangan psixologik oqim psixologiyani bu yanglish yo'ldan olib chiqib keta olmadi. Biroq, shu davrda e'tirof etilgan yangi yondashuvlar, qo'yilgan muammolar, olingan empirik materiallar psixologiya fanining keyingi va hozirgi kundagi rivojlanishiga ulkan va mahsuldor ta'sir ko'rsatdi.

2. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma. Neobixeviorizmning yuzaga kelishi va rivojlanishi. XIX asrning oxirida bir qancha amerika psixolog va fiziologlari, jumladan, E. Torndayk (1874–1949-y.), Dj. Uotson (1878–1958-y.) va boshqalar empirik psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Ular, avvalo, bu psixologiyadan foydalanib kelayotgan o'z-o'zini kuzatish metodi haqiqiy ilmiy bilimlar bera olmaydi, chunki uning xulosalari sub'ektiv harakterga egadir. Haqiqiy ilmiy bilimlar ob'ektiv va aniq bo'lmog'i kerak. Psixologiya falsafa faniga emas, balki hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanmog'i va boshqa tabiiy fanlar, singari tashqi tajriba dalillari asosida qurilmog'i kerak. Psixik hayotni ob'ektiv metod bilan o'rganishda ongning sub'ektiv hodisalari inson

Dj. Uotson

E. Torndayk

Jan Pijae

V. M. Bexterev

shaxsining ichki psixik kechinmalari inobatga olinmaydi. Ob'yektiv metodlar bilan organizmning harakatlari uning mimika va ishoralari nutq va boshqalarnigina o'rganish mumkin. Uotson o'zining psixologiya sohasidagi asosiy asarini «Psixologiya xulq haqidagigi fan» deb nomladi. «Bixevior» degan so'z inglizcha «xulq degan so'z» Amerika psixologiyasidagi bu yo'nalish shuning uchun ham «Bixeviorizm» «Xulq psixologiyasi» deb atadi.

Odatda biz, organizmning harakatlari -mimika, imo-ishoralar, nutq, ichki va ruhiy kechinmalarni faqatgina tashqi zohira deb bilamiz. Traditsion ratsionalistik va empirik psixologiya ham bizning harakatlari-mizning ko'pchiligini, ichki psixik kechinmalarining faqat tashqi ifodasidir deb ta'kidlagan. Lekin bixevioristlar inson xulqini bunday tushuntirishni ilmiy emas, deb rad qildilar. Ularning davosiga ko'ra, fizik qonuniyatlarga bo'ysunmaydigan fiziologik xususiyatlar inson xulqiga ta'sir qiladigan va uni boshqaradigan alohida psixik faoliyat yoki ong faoliyatining buzilishi mumkin emas.

Yuqoridagi fikrlar ta'sirida XIX asrning oxirlarida bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan **bixeviorizm** oqimi paydo bo'ldi. Bixeviorizm oqimining asoschilari amerikalik psixologlar Dj. Uotson va E. Torndayklardir. Keyinchalik bular qatoriga K. Levin (1890–1957) A. Vays (1974–1931) K.Leshli (1890–1958) va boshqalar kelib qo'shildilar. Ma'lum davrgacha mazkur oqim psixologiya olamida dominantlik rolini o'ynadi. Hozirgi davrda bu oqim bir necha mustaqil

psixologik maktablarga ajralib ketgan. Ushbu yo'nalish vakillarining asosiy g'oyalari shundan iborat bo'ldi-ki, ular psixologiyaning predmeti nafaqat ong yoki faoliyat, balki **xulqdir** deb asosladi. Xulq u yoki bu xatti-harakatlar, amallar, reaksiyalarda ifodalanib, tashqi ta'sir – stimulg bog'liqdir. Shuning uchun ham inson va uning psixologiyasini bilish uchun o'sha ta'sir ko'rsatuvchi va ta'sirlangan xulq o'rganilishi kerak. Bu narsalar bizning hozirgi sharoitimizda ham ishlab chiqarishni tashkil etishda, ta'lim berishda va psixoterapiyada inobatga olinadi, ular o'tkazgan mashhur «S-R» formulasi bizning sharoitlarda ham ta'sir ko'rsatish texnikasida inobatga olinadi, ular o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q.

Bixeviorizm psixologiya maktabi, psixologiya fanining predmeti psixikani emas, balki inson va hayvonlar xulqini o'rganishdan iboratdir, degan g'oyani ilgari suruvchi va himoya qiluvchi oqimdir. Atoqli jenevalik psixolog Jan Piaje (1896–1980) murakkab **intellekt** muammosiga bag'ishlangan nazariyani ishlab chiqdi. U aksariyat hollarda «tafakkur» tushunchasi o'rniga «intellekt» terminini qo'llaydi, lekin shunga qaramasdan, uning tadqiqotlarida «tafakkur psixologiyasi» degan so'z birikmasini uchratsa bo'ladi. J. Piajening intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo'lib, intellekt funksiyalari hamda intellektning davrlari ta'limotlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Psixika va ong haqida Uotson: «Agar bixeviorizm fanda qandaydir ko'zga ko'rinarli o'rin olishni xohlasa (loaqaq aniq ob'ektiv metod sifatida bo'lsa ham), u «ong» tushunchasini mutlaqo rad qilmog'i kerak. Ong va uning ta'kidiy elementlari quruq gapdan iborat,» – deb aytgan. Shuning bilan bixevioristlar psixologiyasining oddiy terminologiyasini ham ulotqirib tashlaydilar. Uotsonning o'zi yana shunday dedi: «Sezgi, idrok, diqqat, iroda, xayol kabi tushunchalardan, biror kimsa to'liq foydalana olishini men mutlaqo bilmayman va unga ishonmayman ham».

Bixeviorizmning asoschisi Torndayk kuzatish metodi va maxsus eksperimentlar o'tkazish bilan hayvonlarda (asosan, kalamushlarda) malaka hosil qilish jarayonini o'rgangan. Torndayk hayvonlar psixikasini o'rganishdagi xuddi shu ob'ektiv metodlarni inson psixik hayoti-

ni o'rganishga ham ko'chirish (tatbiq qilish) mumkin, deb hisoblaydi. Inson xulqi reaksiyalar yig'indisi sifatida bitta emas, balki butun bir qo'zg'ovchilar sistemasi bilan vujudga keladi. Organizmning javob harakatlari yig'indisini, harakatlari yig'indisini (xulqini) ro'yobga chiqaruvchi barcha qo'zg'ovchilarning murakkab yig'indisini bixevioristlar situatsiya (tashqi sharoit) deb ataydilar.

Bixeviorizm nuqtai nazardan, inson xulqi ong faoliyati bilan emas, balki tashqi qo'zg'ovchilarning yig'indisi bo'lgan situatsiya bilan belgilanadi. Bixeviorizm nuqtai nazaricha, ta'lim va tarbiya tarbiyalanuvchilar va o'quvchilar ongiga tarbiyachi va o'quvchi tomonidan ta'sir qilishdan emas, balki tegishli situatsiya (sharoit) tashkil qilishdan iboratdir. Bu situatsiya organizmga bevosita ta'sir qilib, inson xulqini kerakli yo'nalishda shakillantirmog'i kerak. Ta'lim va tarbiya jarayonining o'zi esa, kerakli malakalar hosil qilishga tenglashtirib qo'yiladi, boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya jarayoni pressirovkadan iborat qilib qo'yiladi.

Dj. Uotson tafakkurni ichki nutq va noverbal tovushsiz, imo-ishora, mimika, yelka qisishi, qosh suzish, kommunikatsiya, muloqotni birga qo'shib, keng ma'noda tushunadi va uni uchta shaklga ajratib o'rganadi. Nutq shakllaridan biri nutq malakalarini sekin-asta avj oldirish deb ataladi. Bu she'rni yoki sitatani aniq esga tushirishda o'z ifodasini topadi. Tafakkurning ikkinchi shakli sub'ekt uchun yangi bo'lmagan topshiriqni so'z yordami bilan yechish, yarim-yortisi unutilgan she'rni eslashga harakat va nihoyat, yangi topshiriqni yaqqol ifodali harakat va so'z yordami bilan yechish Dj. Uotson uchun malaka u individual egallagan va o'rganilgan xatti-harakatdir. Ushbu nazariya nuqtai nazaridan qarasak, tafakkur malakaga yaqinlashtirilib qo'yiladi, chunki she'rni esga tushirish ham tafakkur deb talqin qilinadi. Dj. Uotson tilni o'zlashtirishning ijtimoiy jihatlarini umuman hisobga olmagan, nutqning tuzilishi va rivojlanishiga sira e'tibor qilmagan. Nutq bilan tafakkur birligi to'g'risidagi tamoyilni anglab yetmagan, tafakkur va ongni xulq ko'rinishi sifatida olib qaragan.

Amerika bixeviorizmi bilan deyarli bir vaqtda Rossiyada ham psixologiyada alohida ob'ektiv yo'nalish paydo bo'lib, uning tashki-

lotchisi professor V. M. Bexterev (1857–1927-y.) edi. Bexterov ham, bixevioristlar singari, o‘z-o‘zini kuzatish metodini va empirik psixologiyani sub’ektiv hamda ilmiy emas deb qattiq tanqid qildi. U ilmiy psixologiya tashqi kuzatish va eksperimentga asoslanmog‘i kerak, deb hisobladi. Sirdan turib psixika – ongni kuzatish mumkin bo‘lmaganligi uchun, psixologiya oddiy (tug‘ma) va murakkab (hosil qilingan) reflekslarga asoslangan tashqi reaksiyalarni o‘rganmog‘i kerak. Bu nomlar Pavlovcha shartsiz va shartli reflekslarga to‘g‘ri keladi.

V. M. Bexterev o‘z ta’limotini ob’ektiv psixologiya deb, keyinchalik esa refleksologiya deb atadi. V. M. Bexterev inson shaxsining barcha murakkab harakatlarini mashinaga o‘xshagan mexanik faoliyat, reflekslar zanjiri va qo‘shilishi deb hisoblaydi. Masalan, Bexterevning fikricha, inson ongining ijod singari murakkab harakatlari ham ma’lum bir maqsadni ko‘zlagan, bir-birlari bilan ulangan reflekslar yig‘indisidir, maqsad esa o‘zining o‘tmishdagi tajribasidan yoki boshqalarning tajribasidan olinadi. Bixeviorizmdagi singari, refleksologiyada ham, xis-siyot, diqqat, xotira, tafakkur, iroda kabi barcha an’anaviy psixologik tushunchalar shartsiz (sodda) reflekslar va shartli (murakkab) reflekslar haqidagi, markazlashish, reproduktiv, orientirovka reflekslari haqidagi, nutq reflekslari haqidagi ta’limotlar bilan almashtiriladi. Psixologik terminlar biologiya, fizika va mexanika sohasidagi terminlar bilan almashtirilgan edi, masalan, irradiatsiya, konsentratsiya, differentsiatsiya, tormozlanish, tormozlanishning yozilishi va boshqalar. Bexterovning psixik faoliyati haqidagi ta’limoti, aslida, amerika bixevioristlarining ta’limotini takrorlagan edi.

3. Geshtalt psixologiyaga umumiy tavsif. Germaniyada psixologiyaning **geshtalt psixologiya** yo‘nalishi vujudga keldi. Bu yo‘nalishning asosiy vakillariga X. Erenfels (1859–1932), V. Keller (1887–1967), K. Kofka (1886–1941) va boshqalar kiradilar. Geshtaltchilar fikriga qaraganda, har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kiruvchi qism va elementlarni birgalikda aks ettirishdan ko‘lam jihatidan keng, mazmun jihatidan rang-barangdir. Geshtaltchilarning aksiomatik harakterga ega bo‘lgan ushbu tezislari mazkur ta’limot g‘oyasini ochib berishga xizmat qiladi, alohida olingan qism va elementlarning yig‘indisi

K. Kofka

V. Keller

Vilgelm Vundt

yaxlit tuzilish mazmunini belgilab bera olmaydi, aksincha, yaxlit tuzilma qism va elementlarning xususiyatlari va xossalarini belgilab berishga qurbi yetadi.

Geshtalt psixologiyaning markaziy nazariyasi har qanday psixologik jarayonlarning bosh mohiyati ularning sezgilarga o'xshash alohida elementlari emas, balki konfiguratsiya shakl yoki geshtaltchilarning yaxlit yaratishidan iborat. Geshtalt psixologiyada tafakkur muammosining tadqiqoti keng qamrovli tarzda olib boriladi. Jumladan, V. Keller antropoidlarning intellektual harakatlarini eksperimental o'rganish natijasida yuqori darajada taraqqiy qilgan maymunlarning aqliy harakatida inson harakatiga xos o'xshashlik borligi to'g'risida xulosa chiqaradi.

V. Kellerning fikricha, topshiriqni yechish mexanizmi quyidagilardan iborat: organizmning optik maydonidagi vaziyatlarning muhim elementlari bir butunlikni, ya'ni vaziyat elementlariga, geshtalt ichiga kirib, geshtaltda qaysi joyni egallashga bog'liq ravishda yangi ahamiyat kasb etadi. Vaziyatning muhim elementlaridan namoyon bo'luvchi geshtaltchilar muammosi vaziyatda organizmda ba'zi bir zo'riqishlar ta'sirida vujudga keladi, topshiriqni yechish muammoli vaziyatning qismlari yangi geshtaltda yangi munosabatda idrok qilina boshlaganida tugallanadi. Masalani yechish aniq qadamlarni yuzaga keltiruvchi geshtalt sifatida maydonga chiqadi.

Geshtalt'chilarning ayrimlari «yo'nalish» atamasini qo'llab, uni o'tmish tajribasi bilan bog'lashga intiladilar. Shuningdek, ular «tafakkurning evrestik metodlari» to'g'risidagi tushunchadan ham foydalana-dilar. Bunda materialni, qo'yilgan maqsadni, konfliktli holatlarni tahlil qilishni nazarda tutadilar.

Geshtaltchilar tafakkur psixologiyasining qator muammolarini ko'tarib chiqadilar, chunonchi, ijodiy tafakkurning o'ziga xosligi, tafakkur jarayonida yangilikning vujudga kelishi, bilimlar bilan tafakkur nisbati, topshiriqni bajarish jarayonida asta-sekin va birdaniga yechish yo'lini qo'llash kabilar. Tafakkurni psixologik o'rganishda funksional rivojlanish g'oyasini amaliyotga tatbiq qilish ham ma'lum darajada geshtalt psixologiya namoyondalarining xizmati hisoblanadi. Shun-ga qaramasdan V. Keller, M. Vertgaymer, K. Dunkerlarning eksperi-mental tadqiqotlari tafakkurning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lgan predmetlarni yangi aloqalar va munosabatlarga fikran jihatini ochishni aniqladilar. Ammo ular ham mazkur muammoli vaziyatda individning amaliy va nazariy aqliy faoliyatlari rolini mutlaqo tan oladilar.

Geshtalt psixologiyaning vakillari bu ta'limotga qarama-qarshi o'laroq, har bir psixik hodisa yaxlit obrazdir, yaxlit struktura – Geshtaltdir degan nazariyani ilgari surdilar. Har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qism va elementlarning yig'indisiga nisbatan mazmundorroq hamda boyroqdir. Ayrim element va qismlar-ni yig'indisi butunning mazmunini belgilamaydi, balki, butun (yaxlit struktura) qism va elementlarning xususiyatlarini» belgilab beradi.

Bu psixik strukturaning yaxlitligi nazariyasi, avvalo, idrok faktlari asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok bu sezgilarning yig'indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta'kidlanadi. Psixik mahsullar va strukturalarning yaxlitligi haqidagi bu ta'limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi. Bu alohida-alohida yo'nalish va oqimlar, bir qancha umumiy xususiyatga ega bo'lgan holda (ayniqsa, eng muhim momentlarda) «Empirik psixologiya» degan umumiy nom ostida birlashdilar. Psixologiyaning predmeti va metodlarini bir xilda tushunish bu barcha oqimlariing birlashuviga sababchi bo'ldi.

«Empiriklar» psixologiyani ruh haqidagi fan deb emas, «ruhiy hodisalar», yoki «ong hodisalari», yoki bo'lmasa faqatgina ong haqidagi fandır, deb ta'rifladilar. Bu «ruhsiz» psixologiyadir (N. N. Lange). «Hech qanday metafizikasiz psixologiyadir» (A. I. Vedenskiy). Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iborat-ki, uning vakillari ilmiy jihatdan o'rganish predmeti sifatida ruhni inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning metafizik va idealistik qarashlardan holi bo'lish yo'lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganday, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuza-tish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko'chirilgai bu metod ichki tajriba sifatida, o'z-o'zini kuzatish (introspektsiya) sifa-tida boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiya ob'ektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment metodidan ham foydalangan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblar yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o'rganildi; materiallarni tekshirish va yakunlashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyaning psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xizmati tajribadan foydalanishdan, psixologik eksperimentlar o'tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat. Psixologlar tomonidan eksperimentning tatbiq qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida boy materiallar to'plangan. Bu materiallarning ko'pchilik qismi hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan (masalan, Vilgelm Vundt va Ebbingauzning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, meditsina va pedagogika sohalarida foydali bo'lib chiqdi.

Empirik psixologiyadagi idealizm. O'z-o'zini kuzatish metodi empirik psixologiyaning asosiy metodi edi. Ob'ektiv kuzatish va eksperiment metodlari esa ikkinchi darajali o'rin egallardi: ular faqat psixologiyadagi asosiy metod – o'z-o'zini kuzatish natijalarini aniqlashga yordam beruvchi metodlar deb hisoblanardi. Shuning uchun ham «ong hodisasi», «ichki tajriba» (insonning sub'ektiv kechirik) larini o'z ob'ekti deb bilgan empirik psixologiya ko'pincha o'z-o'zini kuzatish

metodidan foydalangan, shu sababli yana «sub'ektiv psixologiya» deb nom olgan. Shu jihatdan empirik psixologiyaning uning sub'ektivizmi bilan bog'langan eng muhim kamchiliklaridan biri idealizm va dualizm edi.

Empirik psixologiyaning vakillari bu oqim paydo bo'lgandan boshlaboq, ruhning o'zini ilmiy o'rganish predmeti sifatida olishni rad qildilar va ruhning asl mohiyati haqida fikr yuritishdan, bu masalani hal qilishdan bosh tortdilar. Lekin, «ruhiy hodisalarni», «ong hodisalarini» o'rganishni asosiy vazifa qilib olgan psixologlar o'z ishlari jarayonida taqozo qilingan: bu ruhiy hodisalarning o'zi nima, ularning fizik hodisalardan farqi nimada va ular inson organizmidagi fiziologik jarayonlar bilan qanday munosabatda bo'ladilar, degan savollar bilan to'qnash keldilar va bu savollarga javob berishga majbur bo'lib qoldilar.

Empiriklar sub'ektiv metod (o'z-o'zini kuzatish)dan olingan natijalarga asoslanib, psixik hodisalarni tasvirlab va analiz qilib, bu hodisalarni fizik hamda fiziologik hodisalar bilan taqqoslaydilar. Bu taqqoslashlar natijasida ular odatda, taxminan quyidagicha xulosalar chiqaradilar. Psixik hodisalar o'z xususiyatlariga ko'ra fizik hamda fiziologik hodisalardan farq qiladi, masalan, psixik hodisalar fazoviy jismlar emas (ya'ni ularning uchburchak, kvadrat kabi geometrik shakllari bo'lmaydi); ular og'irlik, rang singari boshqa fizik xususiyatlarga ham ega emas, shunga asoslanib, empirik psixologiyaning vakillari psixik hodisalar fizik va fiziologik jarayonlardan tubdan farq qiladi, deb hisobladilar.

Psixik hodisalar moddiy emas, balki ruhiydir. Modomiki, psixik hodisalar o'z tabiatiga ko'ra moddiy emas ekan, u holda ularning negizida qandaydir moddiy bo'lmagan alohida substansiya bo'lsa kerak, dedilar, ya'ni alohida moddiy bo'lmagan substansiyadan iborat bo'lgan ruhning mavjudligiga ishonadilar. Masalan, Djems empirik psixologiya vakillari haqida gapirar ekan (uning o'zi ham shularga mansub edi), ular ongni o'rgatayotganlarida, ruhning o'zini emas, balki sochilgan substansiya ruhdan tarqalgan aks-sadoni go'yo uning zohirini uzoqdan ovlayaptilar deb e'tirof etadi. Vundt materiya tabiatshunoslikning yordamchi tushunchasi bo'lgan materiya singari, ruh ham psixologiyaning yordamchi

G. I. Chelpanov

N. N. Lange

A. F. Lazurskiy

tushunchasidir, deb hisobladi, Vundt faqat ruhning substansionalligini dolzarblik bilan almashtiradi, xolos. Shunday qilib, empirik psixologiya dastlab ruhni o'rganish ob'ekti sifatida olishni rad qilgan bo'lsa ham, lekin keyinchalik uning eng yirik vakillari o'z nazariy mulohazalariga asosan ruhni tan olishgacha bordilar. Empirik psixologiyaning vakillari ongni uning moddiy asosidan, inson faoliyatidan ajratib qo'ydilar.

Bu psixologiya vakillarining psixik hodisalarni qanday bo'lasin materialistik talqin qilishdan chetlasishga intilganliklari, materializmga har qanday yaqinlik shubhasidan tashqarida bo'lishga intilganliklari (masalan, Djems) empirik psixologiyaning tamomila idealistik maqsadlarni ko'zlaganidan dalolat beradi. Ular psixologiyaning vazifasi materializm bilan kurashdan iborat deb bilganlar.

Rossiyada ham empirik psixologiya idealizm bilan sug'orilgan edi. Rus psixologiyasidagi bu yo'nalishning vakillari N. Ya. Grot, A. N. Vedenskiy, Lopatin, Losskiy, Frank va boshqalar edilar. Ayniqsa, o'sha vaqtda katta eksperimental ishlarni amalga oshirgan eng yirik psixologiya institutining tashkilotchisi professor G. I. Chelpanov nomi shuhrat qozongan edi.

Empirik psixologiyadan asosan idealistik filosofiyani asoslash va materializm bilan kurash uchun foydalanilardi. Oliy, o'rta va pedagogik o'quv yurtlarida psixologiya o'qitish ishlari ham idealistik ruhda olib borilardi. To'g'ri, empirik va eksperimental psixologiyaning bir qancha namoyandalari (masalan, N. N. Lange, A. F. Lazurskiy) psixologiyani

hech qanday falsafiy nazariyalar bilan bog‘lamasdan, psixologik tajriba dalillaridan hech qanday falsafiy xulosalar chiqarmasdan oyoqqa turg‘izishga urindilar; boshqalari esa (masalan, A. P. Nechayev) empirik psixologiya dalillarini bevosita pedagogik amaliyot bilan bog‘lashga intildilar. Aslida esa ularning hammasi idealizmni targ‘ib qildilar. Empirik psixologiya psixik hodisalarni tasvirlash va analiz qilish asosida materializmning yaroqsizligini isbotlashga, shunday qilib idealistik fi-losofiyaning fanga o‘xshatib asoslashga urindilar.

4. Psixoanaliz va uning rivojlanishi. Freydizm bu o‘z nomini avstriya nevropatologi va psixologi Zigmund Freyd (1856–1939-y) nomidan olgan bo‘lib, psixologiya va nevropatologiyadagi alohida yo‘nalishdir. Freyd ta’limotiga ko‘ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratilgan, tug‘ma ongsiz mayil (instinkt)dir.

Psixoanaliz ilmiy maktabi asoschisi Zigmund Freyd va uning izdoshlari

Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy prinsiplar tufayli, ijtimoiy «senzura»ning mavjudligi tufayli bu mayil to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘siladi. Shuning uchun ham ba’zi kishilarda bu ongsiz tabiiy mayil bilan ang- lab turilgan vaziyat o‘rtasida ichki ruhiy konflikt (to‘qnashuv) paydo bo‘ladi, bu to‘qnashuvlar ba’zan barqaror asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Zigmund Freyd o‘zining shaxs nazariyasiga oid ta’sirli qarashlari bilan mashhur bo‘lgan avstriyalik fizik hisoblanadi. Uning fikriga ko‘ra,

Zigmund Freyd

(1856–1939-y.)

bolalik davrida hissiyotlarga ko'rsatilgan ta'sir, keyinchalik shaxsning o'z-o'zini anglashida namoyon bo'ladi. Shundan boshlab 1920-yilda psixologiya «ruhiy hayot» haqidagi fan sifatida vujudga keldi. Freyd nazariyasi gumanistik nazariyaga qarshi qaratilgan hisoblanadi¹.

Z. Freyd psixoanalizning asoschisi hisoblanadi. Ko'pchilikning fikriga ko'ra, bu sohadagi yutuqlari Ch. Darvin va A. Eynshteyn kabi olimlar bilan bir qatorda turadi. U o'ziga qadar inson haqida mavjud bo'lgan tasavvurlarni ag'dar-to'ntar qilib tashladi. R. Dekart, J. Lokk va I. Kant fikriga ko'ra, tabiat har bir individni iroda erki bilan ta'minlagan. Erkin tanlovni amalga oshirish layoqati individning eng asl mohiyatini bildiradi va ongli «men» bilan bog'langan bo'ladi. Inson psixikasi (jon) haqidagi fikrni Z. Freyd illyuziya sifatida talqin qiladi. Ongli «men» qudratli ongsiz mental hayotning faqat cho'qqisi, holos. Shunday qilib, Z. Freyd sub'ekt haqidagi bizning tasavvurlarimizda inqilobni amalga oshirdi. Ongli mental hayot insonning umumiy mental hayotida faqat kichkina bo'lak hisoblanadi.

Bizning ongimizdagi jarayonlar ongsiz omillar bilan qat'iy determinatsiya qilinadi. Bu holatni illyustratsiya qilish uchun ko'pincha aysberg bilan qiyoslashadi. Barcha ongli jarayonlarni aysbergning suv ustidagi qismiga o'xshatilsa, unda ongsizlik muzning ancha katta, ko'rinmas suv ostidagi qismiga o'xshatiladi. Aynan mana shu ko'rinmas massa ham og'irlik markazini, ham aysbergning harakat yo'nalishini aniqlaydi. Shunga o'xshash ongsizlik ham bizning individualligimiz negizi hisoblanadi.

Asr boshida yozilgan ikki muhim asarida Z. Freyd barcha individlarda ongsiz mental jarayonlar mavjudligi haqida gapiradi va psixoanaliz kundalik hayotning ongsiz sabablarini aniqlab berishga qodir ekanligini ko'rsatadi. Bu o'z navbatida inson ruhining yangi va har tomonlama nazariyasini ishlab chiqishga olib keladi. «Tushlar ta'biri»da (1900) tushlar mazmunga ega ekani va anglanmagan mayllarning onga buzilgan va o'zga shaklda bostirib kirishlari natijasi ekanligi qayd qilinadi. Tushlarga yashiringan ongsizlik mazmunini faqat murakkab

---

¹ David G. Myers «Psychology ninth edition in modules». NY, WORTH PUBLISHER-2010. 4-5pages.

talqin jarayoni yordamidagina aniqlash mumkin. «Kundalik hayot psixopatologiyasi» asarida kundalik hayotdagi nutqdagi adasxishlar va xotiradan ko'tarilib qolishlar kabi «xatoliklar» tadqiq qilinadi.

Z. Freydning fikricha, bunday fenomenlar tasodifiy va ma'nosiz emas, balki ongsizlik va niyatlarni ifodalaydi. Masalan: biz o'zimizga yoqmay qolgan kimsadan olingan taassurotni yo'qotamiz yoki esdan chiqarib qo'yamiz. Mana shu yerning o'zidayoq aytish mumkin-ki, psixoanaliz insonni yangicha tushunishni taklif qiladi, bizning tushlarimiz, noadekvat reaksiyalarimiz, hazillarimiz va asariy «alamatlar» ortida aksariyat hollarda ongsiz motivlar bo'lishini ta'kidlaydi. Boshqacha qilib aytganda, Z. Freyd mulohazalariga amal qilsak, sub'ektning ongli motivlari va niyatlari asnosida tushunarli bo'lgan narsalar ongsizlikni psixoanalitik tadqiq qilish natijasida yangi ma'no kasb etishi mumkin. Bir qarashda tushunarsiz va ma'nosiz bo'lgan «alamatlar», ularga ongsiz motivlar va niyatlar ifodasi sifatida qaralsa ma'no kasb etadi. Demak, biz Z. Freyd «shubha germenektivikasi»ni asoslayapti deb aytishimiz mumkin.

Nerv jarayonlari xastalikka uchragan bemorlar bilan muloqot qilarkan, Z. Freyd ular o'zlarining «ichki xorij»i bo'lgan ongsizligini anglamayotganliklarini aniqladi. Shu bilan birga bemor psixoanalitikni o'zidagi nevrozlik alomatlari deb tushunishga olib kelishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, alomatlar mazmunga ega, biroq bu alomatlarning egasi ham, doktor ham bu mazmun haqida bevosita bilimga ega emas. Shu o'rinda talqin zarur bo'lib qoladi.

Z. Freyd aytishicha, (yashirin yoki xavotirli) seksual mayllar ma'nisiz ko'rinadigan simptomlar yoki tushga aylanishi mumkin. Z. Freyd fikricha, emotsional kechinmalarni psixikaning xotira yetib bora olmaydigan qismlariga siqib chiqarish mexanizmlari mavjud. Namoyon bo'lishi jihatidan almashtirilgan kechinmalar travma bo'ladi (travma o'zbek tilida «yara» ma'nosini bildiradi). Travmaning kelib chiqishi oxir-oqibat ilk bolaligkacha tekshirilishi mumkin. Muhokamaning o'ziga xos (erkin assotsiatsiyalar) usulidan foydalanib, bemor va psixoanalitik travmaning ildizlarini aniqlashadi. Demak, psixoanalizning terapevtik maqsadi ong osti va siqib chiqarilgan axborotni qayta

tiklash va uni ego tassarrufiga uzatishdan iborat. Ongosti (podsoznaniye)ni turli usullar bilan o'rganish mumkin. Jumladan, ana shunday usullardan biri «erkin assotsiatsiyalar» bo'lsa, ikkinchisi tush va yanglish harakat (ibora)larni chuqur germenevtik talqin qilishdir. Z. Freyding o'zi tushlarning ta'biriga markaziy o'rinni ajratgan edi.

«Tushlarni ta'birlash ongsizlikni bilishga (podshoh qasriga yo'l) bo'lib, psixoanalizning eng asosi va har qanday tadqiqotchi ishonch va ma'lumot oladigan sohadir. Mendan, qanday qilib psixoanalitik bo'lish mumkin, deb so'rashsa, men doimo o'z tushlaringizni o'rganish orqali, deb javob beraman». «Tushlar ta'biri» asarida tushlar psixozlar bilan tashqi o'xshashlik va ichki o'zaro aloqadorlikka ega, deyiladi. Biroq ular sog'lom va normal holat bilan to'la mos kelishi mumkin. Umuman, tush «alomat» sifatida talqin qilinishi mumkin, biroq nima-ning alomati sifatida? Z. Freyd yosh bolalar o'zlarida bir kun oldin («kunduzgi fantaziya») paydo bo'lgan, lekin qondirilmagan istaklar va mayllar haqida tush ko'rishlarini aytib o'tadi. Tush, shunday qilib, ular istaklarining ro'yobga chiqishidir. Kattalarning tushi ham «kunduzgi fantaziyaning» muayyan qismiga ega, biroq bu yerda vaziyat murakkabroq. Kattalarning tushlari ko'pincha tushunarsiz va kunduzgi mayllarni qondirishdan juda uzoq (dahshatli tushlar va vahimalar).

Z. Freyd fikricha, bunday tushlar ong ostiga siqib chiqarilish ob'ekti bo'ladilar. Tushlar qo'rqinch bilan birga bo'lsa, bu ularning siqib chiqarilgan, ega ma'qullamaydigan va ma'n qilingan istaklarini qondirish maqsadida vujudga keladi. Tushni tushunish uchun uning ochiq mazmunini va yashirin ongsiz mazmuni (tushdagi yashirin fikrlar)ni farqlashimiz kerak.

Birinchisi, biz uyqudan uyg'ongandan keyin ozmi-ko'pmi eslashimiz mumkin bo'lgan narsalar.

Ikkinchisi, ong osti sathida yoki «boshqa qavatda» tushning ochiq mazmuni uning siqib chiqarilgan va anglanmagan mazmunining o'rniga vujudga keladi.

Siqib chiqarish bizning mental murvatlarimiz ta'siri natijasidir. Uyg'oqligimizda bu murvatlar bizning ongimizga ong ostidagi va siqib chiqarilgan mayllarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaydi. Biroq ux-

laganimizda, ular bizning psixikamizga niqoblangan holda kirib keladilar. Demak, uxlayotgan odam tushlarning ma'nosini xuddi nevrotik o'zidagi alomatlar ma'nosini tushuna olmaganiday tushunmaydi.

Biz eslaydigan (ochiq mazmunli) tushlar siqib chiqarilgan mayllarning buzilgan holda ro'yobga chiqishidir. Tushdagi yashirin ong osti fikrlarini buzib ko'rsatuvchi jarayonni Z. Freyd «tushning ishi» deb ataydi. Ko'p jihatdan u, siqib chiqarilayotgan komplekslarni nevrotik alomatlarga aylantiradigan muvaffaqiyatsiz siqib chiqarish jarayoni bilan bir xil kechadi. «Tush ishi»ning murvatli tushlarni bo'rttirish, o'rnini almashtirish, dramatiklashtirish va timsollashtirishdir. Bundan tashqari tushning ikkilamchi ishi ham mavjud. Ong osti shunday qilib, «artistik» vositalardan foydalanishga harakat qiladi. Shu ma'noda biz barchamiz tushlarimizda ham aktyorlarmiz. Bo'rttirish, masalan: tushdagi voqea (esda qolgan) bir necha turli xil istaklardan iborat bo'lishi mumkin. O'rin almashtirish shunday jarayon-ki, tushimizda biz uchun juda zarur bo'lgan hodisa yoki shaxs juda kichik ishora yoki bizga notanish narsa sifatida namoyon bo'ladi. Xuddi shunday, hodisa mazmun jihatdan juda oddiy hodisa ifodalangan tushimiz qo'rqinch yoki kuchli xissiyotlar bilan bog'lanishi mumkin. Bo'rttirish yoki o'rin almashtirish o'z ishini qilib bo'lgandan keyin, psixoanalitik anglanmagan mazmunni aniqlash va tadqiq etish uchun «erkin assotsiatsiyalar» usulidan foydalanadi. Shunga o'xshash timsollashtirish buzishning bir varianti bo'lib chiqadi. Masalan: erkaklarning genitaliysi unga shakl jihatdan o'xshash bo'lgan ob'ektlar (konserva bankasi, zontik, pichoq va revolver kabi) narsalar bilan almashtirilishi mumkin.

Ayollarning genitaliyasi bo'sh joyni o'rab turgan ob'ektlar (g'or, quti, xona, bino va boshqalar) yordamida timsolan taqdim qilinishi mumkin. (Aflotun tomonidan taklif qilingan g'orga qiyoslash psixoanalitiklar tomonidan qanday talqin qilinishi mumkin edi.) Tushning ikkilamchi ishi tushni mantiqiy qarama-qarshiliksiz, og'zaki ifodalashga harakat qilishimizdan kelib chiqadi. Freyd fikriga ko'ra, tushning ochiq mazmuni juda ko'p turli va qarama-qarshi elementlarni qamrab oladi. Aytish mumkin-ki u o'ta aniq. Shunga o'xshash tarzda turli sabablar zanjiri va omillar psixologik alomatlarini o'ta aniqlab beradi.

Z. Freyd aytishicha, tushning yashirin fikrlari senzurdan o'tkaziladi. Soddaroq qilib aytsek, siqib chiqarilgan va ma'n qilingan mayllar ongda namoyon bo'lish uchun «senzurdan» o'tishlari kerak. Senzurani chetlab o'tish uchun tushning ishi tushdagi yashirin fikrlarni tushning ochiq mazmuniga aylantiradi. Biz eslaydigan tushimiz maxfiy, kodlashtirilgan axborotga ega bo'lib, u ongimizga kontrabanda yo'li bilan olib kiriladi. Biz tushimizning ochiq mazmuniga yechish lozim bo'lgan rebusga qaraganday qarashimiz mumkin. Psixoanalitik kodni ravshanlashtirgandan keyingina tushning yangi mazmuni paydo bo'ladi. Z. Freyd aytishicha, kattalarning tushlari ko'pincha seksual tomonga yo'naltirilgan va erotik mayllarini ifodalaydi. (Bu xulosa Z. Freyd keyinchalik agressiya yoki o'lim unikal instinkti haqidagi tushunchani kiritgandan keyin muammoli bo'lib qoldi). Tushlarni ta'birlashning asosiy qoidalarini quyidagi tarzda ifodalaymiz:

Tushdagi yashirin fikrlar va ochiq ma'no o'rtasidagi tafovut tushning mazmunini tushunishda kalit bo'lib, xizmat qiladi.

Tushning ochiq mazmuni undagi yashirin fikrlarning buzilgan ifodasi bo'lib, ta'bir joiz bo'lsa, tush ishining mahsulidir.

Tushlarni tahlil qilish uchun Z. Freyd «erkin assotsiatsiyalar» uslini qo'llaydi, bu usuldan psixoterapiyada ham foydalanish mumkin.

Z. Freydning tushlarni talqin qilishga yondoshuvi inson mental holatlarining boy manzarasini namoyon qiladigan psixologik modelning asoslarini ifodalaydi.

Z. Freydning tushlardagi yashirin ma'noni aniqlashga urinishi ong osti ba'zi «grammatik» qoidalarga mos tarzda ishlashi yoki ong osti «til»ga o'xshab tuzilmalashtirilganini (tushni rebus sifatida tushunish bilan taqqoslang) tushunishga olib keladi.

Bir qator sabalarga ko'ra, Z. Freydning mental «apparat» to'g'risidagi nazariyasini tushunish qiyin. Birinchidan, psixoanalizni ishlab chiqishning turli bosqichlarida Z. Freyd o'zining inson psixikasiga nisbatan psixikaga bo'lgan qarashlarini o'zgartirib, kengaytirgan. Garchi ularning hammasini birlashtirishga intilsa ham uning konsepsiyasida noaniq holatlar ko'p. Ikkinchidan, Z. Freydning fiziologik va juda antropomorf (insonga o'xshash) atamalari ko'p ma'nolidir. U «bechora

ego», «uch teram xo'jayinga» (tashqi dunyo, id va super ego) xizmat qiladi deganda, u mental funksiyalarni ob'ektivlashtirib shaxsni individuallashtirishga, Gilbert Rayl (1890–1976) «mashina ichidagi ruh» deb atagan narsani kiritmoqchi degan tasavvur paydo bo'lishi mumkin.

Z. Freydning birinchi «topografik modeli» (psixika yoki inson shaxsi tuzilmalari haritasi) mental hayotning uch lokalizatsiyasini farqlaydi. Sodaroq qilib, mental apparat maydonda uch sohaga – ongsizlik, ongoldi va onglilikka bo'lingan, deyish mumkin. Ongni individ bevosita anglayotgan barcha narsalar, deb tavsiflash mumkin. Ongoldi – individ xotirada tiklashi yoki eslashi mumkin bo'lgan barcha narsalar sohasi. Z. Freyd ongsizlikni ongga ancha harakatlar bilan chiqadigan mental jarayonlar sifatida belgilaydi. «Psixoanalizga kirish bo'yicha ma'ruzalar»da (1815–1917) aytilganlarni tushunishga yordam beradigan misol keltiradi. Mehmon katta dahlizda (ongsizlik) va mehmonxonaga (ongoldi)ga kirmoqchi. Biroq bu ikki xona o'rtasidagi koridorda qorovul (senzor) bor va u mehmonlarni tanlab o'tkazadi. Agar mehmon qorovulga yoqmasa, u haydab yuboriladi yoki siqib chiqariladi. Mehmon mehmonxonaga kirgan taqdirda ham, unga uyning egasi darrov e'tibor qaratadi, degan ma'noni bildirmaydi. Bu ongoldidagi g'oyalar anglanmaganini, biroq anglanishi mumkinligi haqidagi tasavvurlarga mos keladi.

Ongsizlikdagi g'oyalar anglanishi uchun ular avvalo mehmonxonaga yoki ongoldiga kirishlari kerak. Agar mehmon haydab yuborilgan bo'lsa, keyingi safar u niqoblangan holda («tush ishi» bilan qiyoslang) bo'ladi. Bunday mehmon «alomat» sifatida qabulga qo'yilishi, xo'jayin uning mohiyatini bila olmasligi mumkin. Bu qiyoslar qorovul individning ongsizlikni anglashiladigan narsaga aylantirishi uchun mos keladi. Qorovul charchaganda (yoki individ uxlayotganda) niqoblangan mehmonning kirib olishi (ya'ni, tushning ochiq mazmuni ko'rinishida) osonlashadi. Bunday siqib chiqarish jarayoni xo'jayin anglamagani holda yuz berishi mumkin.

1920-yillardan keyin Freyd topografik modelni o'zgartirdi va **id**, **ego**, **super ego** atamalarini kiritdi-ki, ular turli psixik instansiyalarni ifodalaydi. Psixikaning mana shunday uch ko'rinishga – id, ego va su-

per egolarga bo‘linishi boshqa super analitiklarning (masalan: fransuz psixoanalitigi Jak Lakan (1966) shuningdek, fanfalsafasi vakillari tomonidan qarshilikka uchradi. Popper bir kuni bunday bo‘linish Gomer tomonidan, Olimp tog‘ida yashovchilar haqidagi afsonalar kabi ilmiy mavqega ega, degan edi.

Z. Freyd tomonidan mental apparatni tushunishni, biz metapsixologik pozitsiya sifatida talqin qilishni afzal ko‘ramiz. Bu esa bizga uning odamni o‘rganishdagi nuqtai nazarini tavsiflash, uning klinik amaliyotda aniqlagan hodisalar kontseptual karkasini aniqlashga harakat qilishimizda yordam beradi. Epistemologik atamalardan foydalanib, biz bu metapsixologik karkas psixoanaliz «tadqiqot dasturi»ning markaziy qismida, deb ayta olamiz. Aynan mana shu mental apparat, mental quvvat va instinktlar g‘oyasi yordamida Z. Freyd irratsional qo‘rqinch va miyaga o‘rnashib qolgan harakatlarga qarshi kurashda ratsional dalillar o‘jiz ekanini tushuntirmoqchi bo‘ldi. Bizning instinktlarimiz, tashqi olamga munosabatimiz va vijdonimiz «ichki ovoz» o‘rtasidagi nizoni tushunish uchun u bizning mental hayotimiz (id, ego va super ego) modelini ishlab chiqdi.

Z. Freyd bu o‘rinda tushunchalar, mohiyatlar va to‘qib chiqarilgan narsa chegarasida ish yuritdi. Avvalo uning mental hayotimizga bo‘lgan o‘z qarashlarini qanday bayon qilganini ko‘rib chiqaylik. «Makonda joylashgan ong hodisalari faqat muayyan nuqtada, sharoitlarda belgilaydigan hayot ehtiyojlari asosida ratsional tuzilmalashtirilgan, rivojlangan psixik apparat to‘g‘risida biz qabul qilgan faraz – bizga boshqa har qanday fan, masalan, fizika poydevoriga o‘xshash psixologiya poydevorini yaratish imkonini berdi». Ko‘rinib turganidek, Z. Freyd psixoanalizni fizika kabi ko‘radi. Bunday talqin uning ba‘zi tayanch metopsixologik tahlillari bilan bog‘liq. U mental hayotni mental kuchlar va mental quvvat bilan determinatsiya qilinadigan hodisa sifatida tushunadi. Demak, u psixoanaliz tabiiy fan deb aytishi mumkin.

Mental kuchlar va mental quvvat eng qadimgi mental soha bo‘lgan *idda* topilishi mumkin. U inson instinktlarining mental jihatlariga ega. Freyd idni «sharaqlab qaynab turgan choynak»ka o‘xshatadi. Bizning instinktlarimiz har doim bizning ehtiyojlarimizni qondirishga intiladi.

Ular lazzat tamoyili, deb ataladigan narsaga bo'ysunadilar. *Id*ning individni faollashtiradigan boshqa funksiyalari ham mavjud. Ular oldingi siqib chiqarilgan, biroq odamni faollashtirishda davom etayotgan g'oyalar, harakatlar va tuyg'ularni «xotirlash» haqida gap yuritadi. Bu funksiyalar mantiqiy tashkil etilmagan holda harakat qiladi. Ular mantiqiy emas. Biroq muayyan ma'noda baribir inson ongiga kirishadi: sabab va oqibatlarini tushunmasak, ular bizni harakatga undaydi, depressiya holatiga olib keladi yoki xayol va fantaziyalarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ongsizlik *iddagi* oliy mental sifat hisoblanadi.

Psixoanalizdagi eng muhim holatlar jumlasiga ongsizlik yoki *iddagi* jarayonlar bizning ongli hayotimizni boshqaruvchi qonunlardan farq qiladigan boshqa qonunlarga bo'ysunishi haqidagi farazlardir. Z. Freyd bu «qonunlarni» birlamchi jarayonlar deb ataydi. Tush ishini muhokama qilishimiz ongsizlikda yuz berayotgan jarayonlarning g'alati va chalkash xususiyatlariga ishora qiladi. Masalan, undagi qarama-qarshiliklar ayniyat sifatida talqin qilinadi.

Tashqi olamning ta'siri tufayli *id* unikal taraqqiyotni boshdan kechirdi. Unda *id* va tashqi olamni o'zaro bog'lab turuvchi muayyan mental soha paydo bo'ldi. Mental hayotning bu sohasini Z. Freyd *ego* deb atadi. *Egoning* eng muhim vazifasi – o'zini saqlash. Bundan tashqari u ehtiyojlarni xavfsiz qondirishni ham ta'minlashi kerak. *Ego* instinktlarni siqib chiqarish yoki to'xtatib turish to'g'risida qaror qabul qiladi. U reallik tamoyiliga bo'ysunadi. Demak *egoidning* talablari va tashqi dunyo o'rtasida vositachi bo'lishi kerak. *Ego* kuchsiz va kam rivojlangan paytida o'z oldidagi vazifalarni hech qiynalmasdan bajaredi. Instinktlarimizning talablari va tashqi olam talablari travmaga olib kelishi mumkin. Nochor *ego* keyinchalik o'rinsiz bo'lib qolishi mumkin bo'lgan siqib chiqarishlar yordamida o'zini muhofaza qiladi. Ana shunday siqib chiqarishlarda *ego super egodan* yordam oladi.

Z. Freyd bir necha marta sub'ekt o'ziga ob'ekt sifatida qaray olishi va shu asosda o'ziga nisbatan tanqidiy va sog'lom (judmental) ustanovkalar ishlab chiqishga hayrat bilan qaragan edi. Bunday qobiliyat, deb o'ylagan edi u, *egoning* boshqa qobiliyatlaridan keyingiroq bosqichda paydo bo'ladi. U bolalardagi ijtimoiylashuv jarayonlarida asta-sekin

paydo bo'ladi. *Super ego* ota-onalar me'yorlari va ideallarini anglatmasdan internarizatsiya (o'zlashtirish) natijasidir. Bir muncha kengroq ma'noda jamiyat va an'ana o'zlarining axloqiy hokimiyatini biz vijdon deb ataydigan narsa yordamida amalga oshiradi. Aytish mumkin-ki, *super ego* egoni nazorat qilib turadi, unga «tavsiyalar» berib turadi va jazolash bilan «po'pisa» qiladi.

Super egoning faqat o'z xatti-harakatlari to'g'risida emas, hatto-ki fikrlari va xoxishlari to'g'risida ham hisobot berishini talab qiladi. Demak, *super ego* hisobga olishi lozim bo'lgan uchinchi kuchdir. Z. Freydning vijdon nazariyasi to'g'ri va noto'g'ri haqidagi tug'ma yoki mutlaq tasavvurlar bo'lishi mumkinligini inkor qiladi. Shu nazariyadan foydalanib, Z. Freyd Xudo haqidagi g'oya bolaning otasiga proeksiyasining natijasi, degan xulosaga keldi.

Mashhur topografik modelni rivojlantirishga harakat qilib, Z. Freyd «dinamik» nuqtai nazarini taklif qildi. Z. Freyd fikricha, bizning mental hayotimiz kuchlari o'yinning natijasi bo'lgan mental nizolarni tushunish uchun muhimdir. Ular qanday ishlayotganini tushuna boshlaganimizdan keyin biz mental hodisalarga dinamik qarashni shakllantiramiz. Z. Freyd ta'kidlashicha, biz xulqni insonni turli tomonlarga tortayotgan tamoyillar o'rtasidagi kelishuv deb bilsak, bu kuchlarni identifikatsiyalashga asoslangan dinamik yondoshuv asosida tahlil qilinishi lozim, deb hisoblagan ko'rinadi. Boshida dinamik nuqtai nazar inson instinktlariga aloqador edi. Biroq u shunchalik ko'p o'zgarishlarni boshdan kechirdiki, endi u dastlabki konsepsiyaning rivojini yoki uning o'rniga kelgan yangi konsepsiya ekanligi har doim ham ravshan emas.

Z. Freyd instinktlar to'g'risida kelib chiqishi somatik bo'lgan mental tasavvurlar, deb fikr yuritgan. Instinktlar cheksiz ko'p maqsadlarga ega bo'lishi va ular o'zaro nizoga kirishishi mumkin. Biroq ularning namoyon bo'lishi ijtimoiy yoki madaniy jihatga ega bo'lishi kerak: odamlar hamma joyda ham ochlik xissini sezadi, biroq uni qanday qondirish ijtimoiy determinatsiya qilinadi.

Z. Freyd o'zining keyingi asarlarida hayot instinkti (eros) va o'lim instinkti (tanatoz)ni bir-biridan farqladi. Uning ta'kidlashicha, bu ikki asosiy instinkt g'oya yunon faylasuflariga ham ma'lum edi. Alohida

o'lim instinkti haqida Z. Freyding g'oyasi psixoanalitik doiralarda qattiq qarshilikka duch keldi va hozir ham u haqda munozaralar davom etmoqda. Z. Freyd ilmiy iste'molga o'lim instinkti kiritar ekan, agressiya va urushlar singari hodisalarni izohlamochi bo'ldi. Uning yana ta'kidlashicha, seksual agressiyaning haddan tashqari bo'lishi o'ynashni o'z ehtirosi predmetining qotiliga aylantirib qo'yishi ham mumkin.

Agressiya, shuningdek, internalizatsiyalashgan (o'z ichiga qaratilgan) bo'lishi va o'zini yemirib tashlashi ham mumkin. Butun erotik quvvatni Z. Freyd libido deb ataydi. Libido bir ob'ektdan ikkinchisiga o'tishi yoki muayyan ob'ektlardan jamlanishi mumkin. Topgrafik modelni yanada batafsilroq ishlab chiqish Z. Freydni «energiya» nazariyasiga olib keldi. Uning mohiyati barcha mental hodisalarni energiyaga bog'lashdan iborat. Z. Freyd har bir odam katta, lekin cheklangan miqdordagi mental energiyaga ega ekanini, bu energiyalar g'oyalar va ob'ektlardan olinishi yoki ularga berilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu energiyani o'lchash usullari hozir mavjud bo'lmasa ham, umuman uni o'lchash mumkinligi haqida Z. Freyd qat'iy fikr bildiradi. Ko'pchilik odamlarning hayotiy kechinmalari yoki bu ma'noda mental energiya atamaları yordamida bayon qilinishi mumkin. Kundalik hayotda biz, masalan, «ko'ngil ochish» ehtiyoji yoki salbiy quvvatdan xalos bo'lish zaruriyati to'g'risida gapiramiz. Biroq Z. Freyd bunday energiyaning qanday xususiyatlari borligi to'g'risida hech narsa demaydi va faqatgina uning qanday effektlarga olib kelishi mumkinligi to'g'risida fikr yuritadi.

Bir necha o'rinlarda Z. Freyd tushni illyuziyalar va noratsional belgilar bilan kuzatiladigan psixozlar sifatida tavsiflaydi. Uyqu paytida ego kuchsizlanadi va hukmronlik qiladi, chunki mental apparatdagi funksiyalarning buzilishi nevroz va psixozlarda ifodalanadi. Bunda egoning voqelik bilan aloqasi buziladi va qisman to'xtatiladi. Bunday tushunish psixoanalizning terapevtik maqsadi uchun asos yaratadi. «Analitik vrach va unga kelgan bemorning kuchsizlangan MENi (egosi) real tashqi dunyo asosida dushman U (id)ning instinktiv talablari va super MEN (super ego)ning ongli talablariga qarshi birlashishi kerak».

Shu munosabat bilan psixoanalizning terapevtik maqsadi va Nitsshening supermen nazariyasi o'rtasida o'xshashlik borligini aytish mumkin. Z. Freyd uchun ham, Nitsshe uchun ham asosiy muammo standart giper axloq va instinktlar talablari o'rtasidagi nizoni bartaraf qilishdir. Nitsshening supermeni o'zini, nevroitik muvaffaqiyatli psixoanaliz seansida o'zini o'zi yengani kabi yengadi.

Karl Yung

5. K. Yungning analitik psixologiyasi. Karl Gustav Yung (1875–1961) Shvedsariyalik pedagog va psixiatr mulohaza psixologiyasining yo'nalishlaridan bo'lgan **analitik** psixologiya asoschisi. 1907–1912-yillarda Zigmund Freydning she-rigi bo'lgan arxetipik tasvirlarning talqinini ko'rib chiqdi. Arxitiplarda universal inson simvolizmining manbai jumladan («Afsona va Orzu»), (Libido metamorfozlari va ramzlari).

Karl Yung (1875–1961) Bazel' universiteti tibbiyot fakul'tetini tamomlab, E. Beyler rahbarligida Burgxolz Syurix universitetining psixiatrik klinikasida psixiatr sifatida ishlaydi. Shu vaqtda 1902–1903-yilning qishki semestrda Parijda P. Jane rahbarligida ish olib boradi. Bu yyerda ongsiz komplekslarni aniqlash maqsadida so'zli assotsiatsiyalar bilan eksperiment olib boradi. Freydning «Tushlar ta'biri» bilan qiziqib qoladi va o'z amaliyotida psixoanaliz tamoyillarini qo'llay boshlaydi. Biroq, bu jarayonda o'zining nazorat qilinuvchi assotsiatsiyalarni qo'llaydi.

Bu metod – assotsiativ eksperimentning ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. 1906-yildan boshlab psixologlar I. A. Sokolyanskiy, A. I. Mesheryakovlar og'ir defekt (nuqson)larda psixik funksiyalarni va har tomonlama rivojlanishga olib keluvchi real jarayonni tadqiq qildilar. Freyd bilan hamkorlikda ish olib boradi. K. Yung va Freyd o'rtasidagi libidoning seksual tabiati haqidagi qarama-qarshi qarashlar paydo bo'ldi. 1909-yilda Bleyler klinikasidan chiqib ketib, xususiy faoliyatni boshlaydi.

1912-yilda K. Yung «Psixologiya besoznatelnogo» («Xushsizlik psixologiyasi») kitobida Freydni tanqid qiladi. Yung

ta'rifi bo'yicha, libido bu – hayotning intensivligini ifoda etuvchi psixik energiya bo'lib, inson rivojlanishining turli davrlarida turli shakllarda namoyon bo'ladi, seksuallik ana shu shakllardan biri hisoblanadi. 1914-yilda Yungning bu psixologik traktovkasiga Freydning negativ javobidan so'ng u psixoanaliz bilan aloqalarini uzadi.

K. Yungga asoslanib, psixoterapiya maqsadi – bu shaxsning shaxsiylashuvi hisoblanadi. Dastlab K. Yung xis-tuyg'u va fikrlash haqidagi gipotezasi erkaklar tuyg'usidan fikrlash ustun turishi, ayollarda esa fikrlashdan ko'ra xis-tuyg'u ustunroq ekanligi haqida edi. Keyinchalik u bu gipotezadan voz kechdi.

K. Yung insonning tajribasini, o'qishi va atrof-muhitga ta'siri bilan to'liq belgilanishi haqidagi fikrni rad etdi. U har bir shaxsning tug'ilishidan boshlab kuch-qudrati bilan tasvirlangan, tasviri bilan tug'ilganiga ishonadi. Uning fikriga ko'ra «atrof-muhit insonga aylanish imkoniyatini bermaydi, faqatgina unda mavjud bo'lgan narsani ochib beradi», shu bilan u psixoanalizning bir qator qoidalarini bekor qildi. Shu bilan birga, K. Yung bexushlikning bir necha darajalarini ajratib korsatdi: shaxs, oila, guruh, millat, irqiy va jamoaviy bexushlik, har doim va madaniyat uchun universal bo'lgan arxetiplarni o'z ichiga oladi. Yung 100 ming yillar davomida rivojlanayotgan ruhiyatning ma'lum bir merosxo'r tuzilishi borligiga ishonadi va bu tuzilish bizni hayot tajribamizni boshdan kechirish va qo'llab-quvvatlashimizni muayyan tarzda amalga oshiradi. K. Yung fikrlarimiz xis-tuyg'ularimiz xatti-harakatlarimizga ta'sir qiladigan arxetipdir, deb nomladi. **Arxetip** – bu grekchadan olingan birinchi tuzulishi, original, asl, na'muna degan ma'noni bildiradi.

6. A. Adlarning individual psixologiyasi. Alfred Adler individual psixologiya asoschisi, psixologiya sohasida fundamental asarlarning muallifi bo'lib, uning asarlari ko'p yillar o'tsa ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Birinchi bo'lib u fanga «Kompleks nepolnosennosti» atamasini kiritgan. Individual psixologiyaning (Shaxsiy psixologiya) o'ziga xos xususiyati insonni konglomerat yoki super pozitsiya deb hisoblaydi, asosan, ongli ravishda iden-

tifikatsiya naqshlari bilan bo'lgan muammolarga taalluqli bo'lib, bugungi kunda bu holat neyrofiziologiyadagi individuallik tushunchasiga juda yaqin ekanligini tushunamiz. Identifikatsiyaning summasi har birimizning o'zimizga bog'liq bo'lgan ongli va ongsiz harakatlantiruvchi kuchlarning yig'indisi bo'lib, u odamning nima haqida o'ylayotganini va nima yuzaga kelishi mumkinligini aniqlaydi. Vektorlar ko'p yo'nalishda qo'shilganidek, summa bir vaqtning o'zida bitta yo'nalish bo'lib, qo'shimcha o'zgaruvchan stimul kiritilsa, qiyin Vektorlarning yig'indisi o'zgaradi.

A. Adler psixologiyadagi ongsizlik rivojlanishi birinchi o'rinni egalladi, ammo u Z. Freyd kabi mashhur emas edi. A. Adlarning fikrlari ko'pincha Z. Freydning g'oyalariga qarshi bo'lgan bo'lib, bu sohada ular juda keng muhokamada, bir vaqtning o'zida ikkita oqimning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Psixoanaliz va shaxsiy psixologiya asosida ilmiy metodlar mavjud edi va ikkala yo'nalishdagi maqsad ham, har qanday yo'l bilan haqiqatga erisish edi, ammo Z. Freyd va A. Adler uchun muammolarning hal qilishning yo'llari juda katta edi.

Shaxsiy psixologiya o'tgan asrning 20–40-yillarigacha keng tarqalgan va neofreydizimning shakllanishiga katta tasir ko'rsatgan. Shaxsiy psixologiya quyidagi tezislarga bo'linganda, inson o'z kelajagini shunday vositalar yordamida shakllantirishda muvaffaqiyatga erishishi mumkin:

Aql rivojlanayotgan taraqqiyot – aql;

Rejalashtirish – o'z qadriyatlarini va ideallarini yaratish;

O'z-o'zini tahlil qilish – ularning nopoklik majmualari va hokimiyat istagi ustida ishlash;

O'z-o'zini rivojlantirishi g'ayritabiiylik va nafosat ustida ishlash;

O'z-o'zini rivojlantirishi – hamkorlik uchun o'zida kuch va shijoatini shakllantirish.

A. Adlarning fikricha, insonni harakatga undovchi asosiy kuch uning faoliyati maqsadini aniqlovchi, ularga erisish yo'llari manbai hisoblanadi.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Psixologiyada metodologik inqiroz deganda nimani tushunasiz?
2. Bixeviorizmga umumiy tavsifnoma bering.
3. Neobixeviorizmning yuzaga kelishi va rivojlanishini nimalar bilan izohlaysiz?
4. Geshtaltpsixologiya nima?
5. Atoqli jenevalik psixolog Jan Piaje qanday nazariyani ishlab chiqqan?
6. Psixoanaliz va uning rivojlanishini tushuntirib bering.
7. Arxetip nima?
8. K. Yungning analitik psixologiyasi haqida nimalarni bilasiz?
9. K. Yung va Z. Freyd o'rtasidagi tortishuv sabablari nimada edi?
10. Adlerning individual psixologiyasi.

6 - M a v z u : XX asrning ikkinchi yarmida yangi yo‘nalishlarning yuzaga kelishi

Reja:

1. Gumanistik psixologiyaga umumiy tavsif. Gumanistik psixologiyaning birinchi nazariyasi.
2. K. R.Rodjers va V. Franklning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi.
3. Genetik psixologiya.

Tayanch so‘zlar: gumanistik psixologiya, Rodjers, Frankl, psixoterapevtik va nazariy konsepsiya, genetik psixologiya

1. Gumanistik psixologiyaga umumiy tavsif. Gumanistik psixologiyaning birinchi nazariyasi. Mazkur yo‘nalish ekzistensializmning falsafiy g‘oyalariga asoslangan bo‘lib, vaqt, hayot, o‘lim, ozodlik, mas‘uliyat, tanlov huquqi, muloqot, sevgi, hayot mazmunini anglash muammolarini o‘rganishga qaratilgan (M. Xaydegger, P. Sartr, Kamyu). Inson mehribon, ozod bo‘lishi belgilangan deb qabul qilinib, individuallik integrativ yaxlitlik hisoblanadi.

Gumanistik yo‘nalishning asosiy tamoyillari:

Psixolog va mijoz uchrashuvi – ikki har xil kishilarning uchrashuvi.

Agarda psixolog mijozga o‘zining asl xis-tuyg‘ularini anglashga, qabul qilishga va namoyon qilishga imkon yaratib bera olsa, mijoz muammolari o‘z-o‘zidan hal bo‘ladi.

O‘z hayot tarzi, fikr-mulohazalari, xulq-atvorini tanlashga mijoz o‘zi mas‘ul.

Inson tomonidan ruhiy uyg‘unlikka erisish, yani hayot mazmunini anglash, ma‘naviy qadriyat, estetik xis-tuyg‘ularning sifatli o‘zgarishiga asos bo‘ladi. Men – konsepsiyasini adekvat shakllantirish o‘z-o‘zini anglash va shu asosida o‘zini faollashtirish uchun muhim omil hisoblanadi.

Psixokorreksion yordam ko'rsatishda mijozning o'z-o'zini anglashi, shaxsiy uyg'unlik, «men»ning adekvat integratsiyasi, borliq chegaralarini kengaytirib berish psixologning asosiy vazifasi hisoblanadi. Ushbu yo'nalishning asosiy metodi ekzistensial tahlil hisoblanib, unda «inson – biladi – xis etadi – istaydi» formulasi inson ozod mavjudot tushunchasi asosida tahlil qilinadi. Agarda individ kelajakni tasavvur qila olmasa, o'zini salbiy xis etib, ichki olami torayadi, rivojlanish imkoniyatlari sustlashib, oqibatda nevrozlar yuzaga kela boshlaydi. Demak, yordam ko'rsatish vaqtida shaxsning ruhiy olamini tahlil qilish asosida o'zini erkin xis qilishga imkon yaratib berib, mijoz uni bog'lab turgan, bezovta qilayotgan oqibatlardan xalos qilinadi.

2. Rodjers va Franklning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi. Karl Rensom Rodjers (1902–1987) amerikalik psixolog, (Abraham Maslou qatorida) Gumanistik psixologiya asoschisi va yetakchilaridan biri hisoblanadi. Rodjers shaxsning fundamental asosini «Men konsepsiya» deb hisoblagan. U sub'ektning atrofidagi ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlar jarayonida shakllanishi va uning o'zini tutishining o'ziga xos mexanizmi deb hisoblagan. Rodjers direktiv psixoterapiya yaratishga katta xissa qo'shdi va uni «Shaxsga yo'naltirilgan psixoterapiya» deb nomladi. Rodjers o'zining metodini universal yani turli guruhlar(sinflar, mehnat jamoalari) va shaxsiy ish uchun (o'quvchilar, ota-onalar, faxriylar), turli madaniyatli insonlar, faoliyat, diniy etiqod uchun ishlashda samarali deb hisoblagan. Xususan bu usul shaxsning ichki, shaxslararo va guruhlararo nizolarni bartaraf etishda qo'llaniladi.

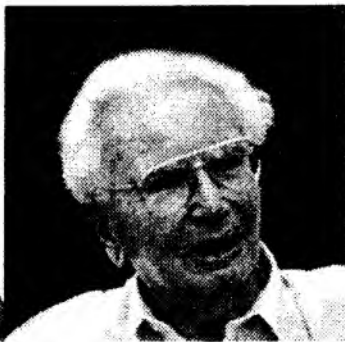
Rodjersning mijoz markazlashgan terapiyasi mijozlarning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ko'plab amaliy muammolarini yechishga qodir: professional muammolar, turmush munosabatlaridagi muammolar, psixosomatik kasalliklar va boshqalar. So'nggi yillarda terapevtlar individual mijozlar bilan qanchalik muvaffaqiyatli ish olib borishganini kuzatib kelmoqdalar, ular «chuqur ta'sir orqali shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatishdi». Statistikaga nazar solsak, quyudagi ma'lumotlarni ko'rishimiz mumkin: «Agar o'n yil oldin, noaniq

Karl Rensom Rodgers

Abraham Maslow

Frankl Viktor

yondashuvdan foydalanadigan maslahatchi o'rtacha hisobda har bir mijoz bilan 5-6 marotaba so'rov o'tkazgan bo'lsa (juda kamdan-kam hollarda 15), bugungi kunda mijozlarga yo'naltirilgan yondashuv asosida 15–20 marotaba so'rovni tashkil qiladi (kamdan-kam hollarda 100 ga yetadi).

Karl Rodgers muammoli bolalar bilan o'yin orqali mijoz terapiyasi samaradorligini ta'kidladi. Ushbu sohadagi ishlarda muallifning pozitivligiga ko'ra, og'zaki muloqot ko'pincha minimallashtiriladi va ba'zi holatlarda hatto uning to'liq yo'qligini ham ko'rishimiz mumkin. Bu yerda eng muhim nuqta guruh terapiyasidir, u nafaqat muammoli bolalar bilan ishlashda, balki kattalar bilan ham ishlashda yaxshi ta'sir qiladi). Uning ta'siri sherikning harakatiga misol sifatida qarashdir.

1951-yilda K. Rodgers o'zining shaxs va xulq-atvor nazariyasini «Mijozga yo'naltirilgan terapiya» kitobida keltirib o'tadi. Ushbu nazariyaga ko'ra xavotirlanish bu organizmning idrok oldi vaziyatga noqulaylik va qo'zg'alish ko'rinishidagi reaksiyasidir. Xavotirlanish holatida idrok va tushunishda «Men» – kontsepsiyasi yoki malaka o'rtasida nomuvofiqlik yoki nokongruentlikning vujudga kelishi kuzatiladi. Natijada «Men» – konsepsiyasining hozirgi holatida yetakchi bo'lgan o'zgarishlar vujudga keladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, inson o'zini tushunish va o'zgartirish uchun cheksiz katta imkoniyatlarga ega. Biroq bu imkoniyatlarni kashf

etish va ro'yobga chiqarish uchun odamga maxsus sharoit kerak. Bu sharoit uch shartga asoslanadi. Ushbu terapevtik yo'nalishda asosiy e'tibor terapevtik metodga emas, balki psixolog va mijoz o'rtasidagi munosabatga qaratiladi. Bunda psixolog mijozni boshqarmaydi, unga ko'rsatma bermaydi, faqat o'zaro munosabatda ochiqlik, samimiylilik, hamdardlik muhitini yaratadi. Mijoz o'z muammosining yechimini o'zi topadi.

Frankl Viktor – zamonaviy chet el psixologiyasida logoterapiya sohasini rivojlantirgan avstriyalik psiholog bo'lib, u 1905-yilda tug'ilgan. Viktor Frankl – «Uchunchi-Vena psixoterapiya maktabi»ning asoschisi hisoblanadi (birinchisi-Freydning psixoanaliz maktabi, ikkinchisi A. Adlarning individual psixologiya maktabi). Logoterapiya psixoanaliz va individual psixologiyadan inson xulqining motivlari asosini talqin qilishi bilan farqlanadi. «Logoterapiyaga muvofiq insonning harakatlantiruvchi kuchi asosi bu hayot mazmuni hisoblanadi. Shu sababli men Freyd psixoanalizi o'zida mujassamlashtirgan «qoniqish» tamoyiliga, shuningdek, Adler psixologiyasida ta'kidlagan «hokimiyatga intilish» tamoyiliga qarama-qarshi «mazmunga intilish» haqida ta'kidlayman», deb yozadi Frankl.

V. Frankl-ilm sohasiga ko'plab yangiliklarni bera olgan avlod vakilidir. U Freyd va Adlyerdan tahsil oladi, M. Xaydegger bilan suhbatlashgan, K. Lorens bilan shaxsan tanish bo'lgan. Uning hayoti nemis fashistlarining bosqinchiliklari davridagi qiyinchiliklar bilan kechgan. Frankl 3-yil davomida Osvensim, Daxau, Terezien kabi konslagerlarda mahbus bo'lgan. Mana shu yerda u insonning o'zini qanday tutishi sharoitga emas, balki o'zigagina bog'liq, degan qat'iy fikrga amin bo'ladi.

V. Franklning ta'kidlashicha, inson uchun avvalo o'zining mavjudligi mohiyatini anglab olish zarur, zero, aynan mohiyatni izlash va anglash insoniylikning asl belgisidir. Psixoanaliz, gumanistik psixologiya va boshqa shaxsning psixologik konsepsiyalarining zaif tomonlari borasida Frankl aniq tanqidiy fikr bildiradi. Mazmun-mohiyatning mavjud emasligi yoki yo'qolishi ekstensial vakuumni hosil qiladi: inson o'zining mavjudligi mazmunini yo'qotadi, zerikish hosil bo'ladi, kekxa

kishilar inqiroziga o'xshash og'ir kechinmalarni kechiradi. Franklning uqtirishicha, ekstensial vakuumning manbai zamonaviy ijtimoiy olam hisoblanadi.

Mohiyat ma'lum mazmunga ega bo'lib, u individual va har bir odamga alohida tegishli. Mohiyatni anglash, egallash insonni o'z hayotiga mas'uliyatli qiladi. Ayni paytning o'zida mohiyatni inson o'zi ichidan, ya'ni o'z tanasi va qalbidan emas, balki atrofdagi olamga murojaat qilib topa oladi. Shunga ko'ra mohiyatga:

Birinchidan, inson hayoti faoliyatini takomillashtirish yo'li bilan erishiladi, bu keng ma'noda ijod, ya'ni biror vazifani bajarish, topshiriq, jasoratni amalga oshirish kabi.

Ikkinchidan, inson boshqalarga mehr ko'rsatish, muhabbatli bo'lishda mohiyatni anglaydi. Inson qanchalik o'zini esdan chiqarar ekan, shunchalik insoniylashib o'ziga o'xshay boshlaydi.

Uchinchidan, turli hayotiy vaziyatlarga aniq munosabat pozitsiyasini ishlab chiqish orqali mohiyatni anglay boshlaydi.

Franklning xotiralarida yozilishicha: «Meni Osvensim konslageriga olib ketishganida nashrga tayyorlab qo'yilgan qo'lyozmamni musodara qilganlar. Albatta, bu qo'lyozmani qaytadan yozib chiqishga bo'lgan kuchli intilish lagyerdagi vahshiyliklarga chidashimga yordam berdi. Masalan, men tif (terlama) bilan og'riganimda o'sha kovaklarda yotib, xuddi men g'alabaga yetib borgan kishi kabi kichik varoqchalarga qo'lyozmani qayta ishlash uchun muhim bo'lgan ko'plab turli qaydlarni yozib bordim. Mening ishonchim komil-ki, Bavariya konslagerining qorong'u yerto'lasida aynan mana shu yo'qolgan qo'lyozmaning qayta ishlanishi xavfli sharoitni yengib o'tishimga yordam bergan».

Yuqoridagi taassurotlarga muvofiq Frankl psixoterapiyaning boshqa shakllaridan farq qiluvchi logoterapiyani ishlab chiqadi. Logoterapiya mijozga o'z hayotining mohiyatini topishga ko'maklasishni o'z vazifasi deb xisoblaydi. Inson o'zining mavjudligining yashirin mohiyatini anglashida logoterapiyaning yo'l qo'yishi bu analitik jarayon hisoblanadi. Bu munosabat jarayonida logoterapiya va psixoanaliz bir-biriga o'xshab ketadi. Logoterapiya psixoanalizdan shunisi bilan farq qiladi-ki, u insonning asosiy vazifasi xohish va instinktlarni

qoniqtirish emas, balki mohiyatni amalga oshirish va qadriyatlarini muhimlashtirishdir.

Logoterapiya faqat kasal, bemor kishilarga emas, balki sogʻlom kishilarga ham profilaktik maqsadlarda qoʻllanishi mumkin. U har qanday kishiga hayotdagi har qanday vaziyatda mohiyat borligiga ishonitirish va unga oʻz resurslaridan foydalanishga (insonni hayotiy muammolarni hal qilishda «oʻz joniga qasd qilish, ichkilik, narkomaniyaga berilish» kabi xavfli impulslarga qarshi kurashish uchun oʻzida kuch topishga, umidsizlik, tushkunlikdan himoya qilish) koʻmaklashishga qaratilishi mumkin. Logoterapiya oʻz muoalajalariga ega: bu logoterapevtik texnika, shuningdek, ekstensial vakuumni diagnostika qilishga qaratilgan metodikalar.

V. Frankl nazariyasi va amaliyotidagi ahamiyatli muammolar bu – insonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi – inson ongiga hayotning mohiyatini aniqlash uchun kurashdan iborat boʻlib, bunda inson hayotining mohiyati uning maʼnaviy tabiati, insonparvarligi, har bir insonning betakror ekanligi alohida qadrlanishi bilan taʼkidlanadiki, bu oʻz navbatida horijiy psixologiyada koʻplab yoyilgan mexanistik va biologizatorlik qarashlarga qarama- qarshi hisoblanadi. Rus psixologiyasida insonning mavjudligi usuli xususiyatlariga «Inson va olam» asarida S.L. Rubinshteyn murojaat qilgan.

3. Genetik psixologiya. Psixogenetika (yunon – ruh, genesis – kelib chiqishi) – psixologiya va genetika kesishmasidan kelib chiqqan aqliy va psixofizik xususiyatlarning nasl-nasab tarixi va oʻzgaruvchanligi. «Xulq-atvor genetikasi» atamasi Gʻarb adabiyotida keng qoʻllaniladi. Psixogenetikaning predmeti inson psixologik xususiyatlarining (bilim va vosita funksiyalari, temperament) oʻzaro bogʻliqligini shakllantirishda irsiy va atrof-muhitning oʻzaro taʼsiri. Soʻnggi yillarda psixogenetikaning genetik psixofizologiyasi kabi boʻlimlari jadal rivojlanmoqda, ular miya bioelektrik faoliyatining irsiy va ekologik omillarini oʻrganish, individual rivojlanish genetikasi hamda genetik taʼsirlarning hatti-harakatlarga va psixopatologiyaning turlariga taʼsirini oʻrganishmoqda.

Psixogenetika predmeti. Psixogenetiklar, avvalambor, ishonchli tarzda baholanishi va oʻrganilishi mumkin boʻlgan insonning aqliy

va psixofizik xususiyatlarini o'rganadi. Xususan, tadqiqot mavzusi ko'pincha naslga o'tishi va o'zgaruvchanligi hisoblanadi:

- Deviant hatti-harakatlar;
- Aqliy kasallik;
- Temperament turlari;
- Miya ritmining turlari.

Psixogenetikaning asosiy metodlari: aholi, genealogik, boqib olingan bolalar va egizaklar metodi.

Egizaklar metodi: monozigotali (bir xil) egizaklar bir xil genotipga, dizigotalik nosimmetik bo'lmaganligiga asoslanadi. Shu bilan birga, har qanday turdagi juft-juftlik a'zolari xuddi shunday mehribonlik muhitiga ega bo'lishi kerak, shunda monozigotali egizaklarning dizigotalik bilan taqqoslaganda o'xshashligi, o'rganilayotgan belgining o'zgaruvchanligi haqida irsiy ta'sirlarni ko'rsatishi mumkin. Ushbu usulning muhim cheklovi, monozigotli egizaklarning haqiqiy psixologik xususiyatlarining o'xshashligi, genetik o'xshash bo'lmasligi mumkin.

Genealogik usul – turli avloddagi qarindoshlar o'rtasidagi o'xshashlikni o'rganish. Bu ona va ona toifasidagi bevosita qarindoshlarning qator belgilarini va eng keng tarqalgan qon-qarindoshlarini qamrab olishni talab qiladi. Shu bilan birga, turli xil oilalarning yetarli soni haqida ma'lumotlarni ishlatish mumkin. Ushbu usul asosan tibbiy genetika va antropologiya uchun qo'llaniladi. Shu bilan birga, psixologik sabablarga ko'ra avlodlarning o'xshashligi nafaqat ularning genetik o'tkazmalari, balki ijtimoiy uzluksizligi bilan ham tushuntirilishi mumkin.

Aholi metodi inson genofondining alohida genlarini taqsimlash yoki xromosomalar normaligini o'rganishga imkon beradi. Aholining genetik tarkibini tahlil qilish uchun vakillari katta bo'lgan guruh, o'rganiladi, bu butun aholini baholashga imkon beradi. Ushbu usul, shuningdek, irsiy patologiyaning turli shakllarini o'rganishda ham foydali hisoblanadi.

Oddiy psixologik xususiyatlar psixogenetikaning boshqa usullaridan ajratilgan, bu usul, ishonchli ma'lumotlarni taqdim etmaydi, chun-

ki ma'lum bir psixologik xususiyatni taqsimlashda populyatsiyalar o'rtasidagi farq, ijtimoiy sabablar, urf-odatlar va boshqalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Asrab olingan bolalar metodi bolaning va uning biologik ota-onasi, bolaning va uni tarbiyalayotgan farzandlar o'rtasidagi o'zaro o'xshashliklarni har qanday psixologik asosda taqqoslashdir.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Gumanistik psixologiyaga umumiy tavsif bering.
2. Gumanistik psixologiyaning birinchi nazariyasi nimadan iborat?
3. Gumanistik yo'nalishning asosiy tamoyillari qaysilar?
4. Rodjers va Franklning psixoterapevtik va nazariy konsepsiyasi qanday edi?
5. Rodjers shaxsning fundamental asosini nimada deb hisoblagan?
6. Genetik psixologiya nima?
7. Psixogenetikaning predmeti nima?
8. Psixogenetikadagi egizaklar metodini tushuntirib bering.
9. Psixogenetikadagi genealogik metodini tushuntirib bering.

7 - M a v z u : XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi

Reja:

1. Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi.
2. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishi.
3. Psixologiya sohasidagi 30-yillardagi munozaralar.
4. 1940–1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi masalalari.

Tayanch soʻzlar: V. G. Belinskiy, Gertsen, Chernishevskiy, Dobrolyubov, I. M. Sechenov, I. P. Pavlov, idealistik va mexanistik psixologiya.

1. Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi. Rus demokratik inqilobining vakillari Belinskiy, Gertsen, Chernishevskiy va Dobrolyubovlar idealizmni, xususan, idealistik psixologiyani tanqid qilishda boshqa yoʻldan bordilar. Bu mutaffakkirlar oʻzlarining tekshirish va mulohazalarida mexanistik materialistlarning falsafiy tamoyillariga emas, balki Lomonosov va Radishchevlarning prinsiplariga tayandilar. Revolyutsion-demokratlar materialist edilar, ular idealizm va vulgar mexanik materializmga qarshi kurashdilar. Ular moddiy-fiziologik va psixik hodisalarning oʻzaro munosabati haqidagi taʼlimotda psixofizik birlik tamoyillarida turdilar.

V. G. Belinskiy (1811–1848-y.) borliqning, dunyoning negizi materiyadir, ong materiyaning mahsuli, shu jumladan, miyaning xususiyatidir, deb hisobladi. «Eng mavhum aqliy tasavvurlar, – deydi, V. G. Belinskiy, – miya organlarining natijasidan boshqa hech narsa emasdir». Hamma aqliy funksiyalar miyadagi fiziologik jarayonlar asosida roʻy beradi. Psixik hodisalarni miyadan tashqari deb qarash mumkin emas. Shuning uchun ham, Belinskiyning aytishicha, anatomiyadan bexabar fiziologiya qanchalik asossiz boʻlsa, fiziologiyaga tayanmagan psixologiya ham shunchalik asossizdir». V. G. Belinskiy ong materiyaning mahsulidir deb gapirar ekan, ong mazmunining rivojlani-

shi biologik asosga, miyaga emas, balki ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. U shunday deb yozgan: «Insonni tabiat yaratadi, lekin jamiyat uni o'stiradi va ta'lim beradi»

A.V. Gertsen (1812–1870-y.) mexanistik materializmga qarshi chiqib, ong real mavjuddir, deb ta'kidladi, ongni materiyadan, inson organizmidan ajratib qo'ygan idealistlarni qattiq tanqid qildi. Psixika – bu materiyaning mahsuli: u miyaning xossasidir, binobarin, uni miyadan ajratib bo'lmaydi. Ongni tabiatdan, tanadan tashqaridagi mustaqil substansiya deb tasavvur qilish mumkin emas. «Ong, – deb yozgan edi A.V. Gertsen, – tabiat uchun butunlay yot narsa emas, balki tabiat ta'qqiyotining yuksak darajasidir». Ongni uning moddiy asosi bo'lgan miyadan ajratib bo'lmaydi. Yuksak qobiliyatlar organi bo'lgan miyani o'z faoliyatini bajarish borasida olib qaralganda, to'g'ridan-to'g'ri ma'naviy tomonning fizik tomonga munosabatini o'rganishga demakki, psixologiyaga olib keladi», – deb yozadi. Shu bilan birga Gertsen, mexanistik materialistlarga qarama-qarshi o'laroq, ongni miyaning passiv xossasi emas, voqelikning ko'zgudagi singari oddiy aksi emas, balki u ongni o'z tabiatiga ko'ra aktivdir deb tushunadi. Ong va uning barcha qobiliyatlari shaxsni har tomonlama va garmonik o'stirish vazifasidan iborat bo'lgan ta'lim va tarbiyaning ta'siri bilan rivojlanadi. Gertsen dialektik materializmga chinakam yondashdi.

N. G. Chernishevskiy (1828–1889-y.) ning aytishicha, dunyo va hayotning negizida bitta manba – materiya yotadi. Psixika, inson ongi rivojlanayotgan materiyaning mahsulidir. Chernishevskiy inson tabiatini dualistik tushunishga va shunga asosan inson ongining miyasiga bog'liq emasligi haqidagi da'voga keskin qarshi chiqdi.

Psixikaning modddan tashqari kelib chiqishini inkor qilib, Chernishevskiy inson ruhiy hayoti hodisalarining tabiiy yo'l bilan paydo bo'lishi va rivojlanishini isbotlashga harakat qilardi. Lekin u, ayni vaqtda, nemis vulgar materialistlari Byuxner, Fogt, Moleshottlarning yo'l qo'ygan xatolaridan, ya'ni moddiy miya jarayonlarini psixik jarayonlar bilan, moddiy substrakt bo'lgan miyani ongning o'zi bilan aynan tenglashtirib qo'yishdan uzoqda edi. «Inson tabiati yagona bo'lishi bilan birga, – deb yozadi u, – biz unda ikki xil hodisa moddiy deb

I. M. Sechenov

A. A. Smirnov

K. N. Kornilov

ataladigan hodisalarni (inson ovqat yeydi, yuradi) hamda ma'naviy deb atalgan hodisalarni (inson o'ylaydi, xis qiladi, xohlaydi va shu kabilar-ni) ko'ramiz». U «fikrning jismiy formasi yo'qligiga qattiq ishondi».

Dobrolyubov (1836–1867-y.) Chernishevskiyning safdoshi bo'lib, o'z zamonasidagi tabiat fanlari yutuqlari asosida tabiat va insonning genetik birligi tamoyilini himoya qildi. Uning fikricha, dunyoda moddiy va ruhiy deb atalgan ikki manba yo'q. Butun mavjudot harakatdagi va o'sishdagi yagona materiyaning har xil holatidir. Materiya abadiydir, u yo'qdan bor bo'lmaydi, bordan yo'q bo'lmaydi, faqat o'z formasini o'zgartiradi, holos. «Aslida hech narsa yo'q bo'lib ketmaydi, – deydi Dobrolyubov,– faqat formalar, shaxslar o'zgaradi, holos». «Inson, – deydi Dobrolyubov,– tabiatning bir qismidir, mavjudotlarning eng mukammalidir, taraqqiyotning koinot tomonidan erishilgan eng yuksak bosqichidir».

Dobrolyubov dunyoning moddiyligini isbotlar ekan, u zamonasi-ni reaksion idealistik olimlariga qarshi kurash olib bordi. U inson-dagi psixik hamda fiziologik jarayonlarning birligi haqidagi ta'limotni himoya qildi.

Dobrolyubov psixik va fiziologik hodisalarni aynan tenglashtirib qo'ygan vulgar materialistlar – mexanistlarga qarshi chiqib, shunday deb yozgan edi: «Inson ruhi qandaydir juda nozik materiyadan iborat-

dir, deb isbotlashga urinib, inson ruhiy tomonining yuksak ahamiyatini yo‘qqa chiqaradigan qo‘pol materializmning johilona e‘tirozlari bizga kulgili va ayanchli bo‘lib tuyuladi». Dobrolyubov idealistlarni tanqid qilish bilan birga olimlar uydirma nazariya va tajribaga bog‘lanmagan aprior sxemalarga yopishib olmasdan, o‘z hukmlarida faktlarga tayansagina, ularning dunyo haqidagi ideya va tushunchalari turmush amaliyotida sinalgan taqdiridagina, insonni o‘rab turgan hodisalarning haqiqiy mohiyatini bilish mumkin ekanligini isbotlashga harakat qildi.

Rus fiziologiyasi va ilmiy psixologiyasining «otasi» I. M. Sechenovning (1829–1905-y.) dunyoqarashi inqilobchi demokratlar va-killarining, ayniqsa, Chernishevskiyning ta‘sirida tarkib topdi. 1863-yil uning «Bosh miya reflekslari» degan mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda I. M. Sechenov o‘sha zamon fiziologiyasining ilg‘or yutuqlariga va shaxsiy tekshirishlariga asoslanib turib, odamning psixik faoliyati qandaydir moddiy bo‘lmagan ruhning namoyon bo‘lishi emas, balki faqat miyaning faoliyati xolos, deb dadillik bilan aytdi. Sechenov fiziolog sifatida Chernishevskiy va undan oldin maydonga chiqqan rus materialistlari tomonidan rivoj toptirilgan materialistik monizmni tabiiy-ilmiy jihatdan asoslab berdi. «Insondagi psixik va fiziologik jarayonlar, – degan edi Sechenov,– bu bir xil tartibdagi hodisalar, bir-biriga yaqin, real dunyoga xos bo‘lgan hodisalardir». Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta‘limotni ilgari surdi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari,– deb yozadi u, o‘zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir». Shuni isbotlashni u o‘zining vazifasi deb bildi.

I. M. Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miyaning funksiyalari bo‘lgan psixik jarayonlarning kelib chiqishini o‘rganishdan iborat deb hisoblaydi. «Ilmiy psixologiya, – deb yozadi u – o‘zining butun mazmuni, e‘tibori bilan psixik faoliyatning kelib chiqishi haqidagi bir qator ta‘limotlardan o‘zga narsa bo‘lmog‘i mumkin emas». U inson psixikasining inson ongi taraqqiyotining birlamchi omili bo‘lgan tashqi dunyo bilan belgilanganligini ta‘kidladi. «Moddiy olam har bir insonga nisbatan, uning fikridan oldin mavjud bo‘lgan va mavjud bo‘ladi. Ma‘lumki, insonning

psixik jarayonlari,— deb yozadi Sechenov,— tashqi belgilarda ifodalanadi va odatda barcha kishilar, oddiy kishilar ham, olimlar ham, tabiatshunolar ham, psixologlar ham psixik jarayonlar haqida shularga, ya'ni tashqi belgilarga qarab fikr yuritadi. Biroq psixik hodisalarni ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliti fiziologiyaning qo'lidadir». Sechenovning psixik jarayonlarning mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun-qoidalari mana shulardan iborat. I. M. Sechenov ta'limotining davomchisi I. P. Pavlov edi. U materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi bo'lgan yangi fan, oliy nerv faoliyati fiziologiyasini kashf etdi.

2. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishi. Psixikani, psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatini tushinishda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash XX asrning boshlarida ham davom etdi va kuchaydi. Bu davrda asosan, dialektik materializm pozitsiyasida turib mexanistik materializm va idealizmning eng yangi shakllariga qarshi kurash avj oldi.

Mexanistik materializmning uchidan chiqqan shakli ob'ektiv psixologiya deb atalgan oqim — «bixeviorizm», idealizmning uchigdan chiqqan shakli esa Vyurtsburg maktabi psixologiyasi edi.

Empirik psixologiyani tanqid qilish yana shuning uchun ham taqozo qilinar ediki, uning va umuman idealistik filosofiyaning tarafdorlari o'z pozitsiyalaridan birdaniga voz kechmadilar. Masalan, professor Chelpanov o'zining maqolalarida empirik psixologiya materializmga zid emas deb ko'rsatishga urindi. O'tgan davrda psixologiyadagi **mexanistik oqim** bo'lgan bixeviorizm va refleksologiyaga ham qarshi kurash zarur bo'lib qoldi. Inqilobning dastlabki yillarida bu oqimlar ancha keng tarqagan edi. Refleksologiya hatto oliy o'quv yurtlariga o'quv fani sifatida kiritilgan edi. Biroq, u faqat 3—4-yil mobaynida o'qitildi, holos.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlar bilan kurash yana shuning uchun ham dolzarb ediki, uning vakillari o'z nazariyalarini sotsialistik jamiyat qurish ishida katta amaliy ahamiyatga ega bo'la oladigan ta'limot deb da'vo qildilar. Bixevioristlar hamda refleksologlar inson psixikasini faqat mexanistik ta'limotga muvofiq tushuivish asosida yangi pedagogika sistemasini yaratish lozim deb hisobladilar. Bu psixologlar-

ning ta'limotiga ko'ra, mehnat reaksiyalar yoki reflekslar sistemasidir. Pedagogika muhitga moslashish reaksiyalari yoki reflekslarini tarbiyalashdan iboratdir. Bunday qonun-qoidalarda biz insonning bilish va amaliy faoliyatida ong va uning turli shakllarining to'liq inkor qilinganligini ko'ramiz.

Professor K.N. Kornilov boshchiligidagi bir guruh Sobiq ittifoq psixologlari idealistik va mexanistik psixologiyani tanqid qilib, psixologiyani dialektik materializm asosida ko'rishga intildilar.

1923-yil psixonevrologiya fanlari bo'yicha birinchi Butun Rossiya s'ezdi bo'lib o'tdi. Shu s'ezdda idealistik psixologiyaga qarshi keskin kurash avj oldirildi. Ayniqsa, bu kurash keyingi 1924-yilgi s'ezdda yana kuchaytirildi. 1924-yili professor K.N. Kornilov o'zining «Hozirgi zamon psixologiyasi va marksizm» nomli kitobida birinchi bo'lib o'z qarashlarini aniq ifoda qildi. U bu kitobida empirik psixologiyani tanqid qildi, avvalo, bu psixologiyaning asosiy kamchiliklariga – inson psixik faoliyatida tashqi xulqiy momentni e'tibordan chetda qoldirilishiga, psixologiyadagi dualizm va idealizmga qarshi chiqdi. Kornilov Bexterevning refleksologiya maktabini va I.P. Pavlovning ba'zi bir izdoshlarini (chunki ular psixologiyani refleksologiya bilan almashtirmoqchi bo'ldilar) tanqid qilar edi, ularning inson xulqida ongingning roliga yetarli baho bermaganliklarini, shuningdek, psixika – onga nisbatan qarashlaridagi mexanizmni fosh qilib tashladi.

Mustaqil fan sifatida psixologiya uchun bixeviorizm va refleksologiyaga qarshi kurashda Moskva, Leningrad (Sankt-Peterburg) oliy o'quv yurtlari va boshqa tadqiqot muassasalarining psixologlari aktiv ishtirok etdilar. Mexanistik qarashlarning yaroqsizligini ko'rsatuvchi asarlar nashr qilindi. Psixologiyadagi mexanistik oqimlarga qarshi kurashda psixologiyaning predmeti – ong haqidagi masala katta o'ringa g'alladi.

Bixeviorizm tarafdorlari, Bexterev va uning izdoshlari, refleksologlar ong masalasini o'rganishni e'tibordan chetda tutgan psixologiyani vujudga keltirish mumkin deb hisobladilar. Bu qarashlarga qarama-qarshi o'laroq, professor Kornilov rahbarligidagi psixologlar psixologiya predmeti faqat xulqning tashqi alomatlarinigina emas, balki insonning

sub'ektiv kechiriklarini ham o'rganishdan iborat bo'lmog'i kerak, deb hisobladilar.

Ongning psixologlar tomonidan o'rganilishi mumkin va zarur ekanligiga, ayniqsa, L.S. Vigotskiy qat'iy rioya qildi. Bu borada u «Ongxulq psixologiyasining muammosi sifatida» degan maxsus maqola yozdi. Psixologiya sohasida ikki frontga, ya'ni empirik psixologiyaning sub'ektivizm va idealizmga qarshi, bixevioristlar va refleksologlarning mexanizmga qarshi olib borgan kurashi faqatgina psixologiyaga emas, balki filosofiyaga ham taalluqli edi. Bu kurashning yakunlari quyidagilarda ifodalandi: Empirik psixologiya o'zining inqilobdan oldingi mavqeini yo'qotdi, u o'qitish predmeti sifatida uzil-kesil siqib chiqarilgan edi.

Refleksologiya vakillari o'z nuqtai nazarlarini yanada qattiq turib himoya qildilar. Lekin ular ham tanqid ta'sirida o'zlarining xatolarini tan olishga majbur bo'ldilar. Bu jihatdan, ayniqsa, filosofik munozaralar (1927–1929-y.) katta natijalar berdi, munozaralar filosofiya frontida mexanitsistlarniig batamom tor-mor bo'lishi bilan tugadi.

Bexterev (u vaqtda o'zi mahrum edi) shogirdlaridan bir guruhi «Refleksologiyani yoki psixologiyani» va «Refleksologiya va uning yondosh fanlariga munosabati» degan ikkita ko'rsatma (broshyura) chiqardilar. Bunda ular o'zlarining oldingi fikrlarining yanglish ekanligini e'tirof etdilar. Ular o'z xatolarini, refleksologiya hali inson xulqini to'la-to'kis holiga, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarida olib mukammal tekshirish darajasiga ko'tarilganicha yo'q, degan bahona bilan izohladilar. Ular psixikaning realligini o'rganish zarurligini e'tirof etadilar. 1930–1931-yillarda refleksologiya aslida tugatilgan edi.

Kornilovchi psixologlar gruppasining ishlari faqat empirik va sub'ektiv psixologiyani tanqid qilish bilangina cheklanib qolmadi. Tanqid jarayonida yangi psixologiya sistemasini tuzish bo'yicha ham ishlar olib borildi. Bu psixologlarning aytishicha, yangi psixologiya sistemasi marksistik fan bo'lishi kerak. Lekin bu faqat niyat edi, holos. Aslida esa K. N. Kornilov psixologiya predmetini tushunishning o'zida bixevioristlar va refleksologlar bergan ta'rifga asoslangan edi.

K. N. Kornilov ta'limoti nuqtai nazaricha, psixologiyaning predmeti inson xulqini to'la-to'kis holicha, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarini o'rganishdir. Muayyan muhitdagi organizmning reaksiyalari xulqniig alohida elementlari deb hisoblandi. Xulqning elementlari bo'lgan reaksiyalar haqidagi ta'limot Kornilov maktabi psixologiyasida markaziy o'rinni egallardi. «Biz psixologiyada nimani o'rganmaylik, — deb yozgan edi Kornilov,— aslida reaksiyani o'rganamiz, chunki reaksiya xulqimizning barcha eng murakkab, yuksak va nozik shakllaridan iboratdir. Yangi psixologiya bitta metodni, bu ham bo'lsa reaktologik metodni biladi». Lekin xulq va reaksiya tushunchasi bixevioristlar va refleksologlarga qaraganda, boshqacha tushuntiriladi, jumladan xulq va reaksiya tushunchalarining mazmuniga nerv-fiziologik va mushak harakatlaridan tashqari, yana psixik moment, ong momenti ham kiritilgan edi. Lekin K. N. Kornilov psixika va ongni reaksiyada ishtirok etadigan va uni organizmning tashqi muhitga nisbatan javob harakati bilan birgalikda ro'y beradigan passiv bir narsa debgina tushundi. Psixik moment esa faqat inson kechinmalaridagi reaksiyalarning sub'ektiv ifodasi deb tushunildi, holos. U reaksiya tushunchasiga psixik, ongli momentlarni kiritar ekan, buning bilan u go'yoki sub'ektiv empirik psixologiyaning bir tomonlamaligini bartaraf qilmoqchi bo'ladi. K. N. Kornilovning fikricha, psixologiyani shunday tushunilsa, «inson xulqidagi ob'ektiv va sub'ektiv hodisalarning organik sintezi» kelib chiqadi.

1926-yili professor K.N. Kornilov o'z psixik nazariyasining namunasi sifatida «Psixologiya» darsligini chiqardi. Keyingi yillarda bu darslik (1931-yilgacha) mayda o'zgartirishlar bilan bir necha marta nashr qilindi. Aslida bu «psixologiya darsligi»da psixologiyaga doir hech narsa yo'q edi. Psixika haqidagi masala faqatgina bosh qismida, u ham bo'lsa reaksiyaning tarkibiy momenti sifatida eslatilib o'tilar edi. Psixologiya xulq haqidagi fan sifatida talqin qilinar edi. Xulq organizm reaksiyalarining yig'indisi, deb tushunilar edi. Butun psixologiya sistemasi tug'ma va hosil qilingan, oddiy va murakkab reaksiyalarni bayon qilishdan iborat qilib qo'yilgan edi, aslida esa bu darslikda bixevioristik va refleksologlar ta'limoti qisqacha bayon qilingan edi,

holos (shuning uchun ham bu darslik keyinchalik «reaktologiya darsligi» deb atalgan edi). Shu narsani ta'kidlash kerak-ki, o'sha vaqtlarda, bixevioristlar va refleksologlarning siquvi ostida psixologiyani xulq haqidagi fandir deb ta'riflash keng tarqalgan edi. Agar 1923 va 1924-yillardagi s'ezdlar psixonevrologiya fanlari sohasidagi s'ezdlar deb atalgan bo'lsa, 1930-yildagi psixologiya s'ezdi esa, inson xulqini o'rganish masalalariga bag'ishlangan s'ezd edi.

3. Psixologiya sohasidagi 30-yillardagi munozaralar. Inson xulqini o'rganish bo'yicha chaqirilgan s'ezd sovet psixologiyasi taraqqiyoti birinchi bosqichining yakuni bo'ldi. Biroq, s'ezdning yakunlari sovet psixologiyasini ko'rish sohasida hamma narsa o'z o'rnida emasligini ko'rsatdi. Xususan, insonning butun psixik faoliyatini reaksiyalarga tenglashtirib qo'yishga bo'lgan urinishlar ochiqdan-ochiq ko'rinib turardi, bu esa psixologiyani amalda reaktologiyaga aylantirib qo'yardi, bu reaktologiyani marksistik psixologiyaning konkret gavdalanishi deb aytishga, demak, marksistik psixologiyani empirik (sub'ektiv) va ob'ektiv psixologiyani, ya'ni bixeviorizm bilan refleksologiyaning «sintezi» deb tushuntirishga urinishlaridan dalolat berar edi.

S'ezddan keyin, ko'p o'tmasdan, (1929–1931-yilgacha) bularning hammasi psixologiya fani sohasidagi metodologiya munozaraning kuchayishiga olib keldi.

Psixologiya sohasidagi munozaralar filosofik (umummetodologik) frontdagi kurashning konkret ifodasi bo'ldi. Filosofiyadagi munozara mexanizmni antimarksistik oqim deb qoraladi. Bu metodologik munozara fanning boshqa sohalariga, ya'ni siyosiy iqtisod, adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik kabilarga ham tarqaldi. Diskussiya, bizning psixologiyamizda bir qancha juda qo'pol metodologik og'machilik va buzg'unchiliklarning mavjudligini ochib berdi. Shuningdek, munozara, refleksologiya va reaktologik psixologiya asosida Sobiq itifoq pedagogikasi sistemasini ko'rish mumkin emasligini, qanday yo'nalishda tarbiyalash va qayta tarbiyalash mumkin degan masalani hal qilish mumkin emasligini ko'rsatdi. Refleksologiya va reaktologiya asosida faqat hayvonlarni dressirovka qilish (o'rgatish) usullari haqidagina gapirish mumkin.

Munozara jarayonida bizda idealistik psixologiyasining turli oqimlari, chunonchi: V. Shtern personalizmi, struktura psixologiyasi, freydizm kabi boshqa-boshqa oqimlar tarqalganligi aniqlandi. Bu oqimlarning hammasi bizda tanqidiy asosda ko'rib chiqilmasdan qabul qilinib, ilmiy nazariyalar, deb taqdim qilinardi. Masalan, struktura – Geshtalt'– psixologiya asosida ta'limning «kompleks sistemasi», savod o'rgatishda butun so'zlar metodi kabi mutlaqo yaroqsiz va zararli metodlar ishlab chiqildi. Psixotexnikani, ya'ni mehnatni sotsialistik asosda uyushtirish amaliyotini Shtern psixologiyasiga binoan rivojlantirmoqchi bo'ldilar. Sobiq ittifoq pedagogikasi va psixiatriyasini freydizm psixologiyasiga tayangan holda asoslashga intildilar.

Professor Kornilov, bu sohada xatolarga yo'l qo'yan bo'lsa ham, uning tarixiy xizmatlari shundan iborat ediki, bixevioristlar va refleksologlarning avjiga chiqqan siqig'i ostida kurash olib bordi va psixologiya fanining mustaqilligini himoya qilib qola oldi. Munozaralarning eng muhim yakuni haqiqatan ham ilmiy psixologiyani yaratish vazifasi edi. Munozaralar shu narsani ko'rsatdi-ki, buning uchun psixologiya sohasiga bevosita dahldor bo'lgan ta'limotini puxta o'rganish va egallab olmoqlari kerak edi, ikkinchidan, psixologlar psixologiya sohasidagi barcha tarixiy meros va yutuqlarni o'rganish bilan shug'ullanishlari va bu yutuqlarni tanqidiy o'zlashtirib olishlari kerak edi va uchinchidan, o'tmishda erishilgan yutuqlarga asoslanib ilmiy psixologiya muammolarini ishlab chiqishni ilgari surmoqlari kerak edi.

Munozara natijasida Sobiq ittifoq psixologiyasida haqiqatan ham qayta kurash ishlari boshlandi. Psixologiyaning metodologik va asosiy muammolari bo'yicha asarlar yozildi, bir qancha psixologiya nazariyalari tanqidiy ravishda yoritildi. Bir qancha eksperimental ishlar qilinib, ularda psixik jarayonlar sifat jihatidan o'ziga xos hodisalar deb tushunildi, ular organizmning reflekslari va reaksiyalariga tenglashtirib qo'yilmadi. Munozaralardan keyin ikkita o'quv qo'llanma psixologiyaning qayta ko'rilganligini ko'rsatuvchi yaqqol dalil edi. Bulardan birini professor Kornilov («Psixologiya» 1-nashri 1934 va 2-nashri 1935-yillarda) ikkinchisini esa professor S. L. Rubinshteyn («Osnovo' obshey

psixologii» 1935-yil) tuzgan edi. Bu asarlarda psixologiya masalalari munozaralargacha bo'lgandan boshqacharoq talqin qilingan edi. Xususan, professor Kornilov, bu kitobida psixologiya predmetini tushunishni keskin o'zgartirdi, ayrim psixik jarayonlar esa endi organizm reaksiyalarining kombinatsiyasi deb talqin qilinmaydi. Bu psixologiyada emotsiyalar, iroda va harakter psixologiyasiga ham o'rin beriladi.

Psixologiya sohasidagi qayta qurilish hali unchalik to'liq emas edi. Psixologlarning asarlarida hali mexanistik, biologizatorlik hamda idealistik xatolar ham uchrab turardi. Bu xatolar VKP (b) Markaziy Komitetining 1936-yil 4-iyuldagi «Xalq maorifi Komissarliklari sistemasidagi pedogogik buzg'unchiliklar haqida» degan tarixiy qarorini keltirib chiqardi. VKP (b) Markaziy Komitetining tarixiy qarori barcha psixologlarga birday tegishli edi. U Sobiq ittifoq psixologiyasining ahvolini yana bir marta tanqidiy ravishda qarab chiqishga majbur qildi, ayni vaqtda psixologiya sohasidagi ishlarni yanada kengaytirish uchun harakat omili bo'ldi. Shu qarordan keyin ko'pchilik pedagoglar o'z kasblarini o'zgartirib psixolog bo'lib oldilar.

30-yillarda psixologlar psixikani eksperimental o'rganish yuzasidan ko'p maxsus laboratoriya va kabinetlar tashkil qildilar. Bunday laboratoriyalar faqat markaziy shaharlar (Moskva, Leningrad) dagina emas, balki olis viloyatlar hamda milliy respublikalar, shaharlarida ham tashkil qilindi. Shu davrda O'zbekistonda ham eksperimental laboratoriya va kabinetlar tashkil qilina boshladi. Toshkentda O'rta Osiyo Davlat universiteti huzurida, O'rta Osiyo Kommunistik universiteti, Temir yo'l transporti boshqarmasida va Magnat instituti huzurida laboratoriyalar tashkil qilingan. Samarqand shahridagi o'zbek pedagogika institutida ham boy jihozlangan laboratoriya tashkil qilingan edi.

Bu davrda psixologlardan professor Lazurskiy kashf etgan juda foydali tabiiy eksperimentni qo'llab, bolalar psixologiyasi va eksperimental psixologiya sohasida ko'plab eksperimental tadqiqotlar o'tkazdilar. Ayrim psixik jarayonlar va ularning funksiyalarini o'rganish sohasida ham bir qancha ishlar qilindi. Masalan, V. A. Artemovning idrok sohasidagi, E. A. Ribnikov va A. N. Leont'evlarning xotira sohasidagi,

L. S. Vigotskiyning tafakkur sohasidagi tadqiqotlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mehnat psixologiyasi sohasida ham faqat kabinet va laboratoriyalardangina emas, balki bevosita ishlab chiqarishning o'zida, zavod, fabrika va jamoalarda, shu jumladan, O'zbekiston paxta dalalarida ham o'tkazildi.

Bu davrda hayvonlar psixikasini o'rganish sohasidagi ishlar ham kuchli sur'atda avj oldirildi. Bu jihatdan Ladngina Kot Voytonis va boshqalarning ishlari, ayniqsa, qimmatlidir. Shu yillar davomida psixologiyaning deyarli hamma sohalarini: psixika, psixika va ong taraqqiyoti haqidagi, sezgi, idrok, xotira kabilar haqidagi ta'limotlarni qamrab oluvchi bir qancha katta asarlar nashr qilindi. Bulardan eng muhimlari quyidagilardir: «Psixologiya», professor. K. N. Kornilov, B. M. Teplov va L. M. Shvartslar tahriridagi jamoa asar; professor. S. L. Rubinshteyn «Osново' obshey psixologii»; «Psixologiya», Kostyuk tahririda (ukrain tilida); «Obshaya psixologiya» D. N. Uznadze (gruzin tilida) chop ettirildi. Shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu asarlarning ko'pchilik qismi Sobiq ittifoq psixologlarining tadqiqotlari materiallari asosida yozilgan.

4. 1940–1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi masalalari. Ikkinchi jahon urushi, nemis bosqinchilariga qarshi qahramonona kurashi psixologiyaning bir qancha yangi muammolarini ilgari surdi, harbiy psixologiyaning maxsus muammolarini ishlab chiqarishni kun tartibiga qo'ydi. Bizning askarlarimizning qahramonliklari inson psixikasining namoyon bo'lishi, ayniqsa, iroda va emotsiyalar sohasidagi shunday dalillarni ko'rsatdi-ki, bular psixologiyada qaror topgan qoidalarni, xususan, iroda haqidagi, shaxsning psixik tabiati haqidagi, uning faolligi, kuchi va imkoniyatlari haqidagi masalalarni yangichasiga qaytadan ko'rib chiqishga majbur qildi. Urush tamom bo'lishi bilan oq, bu asosiy masalalarni har tomonlama va chuqur ishlab chiqish ishlari amalga oshirildi.

Psixik jarayonlarning fiziologiya asoslari haqida 1950-yil 28-iyundan 4-iyulgacha sobiq sovet Ittifoqining Fanlar Akademiyasi va sobiq sovet Ittifoqining Meditsina Fanlari akademiyasining I. P. Pavlov fi-

ziologiyasi bo'yicha o'tkazilgan sessiyasi Sobiq ittifoq psixologiyasi tarixida katta voqea bo'ldi. Sessiya materialistik psixologiyani barpo qilish uchun I. P. Pavlov asarlari qanday katta ahamiyatga ega ekanligini va bu asarlar keyingi yillarda psixologlar tomonidan yetarli baholanmayotganligini ko'rsatdi. Buning sababi shundan iboratki, I. P. Pavlov ta'limotini ba'zi psixolog va fiziologlar mexanistik ta'limot deb hisoblardilar. Haqiqatan ham I. P. Pavlov shogirdlari va izdoshlarining ba'zilar mexanistik, biologizatorlik qarashlarga berilib, psixik hodisalarni fiziologik hodisalardan iborat qilib, psixologiyani esa oliy nerv faoliyati fiziologiyasiga tenglashtirib qo'ydilar. Lekin, yuqorida aytilganday, bu qarashlar filosofik va psixologik frontdagi munozaralar davridayoq tanqid qilingan va qoralangan edi.

Bu sessiyaning ishi shuni ko'rsatdiki, I. P. Pavlov o'z tekshirishlari bilan psixik jarayonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini, psixik hodisalarning yuksak nerv-fiziologik jarayonlar bilan bo'lgan birligini ochgan. Ikki Akademiya birlashgan sessiyaning yakunlari, psixologiyani Pavlov ta'limoti asosida yanada taraqqiy ettirish uchun turtki bo'ldi. Sessiyadan keyin, ko'p o'tmay psixik jarayonlar – sezgi, idrok, xissiyot kabilarning nerv-ziologik mexanizmlari haqidagi masalaga bag'ishlangan ko'plab asarlar maydonga kela boshladi. Ayniqsa I. P. Pavlovning bosh miya po'stida yangi muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi haqidagi ta'limoti, qo'zg'alish va tormozlanish qonuniyatlari haqidagi ta'limoti psixologiya uchun juda samarali bo'ldi. I. P. Pavlovning inson bosh miyasi po'sti faoliyatidagi ikki signal sistemasi haqidagi ta'limoti ham qimmatlidir. Bu ta'limot inson ongining tafakkur va nutq singari yuksak formalarining nerv fiziologik mexanizmlarini aniqlash imkoniyatini beradi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyatining tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning nerv-fiziologik asoslarini, uning muhit va tarbiya ta'siri tufayli o'zgaruvchanligini aniqlash imkoniyatini berdi.

Psixologiyaning metodlari haqidagi masala, xususan, o'z-o'zini kuzatish metodi haqidagi masala, psixologiyada metodning ob'ektivligini qanday tushunmoq kerakligi haqidagi masala juda ham keskin qo'yildi. Metodning ob'ektivligini faqat tashqi kuzatish, tashqi eksperiment debgina tushunmaslik kerak, aksincha, bu yana bixeviorizm va

refleksologiyaga olib keladi. Ikki Akademiyaning I. P. Pavlov fiziologiyasiga bag‘ishlangan sessiyasidan keyin har xil psixik hodisalarning nerv-fiziologik mexanizmlarini o‘rganish bo‘yicha ko‘plab maxsus tadqiqotlar o‘tkazildi. Bu ishlar Moskva va Leningrad akademiyasining psixologiya institutida, Pedagogika Fanlari akademiyasining psixologiya institutida, shuningdek Sobiq sovet ittifoqining boshqa shaharlaridagi oliy o‘quv yurtlarining ba’zi bir kafedralarida va laboratoriyalarida o‘tkazildi.

Psixologiyani I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta’limoti asosida qayta tashkil qilish V. A. Artemov, T. P. Yegorov, A.V. Zaporjets, P.I.Ivanovlarning psixologiyadan o‘quv qo‘llanmalarida ham o‘z aksini topgan. Mana shularga binoan o‘rta va oliy o‘quv yurtlarida psixologiyani o‘qitish ishlari ham qayta tashkil qilina boshladi.

1962-yili may oyida Sobiq sovet ittifoqi Fanlar Akademiyasining huzurida oliy nerv faoliyati va psixologiyaning filosofik masalalari bo‘yicha Butunittifoq kengashi o‘tkazildi. Bu kengashda I. P. Pavlov ta’limoti psixik jarayonlarning nerv-fiziologik asosi ekanligi yana bir marta asosli ravishda tasdiqlandi va uning tadqiqotlari yuksak darajada tashkil topgan materiyaning – miyaning mahsuli bo‘lgan psixika haqidagi ta’limotni tasdiqladi. Keyingi yillarda fiziologlar tomonidan inson psixikasidagi ayrim hodisalarni tushuntirish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan ishlar qilindi. Masalan, akademik P. K. Anoxin 1932-yildayoq boshlagan teskari afferentatsiya (teskari bog‘lanish) ning ahamiyatini aniqlandi.

Reflektor jarayonlar organizmning faqat javob harakati bilangina tugallanib qolmas ekan. Organizmning har bir javob harakati miya po‘stiga markazga intiluvchi teskari (afferent) impuls yuborib turadi, bu impuls javob harakatning natijasidan miya po‘stiga signal berib turar ekan. Shu refleksning strukturasi yoy shaklida emas, balki halqa shaklida ekan deb hisoblashga asos beradi. Demak, refleksning teskari bog‘lanishni amalga oshiradigan yana 4-qismi (orqaga qaytaruvchi krani) ham bor ekan. Teskari afferentatsiya haqidagi bu ta’limot «oldindan aks ettirish» (javob harakatni maqsadga muvofiq qilishni bilish) deb atalgan hodisaga bog‘langan tekshirishlar o‘tkazishga imkoniyat berdi.

Anoxinning shu tadqiqoti maqsadga muvofiq yo‘naltirilgan xatti-harakatlarning fiziologik asosini ochib beradi.

Bir qancha psixik hodisalarni tushuntirish uchun Bernshteynning organizmning biologik faolligi masalasi sohasidagi tekshirishlari muhim ahamiyatga egadir. Bu tekshirishlarning ma‘lumotlariga qaraganda organizm muhitga moslashmaydi, balki shu muhitda paydo bo‘lgan to‘siqlarni bartaraf qilishga «tirishadi», maqsadga erishmoq uchun kurashadi.

A. R. Nuriyaning bosh miya po‘stida psixik funksiyalarning lokalizatsiyalashuvi haqidagi ishlari psixik faoliyatning fiziologik asoslarini tekshirishga qo‘shilgan qimmatli xissadir. Psixologlarning tekshirishlarida shaxs va shaxsning yoshga qarab rivojlanishi masalalari katta o‘rin egallaydi. 1956-yili (may-iyun) Leningradda shaxs psixologiyasi bo‘yicha Butunittifoq kengashi o‘tkazildi. Dokladda kishi shaxsini tarbiyalash va shakllantirish masalalariga muhim e‘tibor berildi.

Hozirgi vaqtda shaxs tushunchasini aniqlashga, uning eng muhim belgilarini: ijtimoiyligi, ongilligi, o‘z-o‘zini anglashni tahlil qilishga bag‘ishlangan qimmatbaho asarlar oz emas. Shaxsning ehtiyojlariga xos xususiyatlariga, uning ongli va ijodiy faolligiga, yangi jamiyat qurish davrida uning maslak, ideallari, dunyoqarashi va e‘tiqodlarining yo‘nalishiga katta e‘tibor berilmoqda. Shaxsning turli yoshda qanday rivojlanishi, uning individual xususiyatlari, harakteri, qobiliyatlari hamda qiziqishlari masalasi inson psixikasi va ongi taraqqiyotiga oid umumiy muammoning muhim tarkibiy qismidir.

Psixologlar ongning individual taraqqiyotini shaxs sifatida o‘sayotgan odamning barcha tomonlaridagi, barcha psixik jarayonlaridagi sifat jihatdan o‘zgarishdir, deb qaraydi. Bu o‘zgarish, o‘shish organizmning rivojlanish qonuniyatlari va kishilarning turmush sharoitlari tufayli, ijtimoiy muhit hamda ta‘lim-tarbiya ta‘sirida ro‘y beradi. Ijtimoiy muhit, ta‘lim va tarbiyaning ta‘siri har bir insonning rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Biroq shu narsani ta‘kidlamog kerakki, bu rivojlanish rivojlanayotgan sub‘ekt o‘zi hayot jarayonida aktiv ishtirok etgan taqdirdagina ahamiyatga ega bo‘ladi.

Keyingi yillar mobaynida psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy rivojlanish» muammosi, ayniqsa, faollashdi. Bu masalaning hal etilishi maktablardagi ta'lim jarayonida o'tkazilayotgan eksperimentlarga asoslanmoqda. Rivojlanishning o'zini qanday tushunishdan qat'iy nazar, tadqiqotchilarning hammasi ta'limning hal qiluvchi roli sharoitida ta'lim va tarbiyaning bir-biri bilan boglanligini e'tirof etadilar.

Psixologlar alohida psixik funksiyalar va bilish jarayonlarni o'rganish sohasida, xususan, sezgi, idrok, xotira, tafakkur sohasida ko'p ishlar qildilar. B. G. Ananev, A. V. Zaporjets, N. A. Leontev va boshqalar olib boradigan sezgi va idrok sohasidagi tekshirishlar asosan bu jarayonlarning retseptiv tomonlariga qaratilgan. Tekshirishlar shuni ko'rsatdi-ki, ko'ruv, eshituv, teri sezgilari, shuningdek, sezgi va idrokning boshqa turlari faqat markazga intiluvchi jarayonning, faqat refleks boshlang'ich zvenosininggina mahsuli emas. Ular markazdan qochuvchi jarayonlarni ham, sub'ektning faolligini aks ettiradigan qidiruv, sinov reaksiyalarini ham qamrab oladi. Bularning barchasi alohida, perseptiv harakatlar bo'lib, ular ichki psixik jarayonlar bilan birga, tashqi, birinchi navbatda, ozmi-ko'pmi yorqin ifodalangan harakat komponentlarini ham o'ziga qamrab oladi.

Xotira sohasida xotiraning mahsuldorligi esda olib qolish faoliyatining nimaga qaratilganiga bog'liq ekanligi masalasi keng o'rganilgan. Yaxshi esda qoldirishda qaytadan tiklash (esga tushirish) va boshqa psixik jarayonlarning roli aniqlangan.

A. A. Smirnov va P. I. Zinchenkoning asarlarida esda qoldirish maxsus xildagi ichki psixik faoliyat sifatida aniqlangan. Bu faoliyatning strukturasi ochilgan, turli esda olib qolish usullarining harakteristika, uning tarkibiga kiruvchi har xil mnemonik harakatlarning alohida zvenolarning harakteristikasi berilgan. Esda qoldirish jarayonida ishtirok etadigan tafakkur jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Keyinchalik psixologiya sohasidagi ilmiy ishlar faollashtirildi. 1956-yildan boshlab bizda «Vopros o psixologii» jurnalining chiqq boshlashi buning guvohidir. Psixologiya masalalari sohasidagi ko'p materiallar, shuningdek, «Sovetskaya pedagogika», «Semya i shkola», «Doshkolnoe vospitanie», «Nachalnaya shkola», «Psixologicheskie

jurnal», «Vopros o filosofii» jurnallarida va boshqa davriy matbuotda bosilib chiqib turdi. Ilmiy ishlarning aktivlashtirilganligi, shubhasiz, 1957-yil Psixologlar jamiyatini tuzishga yordam berdi. Shu yillar mobaynida bizning oliy o'quv yurtlarimiz psixologiyadan zaruriy o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlandi. Bu qobiliyatlarga kiruvchi esda olib qolish qobiliyatlarida ayrim zvenolarning harakteristikasi berilgan. Esda olib qolishda qatnashuvchi fikrlash jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Tafakkur to'g'risida S. L. Rubinshteyn va uning xodimlari, F. I. Shemyakin, shuningdek, S. K. Shoroxova va K. K. Platonovlar rahbarligida Sobiq ittifoq SSSR Fanlar Akademiyasi qoshidagi falsafa institutining xodimlari jiddiy tadqiqot ishlari olib bordilar.

Texnika taraqqiyoti va mehnat politexnika hamda ishlab chiqarish professional ta'limning yuksalishi tufayli ko'pgina psixologlar (S. N. Arxangelskiy, V. V. Chebisheva, K. K. Platonov, G. V. Kiriya, B. P. Nikitin, G. F. Lomov, V. N. Pushkin, S. G. Gellershteyn, T. V. Kudryavtsev, I. S. Yakimanskaya, P. I. Ivanov va boshqalar) konstruktiv texnika va operativ tafakkur masalalariga, shuningdek, bu tafakkurning o'quvchilarda taraqqiy etishi masalalariga juda qiziqdilar. Keyingi yillarda psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy jihatdan o'sish» masalasi dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Bu masalaga oid ishlar maktablardagi ta'lim jarayonidagi tajribalari asosida olib borilmoqda.

Barcha tadqiqotchilarning aqliy o'sish to'g'risida turlicha fikrlarda bo'lishlariga qaramay (L. V. Zankov, K. I. Menchinskaya, D. K. Bogolyavlenskiy, P. Ya. Gal'perin va boshqalar), ta'lim va aqliy o'sish, ta'limning yetakchi rol o'ynashi bilan birligi tan olinadi. Shuni aytish kerakki, psixologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy ishlar juda ham jonlanib ketdi. Bu jonlanishga 1956-yildan chiqa boshlagan «Vopros o psixologii» nomli maxsus jurnal dalil bo'la oladi. Bundan tashqari psixologiya masalalariga oid maqolalar «Sovetskaya pedagogika», «Semyai shkola», «Doshkolnoe vospitanie», «Nachalnaya shkola», «Vopros o filosofii» va boshqa davriy nashrlarda bosilib chiqdi. Psixologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy ishlarning jonlanib kyetishiga

1957-yilda tashkil qilingan Psixologlar Jamiyati yordam berdi. Bu yillarda Oliy o'quv yurtlari psixologiyaga oid zarur qo'llanmalar bilan ta'minlandi.

Psixologlarning faolligi va ular olib borayotgan ishlarning sermazmunligi Moskvada 1966-yil avgust oyida bo'lib o'tgan psixologlarning xalqaro XVIII Kongressida yorqin namoyon bo'ldi.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Rossiyada psixologiyaning rivojlanishiga qaysi psixolog olimlar xissa qo'shgan?
2. Idealistik va mexanistik psixologiyaning rivojlanishini so'zlab bering.
3. I.M. Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi nima deb hisobatydi?
4. Psixologiya sohasidagi 30-yillarda qanday munozaralar bo'lgan?
5. Rus psixologlaridan kimlar psixik funksiyalar va bilish jarayonlarini o'rganish sohasida ish olib bordilar?
6. 1940–1965-yillarda psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi masalalari qanday bo'lgan?
7. Rossiyadagi Psixologlar Jamiyati haqida nimalarni bilasiz?
8. Mehnat psixologiyasi sohasida qanday ishlar amalga oshirilgan?
9. Psixologlar qanday nashrlarda o'z ilmiy naqolalari bilan qatnashdilar?

8 - M a v z u : O'zbekistonda psixologiya: qadimgi va hozirgi davrda fanning rivojlanishi

Reja:

1. Sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Farobiyning psixologik qarashlari.
2. Sharq mutafakkirlari asarlarida psixologik qarashlarning mazmuni.
3. O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi.
4. Hozirgi davrda O'zbekistonda psixologiya fanning rivojlanishi.

Tayanch so'zlar: O'zbekistonda psixologiya, Abu Nasr Farobiy, Sharq mutafakkirlari asarlarida psixologik qarashlar, o'zbek psixologlari, olimlar.

1. Sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Farobiyning psixologik qarashlari. Abu Nasr Farobiy – O'rta asr Yaqin va O'rta Sharqning mashhur mutafakkiri, qadimgi yunon falsafasining Sharqdagi eng yirik davomchisi va ma'rifatchisi bo'lgan. Farobiyning pedagogik qarashlarini, ta'lim-tarbiya haqidagi ta'limotini o'rganishda inson xislatlari to'g'risidagi falsafiy fikrlari nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Abu Nasr Farobiy Yaqin va O'rta Sharqda ilg'or ijtimoiy-falsafiy oqimning asoschilaridan biri bo'lib, «Sharq Aristoteli» degan unvonga sazovor bo'lgan mashhur mutafakkir. Farobiy (873–950) dunyoqarashining asosi, ya'ni dunyoning tuzilishi haqidagi tushunchasini «panteistik» degan fikr tashkil etadi. Mavjudot «emonatsiya» yordamida yagona boshlang'ichdan pog'onama-pog'ona vujudga kelgan, yakkalikdan ko'plikka, rang-baranglikka borgan. Uning dunyoqarashidagi asosiy maqsadlardan biri ilmiy-falsafiy usulning mustaqilligini nazariy jihatdan asoslab berishga, uning inson tafakkuriga, aqliy bilimiga asoslanganligini isbotlashga intilishdir.

Farobiy bilishning ikki shakli, bosqichini – xissiy va xayoliy, aqliy bilishni bir-biridan farqlaydi. U sezgi roliga to'xtalib, besh turga bo'ladi:

Farobiy sezgini bilishning manbai deb hisoblagan, uning qarashlari Aristotelning «sezmagani odam hech narsani bilmaydi ham, tushunmaydi ham» degan qarashlariga o'xshab kiyetadi. Farobiy inson (ruh) jonining bir tandan boshqasiga o'tib, ko'chib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni balki tan kabi individual «substasiyasining birligi» sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Aristotelga ham xos bo'lgan. Farobiyning ruhiy jarayonlar, ularning bilish va mantiq tizimi haqidagi ta'limoti o'rta asrlar falsafasining katta yutug'i edi.

U Sharqda qadim yunon falsafasi, qadimgi dunyoning eng mashhur olimi Aristotelning asarlarini o'rganish, targ'ib etish va g'oyalarini rivojlantirishga ulkan xissa qo'shgan. Farobiy o'z davrida ijtimoiy-siyosiy hayotning turli masalalarini «Ideal shahar aholisining raylari», «Ideal jamoa haqida», «Baxt-saodatga erishuv to'g'risida» kabi asarlarida talqin qiladi. Farobiy ilg'or pedagogik ta'limotlarning asoschilaridan biri sifatida o'z asarlarida didaktik ta'lim-tarbiyaning psixologik asoslarining muhim nazariy masalalarini o'z falsafasining ajralmas qismi tarzida tahlil etadi.

Farobiy insonni dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni deb biladi. Farobiy asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zaruriyati va buning uchun nimaga asoslanish lozimligi, ta'lim-tarbiya usullari, undan kutilgan maqsad masalalari asosiy o'rinni egallaydi. Farobiy «Baxt-saodatga erishuv haqida» nomli risolasida bilimlarni egallash tartibi haqida fikr yuritib, ularni birma-bir sanab o'tadi. Olam asoslari haqidagi ilm, tabiiy ilmlar, inson haqida ilmlar shular jumlasidandir. Insonni o'rganishda, uning inson bo'lib yetishishdagi kutilgan maqsad va muddaoni o'rganish, insonni kamolatga erishuviga sabab bo'lgan narsalarni o'rganish, shu jumladan ijobiy va salbiy fazilatlar va xislatlarini ajratib o'tish va ularni qanday insonlarga xos bo'lishini o'zgacha talqin qiladi.

Abu Nasr Farobiy yaqin va O'rta Sharqda ilg'or ijtimoiy falsafiy oqimning asoschilaridan bo'lib, «Sharq Aristoteli» unvoniga yoki «Ikkinchi muallim» nomi bilan mashhur mutafakkir bo'lgan.

Abu Nasr ibn Muhammad Farobiy 873-yilning oxirida Farob qishlog'ida dunyoga keldi. U Shosh, Samarqand, Buxoro kabi shaharlarda tahsil ko'rdi. Farobiy o'z davrining markazi hisoblangan Bog'dodda ilmiy ishlar bilan mashg'ul bo'lib tanildi va faylasuf sifatida mashhur bo'ldi. Farobiy umrining so'nggi yillarini Xalab, Damashqda o'tkazadi va 950-yilda shu yerda vafot etadi. Farobiy ta'rificha, odam o'z bilimlarini tashqaridan, atrofdagi xodisalardan bilish jarayonida oladi. Bu jarayon o'z ichiga ko'p vosita va usullarni: sezgi, idrok, xotira, tasavvur va eng muhimi, mantiqiy fikr, aql va nuqtai nazarni oladi. Mana shu vositalar yordamida u fanni o'rganadi.

Farobiyning ko'rsatishicha, odam paydo bo'lgandan keyin dastavval «oziqlantiruvchi quvvat» vujudga keladi, uning yordamida ovqatlanish jarayoni amalga oshadi. So'ngra shu bilan bo'lgan sezgi a'zolari (turi) paydo bo'ladi, ular yordamida xis, tasavvur, xotira vujudga keladi va shundan so'nggina «xayol quvvati» yordamida kishi bilim va hunar egallaydi, xatti-harakat va xulq-atvordagi go'zal narsalarni amalga oshiradi, foydali narsalarni zararli narsalardan farqlaydi. Farobiy inson (ruh) jonining bir tanadan boshqasiga ko'chib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni tan kabi individual «substansiyaning birligi» sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Aristotelga ham xos bo'lgan.

U bilishning ikki bosqichini – xissiy va xayoliy, aqliy bilishni bir-biridan farqlaydi. Odamni tashqi dunyo bilan bog'laydigan sezgining roliga to'xtalib, Farobiy ularni sezgi a'zosiga muvofiq ravishda besh turga bo'ladi. Sezgini dastlabki bilim manbai deb xisoblagan Farobiy buyumning aks etishi va in'ikosi o'sha buyumning o'ziga muvofiq kelsa, sezgi haqiqiy bo'ladi, deydi. Avvalo «odam aql va sezgi vositasida bilimga ega bo'lishi» bilan hayvonlardan farqlanadi.»Aqliy quvvat» borliqdagi narsalarning fikriy aks etishini o'zida ifodalaydi. Faol aql olam yaratilishining bosqichlaridan biri sifatida inson bilan boshlang'ich sababni bog'lashga xizmat qiladi, boshlang'ich sabab esa faol aql bilan bevosita va unga ta'sir ko'rsatib turadi. Faol aql esa ruh, jon bilan bog'lanadi, jon inson tanida mavjuddir. Shu tartibda «ilohiy hayot» xislatlari insonga o'tadi, natijada insonning mohiyati, bilimi,

uning aqli mangulik xislatiga ega bo'ldi. Farobiy mantiqiy fikrlashning asosiy shakllari: tushuncha, hukm va xulosa chiqarishga katta e'tibor beradi. Farobiy fikrlashning ayrim elementlarini faqat mantiq nuqtai nazaridan emas, balki tabiatshunoslik nuqtaiy nazaridan ham baholaydi. Farobiy tafakkurning eng murakkab jarayoni – xulosaga zo'r qiziqish bilan qarab, uni o'rganishga juda katta e'tibor berdi.

Farobiyning gneseologik konsepsiyasi materiyani turli-tuman shakllarga ega va cheksiz harakatda bo'lgan jism, real borliq sifatida tushunuvchi panteistik tasavvurlarga asoslanadi va bevosita undan kelib chiqadi. Materiyaning oliy mahsuli inson bo'lib, u aqlga va borliqni har tomonlama bilish qobiliyatiga egadir. Farobiy o'zining risolalarida inson psixikasi, bilish shakllari, jon va tananing munosabati mantiqiy fikrlashning mohiyatiga katta e'tibor berdi.

Farobiy fikricha, insonning bilish, ruhiy qobiliyatlarini miya boshqaradi, yurak esa barcha a'zolari hayot uchun zarur bo'lgan qon bilan ta'minlovchi markaz vazifasini bajaradi. Barcha ruhiy quvvatlar, jumladan, bilish qobiliyatining harakati muayyan a'zoga bog'liqdir. «Bu quvvatlardan birortasi ham, – deb yozadi Farobiy, – materiyadan ajralgan holda yashay olmaydi». Ruh va tananing o'zaro munosabati masalasida Farobiy faqat Platonga emas, balki ko'pchilik dinlarda keng tarqalgan ruhning ko'chib yurishi haqidagi ta'limotga ham qarshi chiqdi. «Ruh deb yozadi u, – Platon ta'kidlaganidek, tanadan oldin mavjud bo'lishi mumkin emas, xuddi shuningdek, ruhning ko'chib yurishi haqidagi ta'limot tarafdorlari ta'kidlaganlaridek, u bir tanadan boshqasiga ko'chib o'ta olmaydi».

Insonni tashqi dunyo bilan bog'lovchi sezgining asosiy shakllarini to'g'ri tavsiflab, olim xissiy bilishga katta e'tibor beradi. Uni borliqning tashqi xossalari haqida to'g'ri bilim berish manbai deb qaraydi. Bu masalada Farobiy mutakallimlarning «sezgi adasxish manbai» degan tezislariga qarshi chiqadi. Ularning bu tezisiga ko'ra, haqiqat real narsalar va munosabatlarga mos keluvchi narsa emas, balki islom aqidalariga e'tiqod qilish natijasida qabul qilinadigan narsadir. O'rta asrda keng tarqalgan umumiy tushunchalarning tabiati haqidagi Platon va Aristoteldan boshlanuvchi ikki g'oyaviy oqimning bahsida Farobiy

umumiy g'oyalarning birlamchiligi haqida Platon konsepsiyasiga qarshi chiqadi.

Farobiy real mavjud narsalarni birlamchi deb, tushunchalar, g'oyalarni esa xususiyni umumlashtirish natijasida aqlda paydo bo'ladigan ikkilamchi sifatlar deb hisoblab, nominalizm pozitsiyasida turadi.

Farobiy inson aqlining bilish qobiliyatlarini aniqlashga intilib uning mantiqiy tuzulishini batafsil tahlil qiladi. Shuni aytish kerak-ki, ruhoniylar mantiq bilan shug'ullanishni keskin man etar, uni o'rganish dindan chekinishga olib keladi, deb hisoblaydilar. Farobiyning bilish haqidagi ta'limotida aql masalasiga keng o'rin berilgan. U aqlni borliq mohiyatini bilishning muhim va asosiy vositasi deb hisoblaydi. Aql muammosini talqin qilishda ko'plab qiziqarli to'g'ri qoidalar va farazlar bilan bir qatorda mistik va teologik narsalar ham uchraydi. Biroq O'rta asr uchun harakterli bo'lgan faqat Farobiyda emas, balki undan keyin mutafakkirlar (*Ibn Sino, Ibn Rushd va boshqalar*)da ham uchraydigan dunyoviy ruh va dunyoviy aql, ularning o'lmasligi haqidagi talimot umuman mistik-idealistik bo'lgani holda teologik kategoriyalar shaklida ifodalangan qimmatli fikr – ratsional mag'izga ham egadir.

Dunyoviy ruh va dunyoviy aql individual ruh va aqlning paydo bo'lishi va rivojlanishining sababi deb qaraladi va oqibatda individual ruh va aql tananing o'lishi va yo'q bo'lishi bilan yo'qolib ketmaydi, balki dunyoviy ruh va aql bilan qo'shiladi. Insonning ruhi va aqli abadiylikka ketadi, biroq hech qachon qaytib kelmaydi va qayta namoyon bo'lmaydi. Ular tanani tark etib, go'yo bir butunlikka birlashadi va har bir ruh va aql hayotiyigida orttirilgan barcha ma'naviy narsalar to'planib hamisha barhayot va dunyoviy ruh va aqlni tashkil etadi. Ruhning o'lmasligi haqidagi bu mistik qoidada ramziy formada inson bilimlarining to'planishi, insoniyat manaviy madaniyati jahon sivilizatsiyasining asta-sekin taraqqiyoti, dunyoning abadiyligi, inson zotining o'lmasligi, insonning mangu qayta tug'ilib turishi, inson bilimlari va aqlining uzluksizligi haqidagi g'oyalar mavjuddir.

Farobiy aqlni din va dogmatikadan ustun qo'yib, dunyoni bilishda uning cheksiz imkoniyatlarini ko'rsatdi. Uning ratsionalizmi tabi-

iy insoniy qobiliyatlarga asoslanib, qadimgi va O'rta asr tabiatshunoslik yutuqlarini aks ettiradi hamda Platonning «xotirlash» haqidagi ta'limotiga, bilishning dogmatik metodiga, mutakallimlar va Gazzoliy tomonidan qo'llab-quvvatlangan diniy haqiqatga ko'r-ko'rona ishonishga, payg'ambarlik va ekstaz nazariyasiga qarama-qarshi turadi.

Farobiy shaharni ijtimoiy uyushishning oliy shakli deb hisoblaydi. U shaharni inson komolotiga – insoniyatning eng oliy va oxirgi maqsadga erishishning zaruriy vositasi deb hisoblaydi. Farobiy kishilarni intellektual va axloqiy kamolotga, umumiy baxt-saodatga olib boruvchi o'zining ideal jamoasini batafsil bayon etadi. Mutafakkir gumanist insonni, uning qadr-qimmatini kamsituvchi qullikka keskin qarshi chiqdi. U doimiy urushlar boshqa mamlakatlarni bosib olishga asoslanuvchi jamiyatni adolatsiz va johil jamiyat sifatida inkor etdi. Faylasuf o'zining ideal jamoasida odamlarni turli belgilariga qarab har xil guruhlarga bo'ladi. Biroq u kishilarning diniy mansubligiga emas, balki tabiiy xususiyatlariga, qobiliyatlariga, avvalo, aqliy qobiliyatlariga hamda ilmlarni o'rganish va hayotiy tajribani to'plash jarayonida orttirgan bilim va ko'nikmalariga katta ahamiyat beradi. U kamolotga erishish uchun xizmat qilishi lozim bo'lgan ma'rifatga asosiy e'tibor beradi.

Farobiy asarlarida umumiy baxt-saodatga katta e'tibor beradi, jamiyatning boshqa a'zolari uchun hamma sohada namuna bo'ladigan eng donishmand boshliq tomonidan boshqariladigan ideal jamiyatdagina ana shunday umumiy mukammal baxt-saodatga erishish mumkin. Farobiy fikricha, ijtimoiy takomilga va umumiy baxt-saodatga erishish ilm va ma'rifat yordamida hosil qilinadigan va erishiladigan yuksak intellektual va axloqiy fazilatlarining qo'llanilishi tufayli amalga oshiriladi. Ilm insonning tabiiy qobiliyati, uning aql yordamida bilingani tufayli kamolotga va baxt-saodatga erishish ham insonning o'ziga, jamiyatga va uning intilish irodasiga bog'liqdir.

Farobiy aql va ilm yordamida mutakallimlar va umuman, islomning ortodoksal ideologiyasi tomonidan inkor etiladigan iroda erkinligi haqidagi g'oyani har tomonlama asoslashga intildi. Haqiqiy baxt aql va ilm yordamida axloqiy kamolotga hamda borliqning mohiyati haqida mukammal bilimga erishishdir. Shuni ham aytib o'tish kerakki,

Farobiyning axloqiy qarashlari ham ratsionalistik harakterga ega, axloq bilim bilan asoslanadi va mustahkamlanadi, ular o‘zaro bog‘liqdir. «Bilim, – deb ko‘rsatadi Farobiy, – yaxshi xulq-atvor bilan bezalgan bo‘lishi kerak. Daraxtdagi barcha shoxlar meva bilan yakunlangani kabi insonning bilimga intilishi ham axloq bilan yakunlanadi».

Farobiy aql, ilm, ma‘rifatni baxt-saodatga erishishning asosiy vositalari deb hisoblaydi. Har qanday yovuzlik bartaraf etilgach, inson ruhi va aqli mohiyatni va barcha ezgu ishlarni bilishda eng yuksak daraja, dunyoviy ruh va dunyoviy aql bilan qo‘shilgan paytda boshlanadi. Har bir avlod o‘zidan so‘ng qandaydir qimmatli yuksak narsalarni qoldiradi, u umumiy baxt-saodatga qo‘shilib, uni boyitadi. Har bir kishi tomondan erishiladigan barcha yaxshi ezgu intellektual va axloqiy fazilatlar uning baxt-saodati hamda insoniyat axloqini yanada takomillashtirishga qo‘shgan xissasidir. Har qanday odam o‘z maqsadiga yerdagi hayotda erishishi mumkin, uning eng yaxshi orzu-umidlari mangudir. Farobiyning umumiy va mukammal baxt-saodati haqidagi g‘oyalarning ratsional ma‘nosi shundan iborat. Biroq bu g‘oya o‘ta mistik shaklda ifodalangan.

Farobiy yerdagi hayotda baxt-saodatga va kamolotga erishish imkoniyatlarini ta‘kidlab, mutakallimlar va umuman, islomning» jannatdagi farog‘at» haqidagi ta‘limotga asoslangan narigi dunyodagi hayot va baxt-saodatni «xom hayol», «odamlarni qo‘rqitish uchun o‘ylab chiqarilgan narsa», «bir guruhga qarshi boshqasining foydasi uchun to‘qilgan nayrang, fisqu-fasod» deb e‘lon qiladi

Baxt-saodatga erishuv haqida. Insoniy xislatlar xalqlarda va shaharliklarda paydo bo‘lar ekan, ularning yordamida insonlarning avvalgi hayotlarida dunyo baxt-saodati, so‘nggi hayotlarida esa eng so‘nggi darajada baxt-saodat hosil bo‘ladi. Bu insoniy xislatlar 4 guruhga bo‘linadi: nazariy fazilatlar, tafakkur fazilatlar, yaralma fazilatlar va amaliy san‘at fazilatlar.

Nazariy fazilatlar to‘g‘risidagi bilim, bu shunday bilimdurki, undan eng so‘nggi yakunlovchi maqsad-muddao ko‘zda tutiladi, ya‘ni bu ilm orqali barcha narsalarni o‘z ichiga olgan mavjudotni va faqatgina aql yordamida bilinadigan predmetlar haqida tushunchani hosil qilish

ko'zda tutiladi. Bu ilm shunday ilmdurki, uning yordamida insonlar tomonidan bilib olinadigan narsalar boshda kishiga tushunarli bo'lmaydi, kishi narsaning qanday qilib va qayerdan kelib chiqqanini bilmaydi va sezmaydi.

Mana bu nazariy fazilatlar bilimi haqida boshlang'ich ma'lumotdir. Nazariy bilimlardan hosil qilinadigan tushunchalar uzoq va chuqur tushunish, tekshirish, kasb-ijod, ta'lim olish va boshqalarga ta'lim berish yo'li bilan qo'lga kiritiladi. Boshlang'ich ma'lum bo'lgan narsalar bu nazariy bilimlar muqaddimasidir. Bu muqaddimada ham narsalarning qayerdan va qanday sharoitda chiqib kelishini bilish uzoq tekshirish, kashf-ixtiro etish, o'rganish va o'rgatish yo'li bilan hosil bo'ladi.

Bilinishi ta'lim va tekshirishni talab qilgan narsalar shunday narsalarki, ular boshda majhul (noaniq) narsalar bo'lib ko'rinadilar. Ular ustida chuqur tekshirish o'tkazilsa va shu majhul narsalarni aniqlab bilish ustida ish olib borilsa, narsa yoki predmet inson uchun eng foydali va ayni muddao bir narsa bo'lib chiqadi. Agar shu tekshirish, kashf-ixtiro natijasida, shu narsalar haqida bir turli tushuncha, fikr va bilim hosil bo'lsa, demak, kutilgan hamma maqsad va muddao hosil bo'lgan bo'ladi. Bu yerdagi maqsad-muddao esa shu majhul narsa haqida bir turli ma'lumot, fikr, e'tiqod va to'la ishonchga ega bo'lishdir.

Bizda ba'zan, shu tekshirgan narsamiz haqida gumon aralash bir turli ishonch va qanoat hosil bo'ladi, ayrim hollarda esa, ehtimol, shu narsa haqida ikkilanish, hayronlik ham paydo bo'ladi. Bir maqsad yo'lida aqidalarning turlicha bo'lishi, yo'lning turli ravishda bo'lishiga sabab bo'ladi va yo'lning bir xilda bo'lishiga imkoniyat bermaydi. Chindan ham yagona maqsad yo'lida aqidalar turlicha bo'lsa, yo'llar ham turlicha bo'lishi kerak. Ammo biz yo'llarning turlicha ekanligini bilmaymiz va ularning o'rtalaridagi farq (ayirma) larni yaxshi tushunmaymiz, balki biz har xil maqsadlarga shu bir turli yo'ldangina boramiz, deb o'ylaymiz.

Maqsadga yetish uchun, yo'lning qaysi xilda va qanday holda ekanligini yaxshi tushunib olib, so'ngra shu yo'lga kirish kerak. Toki bu yo'l bizga narsaning kayfiyati haqida to'la va qanoatlik ma'lumot

bag'ishlasin, gumon bilan narsa haqida hech qanday bilimga erisha olmaymiz...

Asosiy maqsad (ya'ni baxt-saodat) tomon boradigan yo'limizni aniq belgilab olmasdan, chuqur tushunib yetmasdan va shu yo'lning chinakam baxt-saodatga tomon olib boruvchi yo'lmi yoki u soxta yo'lmi, bu to'g'rida aniq ma'lumot yoki bilimga ega bo'lmasdan turib, ancha taraddudlanib qolamiz va nihoyat shu yo'llardan birini asosiy kasb-hunar, kashf va ijodiy mashg'ulotdan iborat bo'lgan yo'lni, basharti bu yo'l bizning tabiiy-tug'ma qobiliyatlarimizga to'g'ri kelsa, tanlab olamiz va shu yo'ldan ketamiz. Agar bordi-yu, biz o'rgangan bilim shu yo'llarni bir-biridan ajratib olishga qodir va yetarli bo'lmasa, u vaqtda biz boshlang'ich muqaddimaning qaysi hol va sharoitida, qaysi xilda vujudga kelishidan to'la xabardor va bu to'g'rida to'la qanoatga ega bo'lishimiz kerak. Toki muqaddimani chuqur tushunib va o'zlashtirib olmoqchi bo'lgan kishida, shu muqaddima haqida to'la va ishonchli bir aqida hosil bo'lsin va u shubhasiz-ochiqdan-ochiq haqiqatni ko'rsin.

Boshlang'ich muqaddima qaysi hol va sharoitda vujudga keladi va uning tartibi qaysi xilda tuziladi, degan savolga javob topmoqchi bo'lgan hamda bu muqaddimani o'zlashtirmoqchi bo'lgan kishi, ba'zan, haqiqiy yo'ldan adashadi va shu muqaddima haqidagi fikr, mulohazada hayronlikka tushadi, hatto o'zi bilishga intilayotgan haqiqatning ham nimaligini bilmasdan qoladi. Shuning uchun u boshlang'ich muqaddimaning qaysi tartibda va qaysi hol-sharoitda vujudga kelishini mulohazada hayronlikka tushadi, hatto o'zi bilishga mujmal maqsad va g'oyalar ketidan yuradi, asossiz va haqiqat bo'lmagan bilimlarni haqiqat deb biladi, haqiqatning o'ziga emas, haqiqat bo'lib ko'ringan xayoliy obraziga erishadi va ergashadi.

Mana bu hol va sharoitlarning hammasini ochiq-oydin tushunib yetgandan keyin biz birga ishga kirishamiz, mavjudotni bilishga va o'rganishga boshlaymiz. Bu o'rganish bizning o'zimizning chuqur tekshirishimiz yoki boshqa birovdan o'rganishimiz orqasida hosil bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, narsa (predmet)larning haqiqat va mohiyatiga tushunib yetish uchun qanday o'rganish, narsa haqida qanday

holda va qaysi tartibda ta'lim olishning yo'lini bilmaymiz va tushunmaymiz. Agar shularning hammasini bilib-tushunib olsak, unda biz, bilib olgan narsaning ilmimi yoki shubhami, narsa o'zi chindan ham bormi, narsami, yoki u narsaning xayolda aks etgan timsolimi, ajratib olishga qodir bo'lamiz. Shuningdek, birovdan o'rgangan va birovga o'rgatganlarimizni sinab, imtihon qilib ko'rishga ham qodir bo'lamiz.

Biz endi kamolotga (ya'ni yetuk baxt-saodatga) erishuv yo'lida insonning qiladigan ishi, harakati, qobiliyatlari va shu aqliy boshlang'ich to'g'risida chuqur fikr yuritimiz, fikr yuritish protsessida tabiatdan tashqarida bo'lgan mavjudotga qaraymiz va ishni shundan boshlaymiz. Tabiatdagi hodisalarni bilishda qanday yo'l tutgan bo'lsak, tabiatdan tashqari mavjudotarni tekshirishda ham shu yo'ldan boramiz. Biz tabiatdan tashqari narsalarning boshlang'ichi va vujudlarini o'rganib borar ekanmiz, nihoyat, boshlang'ich bo'lmagan va boshlang'ichi bo'lishi mumkin bo'lmagan vujudga yetib borganimizni o'zimiz bilmasdan qolamiz. Bu vujudga: «bu vujud nima», «bu vujud nimadan paydo bo'ldi», «vujud nima uchun kerak?» degan savol qo'yib bo'lmaydi, balki bu vujud yuqorida eslatib o'tilgan hamma mavjudotlarga eng birinchi boshlang'ich bo'ladi va u: «u bilan», «undan», «u o'zi mavjud» bo'lib qolaveradi, u shundayki, uning xislatlarida kamchilik yo'qdir, balki u mukammal xislatlari bilan mavjudotga boshlang'ich bo'ladi...

Bundan keyin biz insonni o'rganishga kirishamiz va insonning inson bo'lishidan kutilgan maqsad va muddaoni o'rganamiz va shuning natijasida insonning nima va qanday narsa ekanligini bilib-aniqlab olamiz. Shundan keyin biz insonni hozirgi shu kamolotga erishtirgan va shu kamolotiga sabab bo'lgan, unga erishish uchun yordami tekkan narsalarni o'rganishga boshlaymiz. Bu narsalar esa, xayr-ehsonli ishlar, go'zal insoniy fazilatlar bo'lib, bu fazilatlarini insonni shu kamolotga erishuvdan mahrum qiladigan salbiy xislatlarni o'rganish yo'li bilan ajratib olamiz. Bu salbiy xislatlar har turli yomon odatlar, nuqsonlar va yomon-buzuq harakatlardir.

Biz bu yomon odatlar, nuqsonlar va jirkanch harakatlarning nimaliigi va ularning qandayligi, qayerdan va qaysi sabab-illatlarga ko'ra chiqib ketganligining asosiy omillarini bir-biridan ajratib bilguncha qadar

va ilm-bilim nuqtai nazaridan ular haqida chuqur ma'lumot hosil qilgunga qadar, avvalo, shu odatlar, nuqsonlar va yaramas harakatlar bilan tanishib o'tamiz.

Mana bu tanishishga «madaniy bilimlar» deb nom beramiz. Bu bilim yoki ilm shunday narsalarni o'rgatuvchi ilmki, uning yordamida shahar xalqlari va shaharlik bo'lmagan xalqlarni o'z ichiga olgan, ya'ni inson olamiga xos bo'lgan barcha xislatlarni o'zida umumlashtirgan odamzod jismida har turli a'zolar kabi, (umumiy xususiyatlar) kishiga ma'lum bo'ladi. Bu a'zolar o'z vazifasi, funksiyasi va inson hayotida tutgan o'rni jihatidan birinchi, ikkinchi va shu tartibda boshlang'ich vazifani o'taydilar. Olamda ham avvalo birinchi boshlang'ich, undan keyin ikkinchi boshlang'ich, ikkinchidan so'ng uchinchi va hokazo, moddadan bo'lgan har bir predmet o'z vujudi jihatidan eng oxirgi martabada bo'lgan o'z boshlang'ichini ta'qib etib kela beradi. Shuningdek, shahar xalqlari va shaharlik bo'lmagan boshqa xalqlarni o'z ichiga olgan jamiyatda ham bu xalqlarning turli tomondan, ya'ni birlashuvi jihatidan birinchi, undan keyin ikkinchi, uchinchi va hokazo boshlang'ichlar bo'lib, oxirgi madaniy yoki insoniy martabaga yetkunga qadar bu boshlang'ichlar bir-birini ta'qib etib boradi va nihoyat, hamma narsani o'z ichiga olgan olam, dunyo qiyofasidagi o'z o'xshashini topadi, ya'ni olamda vujudga kelishi mumkin bo'lgan mukammal yetuk jamoa obrazini yaratadi. Bu kamolot nazariy bilimlarni o'rganish asosida vujudga keladi.

Kashf etilgan predmet eng so'nggi darajada chuqur bilimga va o'z vujudini bizga namoyon qilgan bo'ladi. Predmetlarni o'rganmoqchi bo'lganimizda va ularni ijod etishda hatto ular ichida shundaylari uchraydiki, ular ehtimol chindan ham xayrli, ehtimol zararli yoki, ehtimol xayrliligi gumon predmet bo'ladi. Agar shu o'rganilgan, kashf etilgan predmetlar o'taketgan ma'nfaatli bo'lsa, demak ular go'zal va yaxshi harakatimiz natijasidir. Agar bordiyu o'taketgan zararli bo'lib chiqsa fikrlash nadijasida kelib chiqqan bu predmetlar zararli, qabih va buzuq harakat va ishlarning natijasidir, bordi-yu, o'rganiladigan narsa o'taketgan xayrli predmetlar deb gumon qilinsa, demak shu predmetni qo'lga kiritishga qaratilgan harakatlar ham xayrli deb qabul qilinadi.

Fikriy quvvatlar mana shu yaxshi-yomonlik etibori bilan ikki qismga bo'linadi: Fikriy fazilat – fikriy quvvat. Fikriy fazilat shuki u bilan o'taketgan ma'nfaatli predmetlar bilinadi va ixtiro etiladi. Fikriy quvvat shuki, uning bilan o'taketgan zararli narsalar kashf va ixtiro qilindi. Shuning uchun bu faoliyatni fikriy fazilat deb emas, balki keyingi nom bilan fikriy quvvat debgina atash kerak. Fikriy fazilat yordamida sodir bo'ladigan narsa kashf va ixtironing sifatiga qarab o'taketgan foydali va go'zal bo'lishi mumkin. Chunki, odatda go'zal va manfaatli ish-harakatning o'zi ham yaxshi fazilatdur, o'taketgan foydali narsa esa g'oyatda go'zal hamdir. Mana bu fikriy fazilat madaniy (ya'ni ijtimoiy) fikriy fazilatdir. Bu fikriy fazilatning vujudga kelish yo'llari va uning shakllanish muddati (hammaga) umumiydir. Ammo fikriy fazilat natijasida kashf etilgan har qanday narsa uzoq vaqtgacha qoladimi yoki qisqa vaqt ichida yo'qoladimi, uni biz madaniy (ijtimoiy) fikriy fazilat natijasi deymiz.

Kimki eng go'zal va foydali narsani kashf etish fazilatiga ega bo'lsa, kashf etgan narsasi chindan ham o'zining istagiga va boshqa birovning istagiga muvofiq yoki uni boshqalarning xoxishiga muvofiq deb gumon qilinsa, kashf yoki ijod etilgan narsa haqiqatdan hayrli va foydalidir. Lekin mana shu quvvat, ya'ni boshqalar uchun shu xayrli murod chinakam odam (bo'lishdir). Manzil yoki san'at (kasb-hunar) har soat va har kun o'zgarishi bilan yangi xususiyat kasb etadi. Chunki kasb-hunar (san'at)ga yaqin turgan kashfiy quvvat yoki fikriy fazilatning muddaosi insonga foydali narsalar ixtiro etishdir. Shuning uchun fazilatni o'rganganda quvvatda eng kuchli bo'lgan komil fazilatning yoki hamma fazilatlarini o'z ichiga olgan tugal fazilatni tanlash va o'rganish kerak. Ba'zan shunday bo'ladiki, mana shu (kasb-hunar) fazilat quvvatda boshqa hamma fazilatlarining eng kuchlisi va mukammali bo'ladi. Bu shunday ulug' fazilatki, inson uni egallash uchun boshqa hamma fazilatlarini – ijodiy faoliyati, tug'ma fazilatini ham ishga solishi kerak.

Bu fazilatlarining raisidir, raislikda undan o'tadigan fazilat yo'q va bo'lmaydi. Odam, mana shu fazilatini boshqa o'zining juz'iy, ya'ni tug'ma fazilati bilan takomillashtiradi. Masalan, lashkarboshida harbiy

sa'natga oid eng go'zal va foydali narsalarni kashf etish fikriy fazilati bo'lishi bilan bir qatorda, unda askarlikka va umumiy odamzodga taalluqli bo'lgan umumiy tug'ma fazilatning bo'lishi ham kerak. Chunonchi, shu umumiy tug'ma fazilat tufayli amalga oshiriladigan ish harakatlarni to'la bajarmoqchi bo'lgan odam harbiy kishi bo'lgani uchun harbiy san'atga mos bo'lgan fazilatini ishlatadi. Masalan, shijoat chinakamiga shijoat bo'lsin uchun askarlarda bo'ladigan shijoatga xos fel-harakatlarini ishlatadi. Shuningdek, (madaniy) mol-davlat egasida bo'lgan fikriy fazilat faqat mol -avlatni qo'lga kiritish uchun eng qulay va manfaatli yo'llarni izlab topishdir. Uning tug'ma fazilati kishilarning qo'lidagi mol-dunyoni o'z qo'lga kiritishga qaratilgan qobiliyatini ishlatishdan iboratdir. Bu qobiliyat ham kasb-hunar holida bo'lishi mumkin (kasbi va xizmatiga qarab).

Insonda ma'lum kasb-hunar fazilati raislik qiladi va bu san'at (yoki kasb-hunar) shunday san'atki, uni yuzaga chiqarish uchun unga muvofiq tushadigan hamma ish-harakatini, demak, hamma san'atlarda bo'ladigan usul va harakatlarni qo'llamasdan ilojimiz yo'q. Demak, bu san'at insondagi barcha san'atlarning boshlig'i, kasb-hunar fazilatlarini ichida eng kuchlisi, quvvatda ham boshqa hamma san'atlarning kuchlirog'i. Uni amalga oshirishga yordam beruvchi tug'ma fazilat esa quvvatda hamma fazilatlarining eng zo'ri va kattasidir. Mazkur san'atni boshqa turli san'atlar takomillashtiradi. Unda qandaydir bir yetishmovchilik bo'lsa, boshqa san'atning ish va harakati bilan bajaradi. Masalan, lashkarboshilik san'atini olaylik, bu san'at askarlarga rahbarlik qilish san'ati bo'lib, bu san'at shunday bir san'atki, unda hech so'zsiz boshqa san'atlarda ishlatiladigan ish-harakat va usulni qo'llash yo'li bilan maqsadga yetiladi. Shuningdek masalan, shahar moliya san'atini olaylik, bu san'atda mol dunyoni qo'lga kiritish yo'lida kutilgan hamma maqsad va muddaoga erisish uchun boshqa juz'iy san'atlarning ish usullari qo'llaniladi.

Quvvati jihatidan eng kuchli bo'lgan fikriy fazilat bilan kuchli tug'ma fazilat bir-biridan ajralmaydi. Fikriy fazilat (o'z navbatida) nazariy fazilatga bo'ysunmasligi mumkin emas. Fikriy fazilat nazariy fazilatdan ajramasligi uchun, u tug'ma fazilatning inson san'at

(kasb-hunar) fazilatlarini ichidagi eng kuchlisi bilan bog'liq va ajralamagan holda bo'lishi lozim. Aks holda keyingi ikki fazilat (tug'ma va san'atga oid) to'la va mukammal bo'lmaydi va ularni takomillashtirish ham qiyin bo'ladi. Tug'ma fazilat insonda ustun (rais) fazilat bo'lsa, u mukammal nazariy fazilatga aylangandan so'ng, shu ma'qul nazariy fazilat vositasi bilan fazilatlarini ayira bilish va ular yordamida kutilgan predmetni kashf etish va hosil qilish mumkin bo'lib qoladi.

Tug'ma fazilatlardan boshqa yo'l bilan tug'ma fazilatni kashf va ixtiro etishga qodir bo'lgan fikriy fazilat egasiga, shu fikriy fazilat tug'ma fazilatdan afzal, ortiqroq bo'lib ko'rinadi. Fikriy fazilat tug'ma fazilatdan ajralgan bo'lsa, fikriy fazilatning o'zi bilan tug'ma fazilatni qo'lga kiritish va yaratish mumkin emas. Agar tug'ma fazilat fikriy fazilatdan uzoq, undan ajralgan bo'lsa, uni fikriy fazilatga yaqinlashtirish, unga bo'ysundirish lozim.

Yaxshi (foydali fikriy fazilat – M.X), buyuk g'oya egasi bo'lgan kishi, mana shu fikriy fazilat yordamida, mana shu tabiiy va tabiatdan mavjud fikriy fazilatga yaqin turgan fazilat – iroda – xoxish orqali ifodalanuvchi tug'ma fazilatni turtib chiqaradi. Lekin shu tabiiy fazilat qaysi xilda, u chindan ham iroda-xoxish orqali ifodalanuvchi fazilatmi yoki yo'qmi, tekshirib ko'rish kerak. U iroda fazilat qiyofasidagi boshqacha bir fazilatdir. Masalan, tilsiz hayvonlarda topiladigan instinktiv odatni olaylik. Chunonchi, sherda shijoat, tulkida ayyorlik, bo'rda dahshat, hakkada o'g'rilik deyilganidek, insonda ham tabiiy shunday bir malaka (instinktiv – M.X) odat bor. Bu instinktiv odat insonga o'zidagi tug'ma kuchlarni fazilatlar tomon yo'naltirib yuborishga to'sqinlik qilmaydi. Hech shubhasiz, inson avvalo, harakat qiladi va harakatning yengil bo'lishini, keyinchalik shu harakatning bekorga ketmasligini istaydi. Bordi-yu, inson o'z tevaragidagi jamiyat ichida, boshqalarga qaraganda qo'rqqoq bo'lsa, yuqorida aytib o'tilganidek, undagi bu qo'rqqoqlik yoki narsadan xavfsirash unga malaka yoki instinktiv odat bo'lib qolgan bo'lsa, bu odat unda tabiiy bir necha marotaba takrorlanadi.

2. Sharh mutafakkirlari asarlarida psixologik qarashlarning mazmuni.

VII asrning oxirlarida Movarounnaxr xalqlari asta-sekin arab xalifaligi qaramog'iga o'ta boshlaydi. Islomning har jihatdan mustahkam joriy etilishi esa asosan IX asrning I choragida boshlangan. Shuning uchun ham Movarounnahr allomalari arab musulmon madaniyati bilan faqat IX asrning boshidan tanisha boshlaganlar. Chunonchi, Muhammad al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg'oniy Bag'dod akademiyasi «Dorul hikma»ga IX asrning 16–20-yillarida kelganlar. Shu vaqtdan boshlab O'rta Osiyo fani, falsafasi, adabiyoti va madaniyati tarkibida mustahkam bosqich sifatida, ya'ni O'rta Osiyo mahalliy madaniyatining yangi bosqichi sifatida shakllana boshlagan edi.

Demak, arab madaniyati va Islom dinining O'rta Osiyo xalqlari madaniyatiga, ruhiyatiga ta'siri haqida ham xuddi mana shu vaqtdan boshlab gapirish mumkin. Islomning o'Orta Osiyo xalqlari ruhiyatidagi ilmi, tafakkuri, dunyoqarashlari roli haqida qisqacha to'xtalamiz.

Bu muammoni bir qancha harakterli yo'nalishlari bo'yicha qo'yish mumkin. Bular: Movarounnahr xalqlarining islomga qadar bo'lgan madaniyati va unga islomning munosabati, bu xalqlar madaniyatiga islomning kirishi, keyin shakllangan islom ruhiyati, madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari, maorif, ta'lim, tarbiya, dunyoviy fanlar, ilohiyot, falsafa, adabiyot, axloqiy-huquqiy hayot va uni islom qoidalari asosida boshqarish, me'morchilik va boshqalardan iborat. Bularning hammasida islom ijobiy rol o'ynaydi. Busiz u jamiyatda o'z o'rnini va ko'p asrlar davomida kishilarning turmushi, ruhiyati va ongiga ta'sirini saqlab qola olmagan bo'lar edi. Islomning tarqalishi xalqlarning islomga qadar bo'lgan madaniyati, diniy mafkurasi, otashparastlik, buddiylik, mazdakiylik, moniylik bilan bog'liq bo'lgan dunyoqarashlari yo'q qilingan edi.

Mazkur davrlarda Sharqda ham ilk psixologik qarashlar yuzaga keldi. Sharqda psixologik qarashlarning paydo bo'lishida buyuk Sharq mutafakkirlarining roli katta bo'lgan. Ular orasida Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek kabilar o'zlarining inson psixikasi va yosh avlodni tarbiyalashga doir boy fikrlar va qarashlarini meros sifatida qoldirganlar.

Ular orasida, ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning mantiq, metafizika, tabiiy fanlar, ayniqsa,, tibbiyot haqidagi fikrlari o'sha davr ilmiy taqqiyotiga katta xissa qo'shdi. U maxsus psixologik muammolar bilan shug'ullangan olimlardan biridir. Uning ruh, asab tizimi haqidagi qarashlari katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning temperament xususiyatlariga qarab yondasxish zarurligi haqidagi fikrlari ming yildan so'ng ham zamonaviy psixologiyada o'z qimmatini yo'qotmagan. Abu Ali ibn Sino dunyoda birinchi bo'lib psixoterapevtik usullarni qo'llab ko'rgan olimlardan biridir.

Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari. Ibn Sino 980-yili Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ildi. Yosh Ibn Sinoning Buxorodagi hayoti uning ilm jihatdan shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. 999-yilda Buxoro Qoraxoniylar tomonidan bosib olindi. Ibn Sino 1002-yili Xorazmga ketadi. Bu yerda o'z davrining yetuk olimlari bo'lgan Abu Rayhon Beruniy, Masixiy, ibn Irok, Abu Xayr Hammor kabilar bilan muloqotda bo'ladi. Mahmud G'aznaviy bosqinchilik urushlarini kuchaytirib, Xorazmga hujum qila boshlagach, G'aznaviy ta'qibidan qochib Ibn Sino Eronning turli shaharlarida yurishga majbur bo'ladi. Umrining yarmida Hamadonda saroy tabibi va vazirlik lavozimida xizmat qilib, shu yyerda 1037-yil 18-iyunda 57 yoshda vafot etadi.

Ibn Sino 450 dan ortiq asar qoldirdi, shulardan 190 ga yaqini falsafa, mantiq, psixologiya, axloqshunoslik va ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangandir. Bizgacha Ibn Sino asarlarining 242 tasi yetib kelgan. Ibn Sinoning bilish haqidagi ta'limoti, xususan, xissiy bilish sezgilar, sezgi haqidagi fikrlarni uning «Tib qonunlari» asarida inson fiziologiyasi va psixologiyasi asosida talqin etiladi. Ibn Sino sezgini tashqi va ichki sezgilarga ajratdi. Tashqi sezgi insonni tashqi olam bilan bog'laydi, ular 5 ta – ko'rish, eshitish ta'm-maza bilish, hid va teri sezgisi. Bular insonning ma'lum organlari – teri, ko'z, og'iz, burun, quloq bilan uzviy bog'liq.

Ichki sezgilar – bu umumiy taxmin etuvchi, ifodalovchi, eslab qoluvchi (xotira), tasavvur etuvchi sezgilardir. Bu ichki sezgilar tashqi sezgilar asosida shakllanib, tashqaridan olingan ayrim sezgilarni

umumlashtirish, uni qabul etish, xotirada saqlash, soʻng tasavvur etish uchun xizmat qiladilar. Tibbiyotni chuqur oʻrganish asosida Ibn Sino miyani barcha sezgilardan boruvchi nerv markazi, umuman, inson nerv sistemasining markazi ekanligi haqidagi taʼlimotni olgʻa surdi.

Inson tana va jondan tashkil topadi, miya jonni boshqarib turuvchi markazdir. Ibn Sino fikricha, oʻsimliklar va hayvonlar, inson ham qandaydir oʻziga xos ichki kuchga – jonga egadir. Inson joni – eng oliy va yetukdir, yaʼni u fikrlash xislatiga egadir va mavhum tushunchalarni oʻzlashtirish, maqsadli harakatlarni amalga oshirish qobiliyatiga egadir. Aql inson jonining oliy darajadagi ifodasidir.

Mavjudotning mohiyatini bilish inson joni, tafakkurining dunyoviy aql bilan qoʻshilishi asosida vujudga keladi, yaʼni dunyoviy aql inson aqlining faolligini, bilishdagi muvaffaqiyatlarini taʼminlaydi. Inson bilimlarining hammasi ham tashqi sezgilar yordamida qoʻlga kiritilmaydi, boshlangʻich sezgi orqali bilib boʻlmaydigan aksiomalar, aqidalarni inson tafakkuri dunyoviy aqldan oladi. Yaʼni dunyoviy aql inson aqlining toʻla va barkamol boʻlishi uchun imkon yaratadi. Dunyoviy aql insonda aqliy kuch va muhokama, mulohaza quvvatlarining shakllanishida ishtirok etadi. Bu quvvat esa insonga xos boʻlgan mantiqiy tafakkur vujudga kelishida hal etuvchi rol oʻynaydi.

Abu Rayhon Beruniyning psixologik qarashlari. Beruniy 973-yili Xorazmning qadimgi poytaxti Kot shahrida dunyoga keldi. U 995-yili Xorazmda koʻtarilgan mojarolar sababli u yerdan chiqib kyetishga majbur boʻladi va Eronning Ray shahriga kelib yashaydi. Sulton Mahmudning Hindistonga qilgan yurishlari natijasida Beruniy hind olimlari bilan bevosita munosabatda boʻladi va hind tarixi, madaniyati va fanlariga bagʻishlangan bir necha kitoblarni yozib qoldiradi.

Beruniy 1048-yilda Gʻaznada vafot etadi. U oʻz umri davomida 152 asar yaratdi. Shulardan eng mashhurlari «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Geodeziya», «Minerologiya», «Saydana»dir. Beruniy insonlar oʻrtasida tafovut borligi haqida gapirar ekan, u faqat tashqi farqlar toʻgʻrisida fikr yuritadi. Uning fikricha kishilarning ichki tuzilishi barchada umumiydir. Beruniy fikricha inson hayvondan aql bilan farq qiladi. Lekin mutafakkir insonning hayvondan tubdan farq

qiladigan bu xususiyati qanday paydo bo'lganligini tushuntirganda, xudoga murojaat qilib, insonni xudo azaldan shunday yaratgan, deydi.

U insonning jismoniy tuzilishi va butun hayotini aniqlashda geografik omilning roli haqida ajoyib fikrlarni aytadi; «... (odamlar) tuzilishlarining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turlichaligida emas, balki tuproq, suv, havo va Yer (odam yashaydigan joylar)ning turlichaligidan hamdir». Hatto tillarning turlichaligi ham geografik sharoitlarga bog'liq, deb qaraydi va «tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir- birlaridan uzoq turishi», deydi.

Beruniyning ruhiy va moddiy ehtiyojlarning roli haqidagi fikri ham o'sha davr uchun nihoyatda qimmatli edi. U jamiyat yuzaga kelishida kishilarning moddiy ehtiyojlarining o'rmini ko'ra oladi. Ehtiyojlar ovqat, kiyim-kechak va hokazoni qondiruvchi zaruriyatlar kabi moddiy omillar insonlarni birgalikda yashashga da'vat etadi ehtiyojlar turli-tuman va son-sanoqsizdir. Faqat ularni bir qancha kishilar birgalikda ta'minlay olishlari mumkin. Buning uchun kishilarda shaharlar tashkil etish zarurati tug'iladi».

Beruniy, odam ehtiyojining ko'pligi, himoya qilish quroliga ega bo'lmaganligi, bir-birini dushmanidan himoya qilish zarurligi, o'zini va boshqalarni ta'minlash uchun biror ishni bajarishi lozim bo'lganligi tufayli o'z qarindosh-urug'i bilan jamiyatda birlasxishi lozim, degan xulosaga keladi. Ularning birgalikdagi turmushi insonni haqiqiy qudratga, uning ehtiyojlarini qondirishga olib kelmaydi, buning uchun mehnat qilish ham zarurdir. Beruniy inson boshqa odamlarning baxt-saodati haqida doim o'ylashi kerak, deydi va shunday yozadi: Muayyan vazifalarni bajarish zarurati inson faoliyatining bir umrga yashash qoidasidir». Bu fikrni davom ettirib insonning asosiy vazifasi va o'rni mehnat bilan belgilanishidan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Zero, inson o'z xoxishiga mehnat tufayli erishadi.

Alisher Navoiyning psixologik qarashlari. Alisher Navoiy (1441–1501), Hirot shahrining bBg'i Davlatxona deb atalagan joyida Temuriylar oilasiga mansub xonadonda dunyoga keldi. U 10–12

yoshlaridayoq ilk she'rlari bilan nom chiqarib, san'atkorlar va adiblar diqqatini jalb etgan, zamonasining taniqli madaniyat arboblari e'tiborini qozongan edi.

Alisher turkiy, forsiy va arab tillarini mukammal bilgan. U 15 yoshlarida forsiy va turkiy tillarda go'zal she'rlar yaratib, zullisonayn (ikki tilda ijod etuvchi) shoir sifatida tanildi. Shoir dunyoqarashini mavhum tushunchalarda emas, balki badiiy-she'riy shaklda turli estetik vositalar yordamida jonli tasvirlagan, uning g'oya va qarashlari turli badiiy o'xshatish va ramzli iboralar orqali ifodalangan. Navoiy ijodida tafakkur xissiy estetik vositalar bilan, risolalarda esa tafakkur mantiqiy dalil-isbotlarga va ilmiy usulga asoslanadi, mulohazalar mavhum tushunchalar, aqidalar va murakkab iboralarda bayon etiladi. Ammo har ikkalasi ham haqiqatni bilish usullaridir.

Alisher Navoiy dostonlarining ichki, botiniy ma'nosini anglar ekanmiz, ularda ideal dunyo hayotining tasvirini ko'ramiz. Bu muhabbat va ezgulik, do'stlik va birdamlik dunyosi bo'lib, unda yaxshilik yovuzlik ustidan g'alaba qozonadi, adolat va donolik, muhabbat va yaxshilik hukm suradi. Ularda inson ruhi (aql)ning kamolot sari yuksalishi jarayoni ifodalanadi. Navoiy qahramonlari uchun ishq bu insonda qalbini turli illatlar va hayvoniy xissiyotlar ta'siridan tozalovchi, insonda yuksak ma'naviy xis tuyg'ular uyg'otuvchi bir ruh yoki axloqiy kuchdir. Ishaq – bu inson ruhining oliyjanoblik va mardlikka yuksalish yo'li, sadoqat va do'stlikni sinov yo'li, inson o'zining barcha ma'naviy kuch-quvvati, jismoniy va aqliy qobiliyatlarini yuzaga chiqarishining vositasidir. Navoiyning lirik qahramonlariga xos ishqda uch xususiyatni ko'rishimiz mumkin:

Ishaqning qurbonlik xususiyati, oshiqning abadiy dard-hasrat va halokatga mahkumligi. Asosiy g'oya – ishq yo'lida o'z-o'zini qurbon qilish, har qanday qiyinchiliklar oldida bosh egmasdan yovuz kuchlar, zulm va jaholatga qarshi qat'iy kurash olib borishdir. Ishaq yo'lida dunyoviy manfaatlarni tark etish, o'zligini tark etish. Dunyo lazzatlaridan voz kechish orqali nafsni turli illatlardan tozalash va ma'naviy kamollatga yetish talab qilinadi. Buni biz Farhod, Majnun obrazlarida, ularning ishqida ko'rishimiz mumkin. Ishaq inson qalbini tozalovchi, uni

yaxshilikka da'vat etuvchi, mardlikka chorlovchi ma'naviy kuch. Unda go'zallikka intilish yuksak axloqiy fazilatlar bilan uzviy bog'langan.

Navoiy ijodida ishq majoziy va ishq haqiqiy kuylanadi, ular o'zaro bir-birlari bilan uzviy ravishda bog'langan, chunki bu ishqning har ikkala turi bir narsaga – haqiqatga qaratilgan bo'lib, maqsadlari haqiqatga yyetishdan iborat. Mutafakkir shoirning tafakkur kuchi va badiiy mahorat bilan yaratilgan ijobiy obrazlari, yuksak g'oyalar va axloqiy qoidalar dunyosi bizning davrimizda ham kishilarni maftun etishi shubhasizdir.

Husayin Voiz Koshifiyning ijtimoiy-axloqiy qarashlari. Koshifiy taxallusi bilan ijod qilgan O'rta Osiyo va Xurosonning mashhur mutafakkiri Husayin Voiz Koshifiy 1440-yillarda tug'ilib, 1505-yilgacha yashagan va ijod qilgan. Koshifiy o'z davrining ilmli hamda ma'rifatli kishisi deb tan olganlar. Husayin Voiz Koshifiy axloqshunoslik, falsafa, tarix, riyoziyot, falakiyot, adabiyot, ta'lim-tarbiya sohasida ijod qilgan.

Koshifiy «Futuvatnomai Sultoniyyoxud juvonmardlik tariqati», «Risolai Hotamiya», «Axloqi Muhsiniy», «Anvari Suxayliy» risolarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy ta'lim g'oyalarini avval suradi. Husayin Voiz Koshifiy ko'p yillar talabalarga tahsil beradi. Shu sababli o'z asarlarida ta'lim va tarbiya masalalariga oid ko'plab fikrlarni uchratish mumkin. Bola tarbiyasida eng katta ahamiyat kasb etuvchi muallimning roli haqida to'xtalib, unga katta baho beradi va o'ziga xos tarbiya uslublarini qo'llash zarurligini ta'kidlaydi. Bolalarda qobiliyat masalasiga jiddiy e'tibor berish, uni yanada rivojlantirish, yo'naltirishi kasblarga bo'lgan layoqat va qobiliyatlarini yanada takomillashtirish shart-sharoitlarini qanday yaratish haqida batafsil fikr yuritadi.

Koshifiy Alisher Navoiy singari kishilarni toifalarga ajratadi. Shaxslarni toifalashda asosan ularning ijobiy va salbiy xususiyatlarining ustuvorligiga tayangan holda yaxshi hamda yomonga ajratadi. Beshta guruhga bo'lingan, ya'ni toifalangan shaxslarga ta'rif berib, ijtimoiy davrning talablarini ham inobatga oladi. Shaxsning ijtimoiy belgisi zarur, lekin axloqiy fazilatlar ustuvordir, degan xulosani keltiradi.

X–XIII asrlarda insonlarni tabaqalashtirish zarurati yuzaga keladi, futuvvat jamoa bo‘lib shakllana boshladilar. Futuvvatçilar muayyan qoida-talablarga rioya etar, ma’naviy va jismoniy yetuklikka intilar, qayyerdaki bo‘lmasinlar, nima ish bilan shug‘ullanmasinlar, mardlik va oliyjanoblik namunasini ko‘rsatar, zulm va haqsizlikka qarshi kurashdilar.

Futuvvat haqida arab va fors tillarida yozilgan asarlar bir talay bo‘lib, ushbu risolalarda juvonmardlikning rasm-rusumlari, odobi xususida fikrlar keltiriladi. Husayin Voiz Koshifiy qalamiga mansub bo‘lgan «Futuvvatnomai sultoniyy» nomli risolasi bu ilmning ko‘p tomonlarini qamrab olgani bilan ajralib turadi. U o‘z asarida futuvvatni tariqatning bir bo‘lagi deb qaraydi. Futuvvat asoslari va tasavvuf g‘oyalari bir-biriga muvofiq keladi. Inson axloqini poklash, mehr-u shavkat, himmat va mardlik ko‘rsatish haqida batafsil gapiradi. Bu ilmning mavzusi inson ruhi tadqiqi va axloq martabalarini bayon qiladi, risolada barcha masalalar savol-javob tariqasida beriladi.

Husayin Voiz Koshifiy «Axloqi Muxsiniyy» asari axloqshunoslik muammolarini fan sifatida tan olib, uning vazifalarini belgilab beradi. Adib ushbu asarida axloqiy g‘oyalar, fikrlarni uqtirishi bilan emas, balki hikmat va falsafa asosida mushohada yuritadi, jamiyatni, odamlarni tahlil etadi. Insonga xos bo‘lgan umumiy xususiyat va fazilatlarini, o‘zlik va ulug‘lik sifatlarini ochib beradi. Koshifiyning har bir asari olam-olam ma’noga ega xazinadir. Koshifiyning fikricha, asosan insonning saxiyligi, ezgu xulq-atvori, zohiran va botinan poklik, mehr-oqibat va muruvvat ko‘rsatish kabi sifatlarini o‘zida mujassamlashtirgan adibning insoniyat qalbida hamisha fozil kishi bo‘lib qolishi muqarrardir.

Al Xorazmiyning psixologik qarashlari. Abu Abdulloh al Xorazmiy 997-yil vafot etgan. Abu Abdulloh al Xorazmiy dunyoqarashining muhim tomoni, uning keng bilimi, ilmning ko‘p jabhalari masalalarini tushunishga obyektiv yondasxishga qaratilgan. Xususan, uning tib, odam anatomiyasi va fiziologiyasi sohasidagi bilimi xissiy sezgining moddiy asoslarini qidirishga yordam beradi. «Shaxsiy ruh – u miyada bo‘lib, undan badan a‘zolariga asab orqali tarqaladi» deydi. O‘rta asr sharq peripatetiklari uchun aql bilimning yana bir manbaidir. Ular aqlni

ikki turga – tug‘ma va orttirilgan aqlga ajratishadi. Xorazmiy aqlni odam nafslarining kuchlaridan biri deb hisoblab, yuqorida qayd etilgan uch turga bo‘ladi. Umuman olganda, Abu Abdulloh al Xorazmiyning psixologik falsafiy qarashlari o‘z davri ilmiy dunyoqarashining rivojiga katta xissa qo‘shgan.

Rudakiy (IX asrning 50–60-yillari – 941) ruh bilan materiyaning munosabati masalalarida idealistik mavqeda turadi. Ruhni «ota»ga qiyos qiladi, moddiy narsalarni «ona»ga o‘xshatadi. Uning fikricha, barcha narsalarni yaratuvchi birinchi sabab xudodir. Moddiy narsalarni ham inkor etmaydi. Moddiy narsalar asosida tuproq, olov, suv va xavo yotadi. Rudakiy inson aql va idrokini ulug‘laydi.

Umar Xayyom (1040–1123) bilish nazariyasi uning tabiiy va ilmiy qarashlari bilan uzviy bog‘langan Umar Xayyomning materializmi, uning dinga qarshi mulohazalari esa islom dinining narigi dunyo, jonning o‘lmasligi, jannat va do‘zax to‘g‘risidagi ta’limotlarni rad etdi.

VIII asrda islomda turli yo‘nalishlar paydo bo‘ldi. Bulardan mutakallimlar, ularning psixik ta’limotiga ko‘ra xissiy bilishning ahamiyatini, bilimlarimizning voqelikka muvofiq kelishini inkor etishdir. Ular nimaiki o‘zlari uchun nomaqbul bo‘lsa (xissiy bilish bilan bog‘liq bo‘lgan sezgi ma’lumotlari va bilimni inkor etish yordamida), hammasini inkor etadilar va ularga nimaiki tasdiqlash lozim bo‘lsa, hamma tasavvur qilish mumkin bo‘lgan narsaga yo‘l qo‘yish yordamida hammasiga yo‘l qo‘yish mumkin deb hisoblaydilar.

Mutazaliylar ta’limotida muhim masalalardan biri inson irodasining erkinligi to‘g‘risidagi masaladir. Inson o‘z xatti-harakatlarida erkindir. Insonning erkin irodasi haqidagi fikr xudoning «oliy qudrati» to‘g‘risidagi diniy aqidalarga zid keladi. Ollohning o‘z yaratganlariga nisbatan majburiyati bilan almashtirdilar. Mutazaliylar taqdirning avvaldan belgilab qo‘yilganligi to‘g‘risidagi ta’limotni – tavakkul ta’limotini inkor etadilar. So‘fizm ta’limotida butun odam xudoning mujassamlanishidan boshqa narsa emas. Xudo hamma ko‘rinadigan narsalarda mavjud. Narsalar esa o‘z navbatida xudoda mavjud. Dunyo – ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami kechmi u bilan qo‘shiladi.

Bu qo‘shilish xudoga yaqinlashishning asosiy bosqichi – shariat, taraqqiyot, ma’rifat va haqiqat olib keladi. So‘fizmga ko‘ra xudo bilan qo‘shilishning o‘zi – eng oliy rohat. So‘fizm xudoga aql yordamida ishonish emas, balki unga ichki xissiyot orqali yaqinlashishga katta e’tibor beradi.

Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al G‘azzoliy 1058-yil Xurosonning Tus shahrida tug‘ilgan. Uning oilasi forslardan bo‘lib, Tus shahrida istiqomat qilgan. Otasidan erta yetim qolgan G‘azzoliy 1070-yilda akasi Abul-Futuh Ahmad bilan Jurjonga tahsil olish uchun kyetadilar. U yyerda Imom Ahmad ar-Roziqoni va Abul Qosim Jurjoniylarda ta’lim oladi. Keyinchalik Nishopurda ilmga chanqoq G‘azzoliy ta’rifini tez orada Saljuqiylar vaziri Nizomul Mulk eshitgach, uni Bag‘dodga taklif etadi va Nizomiy madrasasi boshqaruvini topshiradi. Imom G‘azzoliy 1111-yil 19-dekabrda 53 yoshda Tus shahrida vafot etadi.

Juda yoshlik chog‘idanoq olimlik pog‘onasiga ko‘tarildi. 1091-yildan boshlab u Bog‘doddagi mashhur Nizomiy madrasasida talabalarga falsafa va ilohiyot ilmidan saboq berdi. U 34 yoshida kuchli ruhiy inqirozni boshidan kechirdi. Shundan so‘ng haqiqatni faylasuflar belgilagan yo‘ldan topa olmasligini tushunib, mudarrislikni tashladi va mustaqil ravishda tasavvuf ilmni o‘rganishga kirishdi. Oradan 11-yil o‘tgach, imom G‘azzoliy yana madrasaga qaytib, talabalarga tahsil bera boshlaydi. U butun umrini haqiqatni odamlarga tushuntirish va adashganlarni to‘g‘ri yo‘lga qaytarishga bag‘ishladi.

G‘azzoliyning falsafa, tasavvuf ilmiga oid asarlari juda yorqin, ravon va tushunarli uslubda bitilgan. Quyida uning ana shunday asarlaridan ba’zilarini sanab o‘tamiz: «Faylasuflarning maqsadlari», «Faylasuflarning raddiyasi», «Din haqidagi fanning tug‘ilishi», «Olam javoni» va hokazo.

Tirik mavjudotlarning quyi darajadagi turlari, chumoli va chivinlarni ham faqat chumoli hamda chivinlargina anglay oladi. Afsuski, faqat insongina o‘zi haqida haqiqiy bilimga ega emas. Biz o‘zimizni faqat sirtidan – u yoki bu qilmishimiz va tashqi qiyofamiz orqali bilamiz. Ruhiiy mohiyatimizni bilishga urinmaymiz.

Uchta olam mavjuddir: ularning biri zohiriy, ikkinchisi botiniy olam bo'lsa, har ikkisinining orasidan yana bir olam – ruhiy olam o'rin olgan.

VIII asrda islomda turli yo'nalishlar paydo bo'ldi. Bulardan mutakallimlar, ularning psixik ta'limotiga ko'ra xissiy bilishning ahamiyatini, bilimlarimizning voqelikka muvofiq kelishini inkor etishdir. Ular nimaiki o'zlari uchun nomaqbul bo'lsa (xissiy bilish bilan bog'liq bo'lgan sezgi ma'lumotlari va bilimni inkor etish yordamida), hammasini inkor etadilar va ularga nimaiki tasdiqlash lozim bo'lsa, hamma tasavvur qilish mumkin bo'lgan narsaga yo'l qo'yish yordamida hammasiga yo'l qo'yish mumkin deb xisoblaydilar.

Mutazaliylar ta'limotida muhim masalalardan biri – inson irodasi-ning erkinligi to'g'risidagi masaladir. Inson o'z xatti-harakatlarida erkindir. Insonning erkin irodasi haqidagi fikr xudoning «oliy qudrati» to'g'risidagi diniy aqidalarga zid keladi. Ollohning o'z yaratganlariga nisbatan majburiyati bilan almashtirdilar. Mutazaliylar taqdirning avvaldan belgilab qo'yilganligi to'g'risidagi ta'limot – tavakkul ta'limotini inkor etadilar.

So'fizm ta'limotida butun olam xudoning mujassamlanishidan boshqa narsa emas. Xudo hamma ko'rinadigan narsalarda mavjud. Narsalar esa o'z navbatida xudoda mavjud. Dunyo ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami kechmi u bilan qo'shiladi. Bu qo'shilish xudoga yaqinlashishning asosiy bosqichi – shariat, taraqqiyot, ma'rifat va haqiqat olib keladi. So'fizmgga ko'ra xudo bilan qo'shilishning o'zi-eng oliy rohat. So'fizm xudoga aql yordamida ishonish emas, balki unga ichki xissiyot orqali yaqinlashishga katta e'tibor beradi.

Abu Xomid G'azzoliy va uning ta'limotidagi ilg'or psixologik g'oyalarni ajratish va yoshlarga o'rgatish orqali ularga ma'naviy-axloqiy tarbiya berish lozim. Abu Xomid G'azzoliy ta'limotida ifodalangan yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs qilib tarbiyalash, jamiyat taraqqiyoti uchun fidokorlik ko'rsatish, halol luqma egasi bo'lish, yurt tinchligi yo'lida xizmat qilish kabi tarbiyaviy g'oyalar alohida didaktik ahamiyatga ega.

G'azzoliyning fikricha, yoshlarni barkamollikka yetaklovchi asosiy mezon aql-zakovat, kuchli farosat, saxovat, halol luqma topish

hisoblanadi. Shuning uchun ham Abu Xomid G‘azzoliyning qarashlari, g‘oyalari o‘ziga xos psixologik -pedagogik ahamiyatga ega bo‘lib, tarixiy hamda ma‘naviy ildizlariga ega. Abu Xomid G‘azzoliy har bir asarida farzandlar tarbiyasiga alohida urg‘u beradi, yoshlarni jamiyatning kelajagini quruvchilar deb xisoblaydi. Shu bilan bir qatorda, alloma uch xil yo‘nalishdagi olimlar mavjudligini ta’kidlaydi:

1. O‘zini ham, boshqalarni ham halok etuvchi olimlar.
2. O‘zini ham, boshqalarni ham saodatga elituvchi olimlar.
3. O‘zini halok qilib, boshqalarni saodatga yo‘llovchi olimlar.

Abu Xomid G‘azzoliyning mazkur fikrlari bugungi kunda mumtoz merosimizga asoslanib ta’lim tizimida «Ustoz-shogird» munosabatlarini tiklashga qilinayotgan sa’y-harakatlarimizning rivoji uchun muhimdir. G‘azzoliy ta’limotida ustozlarning sifatlari ochib berilgan. U «E, farzand» asarida quyidagi fikrlarni keltiradi: olimlar suhbatlarida qatnashishga harakat qil; odobdan tashqari so‘z va harakatlar qilma; jamoat huzuriga salom berib kir.

Abu Xomid G‘azzoliyning inson tafakkurini rivojlantirish borasidagi qarashlari pedagogik nuqtai nazardan diqqatga sazovordir. Alloma narsalarning tashqi ko‘rinishi haqidagi ilmni emas, balki ularning ichki mohiyatini ochib beruvchi bilimlarni haqiqiy ilm deb xisoblaydi. Abu Xomid G‘azzoliy islom dunyosida fikrlar rivojlanishiga faol ta’sir etib, murakkab ilohiy masalalarga javob topishning yangi usul va shakllarini izlashga harakat qildi.

Imom G‘azzoliy g‘oyalarining muhim jihati, unda bir necha asr davomida uyg‘oq tafakkurga oziq bo‘lgan tasavvuf ta’limotining bevosita ta’limiy asoslari ishlab chiqilganligidadir. G‘azzoliy tafakkur tushunchasini ma’rifat, maqsad, tafakkur (yodlamoq), e’tibor, fikr, iroda, rag‘bat kabilar bilan bog‘lab talqin etadi. Uning fikricha, tafakkur ilm (ma’rifat) dan hosil bo‘ladi. Ma’rifatning tafakkurga o‘tishida va inson o‘z-o‘zini takomillashtirishida tafakkur (yodlash) alohida ahamiyat kasb etadi. Tafakkur o‘zlashtirilgan bilimlarni takrorlash bo‘lsa, tafakkur ilmni yanada chuqurlashtirish va ko‘paytirish sari intilishdir. G‘azzoliy kishilarni ilm egallashga undar ekan, ilmning Qur‘on mohiyatini anglashdagi o‘rni hamda insonning axloqiy kamolotida

hayot qiyinchiliklarini yyengishga ko'maklashuvchi muhim vosita ekanligiga kishilarni ishontiradi.

Abu Xomid G'azzoliy o'zining «Tafakkur kitobi» risolasida ilmda izchillik, tizimlilik, tadrijiylik tamoyillariga alohida e'tibor qaratadi. Allomaning uqtirishicha, ilmlar maxsus tartibga ko'ra jamlansa va bir-biriga moslashtirilsa, mazkur jarayonda muayyan natija kelib chiqadi. Ilmning chegarasi yo'q, faqat insonning imkoniyatlari cheklangan. Shunga ko'ra, inson o'z-o'zini rivojlantirish dasturiga ega bo'lishi, o'zini taftish qilishi, shular asosida o'zining bilim darajasini anglashi zarur. U o'zi biladigan, lekin o'zlashtirilmagan, hayotga tatbiq etmagan bilimlari ro'yxatini tuzib olgach, o'zlashtirgan, ko'nikma va malaka hosil qilgan bilimlarini ro'yxatdan o'chirib boradi. Shu tariqa inson komillik sari intiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ma'rifat, tafakkur, diniy bilimlar, axloq-odob o'rtasida hech qanday chegara mavjud emas. Ularning barchasi yaxlit tarzda inson mohiyatini belgilab beradi. Shuningdek, Abu Xomid G'azzoliy fikrning din bilan bog'liq bo'lmagan narsaga taalluqli bo'lishi mumkinligini ham e'tirof etadi.

Allomaning fikricha, ilmni vujudga keltiruvchi omillar tug'ma bo'lishi bilan bir qatorda, ular o'rganish va amaliyot orqali vujudga keladi. Demak, tafakkur va fikr qilishdan maqsad uning samarasiga erishmoq, ya'ni kamolotga erishishdan iborat. Kamolot esa lug'aviy ma'nosi «to'qlik» bo'lgan «amol» so'zining ko'pligidir. U inson taraqqiyotning eng yuqori darajasi hisoblanadi. Tafakkur tarbiyasida izchillik va tadrijiylikka amal qilish masalasi ham Abu Xomid G'azzoliy e'tiboridan chetda qolmagan. Uning fikricha, ilmlar qalbda maxsus tartibga ko'ra jamlanishi, bir-biriga mos tusxishi natijasida boshda bir ilmning kelib chiqishiga asos bo'ladi. Shu tariqa natija, ilm va fikr cheksiz davom etaveradi.

Allomaning ta'kidlashicha, ilm egallash, tafakkur yuritish, o'z nafsini idora etish kabilarning barchasi o'z-o'zini takomillashtirish, go'zal axloqiy barkamollikka erishish uchun zarur bo'lgan amallar hisoblanadi. G'azzoliyning uqtirishicha, ilmni xohlagan va uni o'rganishni istagan kishiga o'rgatish kerak. Ilm kishilarni olimlik darajasiga yetkazishda eng asosiy vositadir. G'azzoliyning fikricha, ilm

olish va har qanday faoliyatda halollik, poklik, ishni to'g'ri hamda aniq bajarish har bir shaxs odobiga xos xususiyatdir. U olimlar ko'p, lekin ilmga amal qiluvchi kam ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Abu Xomid G'azzoliyning tafakkur darajalaridagi ma'siyat bosqichi haqidagi fikrlari ham alohida didaktik ahamiyatga ega. Chunonchi, inson har kuni ertalab uyg'ongach, u o'zining yetti a'zosini taftishdan o'tkazishi lozim. Shundagina u o'z tanasi bilan biror gunoh qilgan yoki qilmaganligini o'ylab ko'radi, fikr yuritadi. Inson tiliga nazar solib, g'iybat, yolg'on, o'zini maqtash, boshqalar ustidan istexzo qilish va boshqa makruh amallarni qilgan-qilmaganligini o'ylamog'i lozim. Bunday holatda esa inson o'zini tuzatish choralari ko'rishi talab etiladi.

G'azzoliyning fikricha, ba'zi ustoz va olimlarni xalokatga yetaklovchi narsa shuhratparastlik va mashhu'rlikka intilish illatlari hisoblanadi. Zero, insonning asl maqsadi, ilmni yuksaltirish bo'lmay, ilm orqali boylik orttirish, o'zini ko'z-ko'z qilish, o'zgalardan ustunligini namoyish etish, boshqalarga zulm qilish, poraxo'rlik bo'lsa, ular ilmni taraqqiy ettirmay, aksincha, uning rivojiga to'sqinlik qiladilar.

Abu Xomid G'azzoliyning ta'kidlashicha, qalbning ozig'i va hayot manbai ilmu hikmatdir. Kim ilmni boy bergan bo'lsa, uning qalbi kasaldir, u qalb o'limga mahkum, lekin buni uning o'zi sezmaydi. Olimning jamiyatdagi mavqei qanchalik yuqori bo'lmasin, uning asosiy vazifasi ilm o'rganish va ta'lim olishdan iboratdir, ya'ni u o'zining asosiy vazifasidan chekinmasligi, muayyan darajani egallagach, ilm o'rganishdan to'xtab qolmasligi lozim. Ular maqtanish yoki g'ururlanish uchun ilm egallashlari joiz emas.

Imom G'azzoliy o'zining pedagogik faoliyatida ustoz-shogird, ilm va olimlik masalalariga ham jiddiy e'tibor beradi. U olimlarni to'rt toifaga ajratadi. Ular quyidagilar:

Birinchi toifa olim: Biladi. Bilishini ham biladi, bu olim; unga ergashing.

Ikkinchisi: biladi; lekin bilishini bilmaydi, bilganidan xabari yo'q; u uyquda; uni uyg'oting.

Uchinxisi: bilmaydi; lekin bilmasligini biladi; bilmasligini farqlaydi; bu – irshodga muxtoj; uni irshod qiling.

To‘rtinchi toifa olim: bilmaydi; bilmasligini ham bilmaydi (johili murakkab)i o‘zini alloma deb xisoblaydi; u johil; undan qoching.

G‘azzoliy qo‘shimcha tarzda yana shuni ham ta’kidlaydiki, olim uchun eng muhim xususiyat tinimsiz izlanishdir. Agar u izlanishdan to‘xtasa, johilga aylana boshlaydi. U ilm beruvchi nutqiga qo‘yiladigan birinchi talab uning muayyan mazmun, ma’noga ega bo‘lishida ekanligini ta’kidlaydi. Nutq qanchalik go‘zal tashbeh va hayratli iboralarga boy bo‘lmasin, negizida ma’no bo‘lmasa, sog‘lom aqlning mevasi hisoblanmaydi. Buday so‘zlar so‘zlovchi tomonidan tushunmagan holatda aqlning qusurligi yoki eshitgan so‘zining ma’nosini tushunib yyetishga ilmi noqisligi tufayli xayolidagi vasvasalardan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin.

Qolaversa, aytilayotgan so‘z tinglovchiga ham tushunarli bo‘lishi, ularda qiziqish, hayrat, ma’qullay olish yoki inkor etish imkoniyatini hosil qilishi lozim. Chunki tinglovchi tushunmasa, so‘zlovchi tushunadigan so‘z bo‘lsa ham, uni gapirish durust emas.

Abu Xomid G‘azzoliy munozarani ijobiy va salbiy turlarga ajratadi. Uning fikricha, ilm o‘rganish va o‘rgatishda ijobiy munozaradan foydalanishda quyidagi shartlarga rioya etish lozim:

1. Munozara hayotda sodir bo‘lgan yoki ko‘pincha sodir bo‘lishi ku‘tilayotgan masalalar ustida qilinishi lozim. O‘zini ko‘rsatish uchun dovrug‘li masalalar izlash kerak emas.

2. Munozara imkon qadar xilvatda, munozarachi uchun qulay, foydali shart-sharoitda amalga oshirilishi kerak. Obro‘li insonlar va amaldorlik oldida munozara qilishdan zavqlanmaslik lozim.

3. Munozara qiluvchi tortishuvni faqatgina xaqni bilmoq, topmoq uchun qilishi zarur. O‘zi bilan bahslashuvchini raqib emas, balki yordamchi deb qabul qilishi kerak. Chunki maqsad yagona muammoning yechimini izlash va topish. Demak, mushkul ishga birga kirishgan inson sifatida munozara so‘ngida unga minnatdorchilik bildirish lozim.

4. Munozarachi sherigini bir dalildan boshqasiga, bir muammodan boshqasiga o‘tishga qarshilik qilmasligi lozim. Sening bu so‘zing

oldingisiga zid deb, rad etmasligi kerak. Balki o'z dalillarini keltirgach, bundan to'g'riroq va ravshanroq biror fikring bo'lsa ayt, birgalikda tanqid etamiz deya taklif qilishi zarur. Agar u kuchli dalil keltirsa, uni olishi, mabodo u dalil zaif bo'lsa, u holda zaif jihatlarini tushuntirib berib, uni jaholat qorong'uligidan ilm nuri sari elitishi kerak.

5. Munozara foydali ilmlar bilan mashg'ul bo'lgan kishilar orqali qilinishi kerak.

Salbiy munozara quyidagi xulqlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi:

1. Hasad. O'zini boshqalardan ustun ko'rishi natijasida munozaraga o'zini ko'rsatish maqsadida kirishgan odam, albatta, raqibining muvaffaqiyatini ko'ra olmaydi. Kimki hasadga muhtalo bo'lsa, uning azob, iztirobdan boshi chiqmaydi.

2. Takabburlik va o'zini odamlardan ustun qo'yish.

3. Gina-qudrat. Munozara ginalardan holi bo'lishi juda qiyin. Chunki u hasad va adovatning mevasi.

4. G'iybat. Ko'pincha munozarada yengilgan, ilmi kam, noxolis munozarachi doimo raqibini yomonlash, so'zlarini keltirishdan to'xtamaydi.

5. Odamlarning nochor holga tushib qolganiga suyunib, shodligidan g'amgin bo'lish.

6. Nifoq (ikkiyuzlamachilik).

7. Haqdan yuz o'girish, uni yoqtirmaslik hamda nohaq narsada bardavom bo'lish kabilar.

Imom G'azzoliy farzandga xitob qilib, iymonli bo'lishni istagan har bir insonning komillikka intilishi uning asosiy vazifasidir; iymon insonni xasislik, yomonlik kabi illatlardan asraydi, deb ta'kidlaydi. Iymonli kishi o'z aqli va bilganiga amal qiladi, bilmaganini esa, so'rab o'rganadi. Inson ma'rifatining asosini tashkil qiluvchi sifatlar o'z-o'zidan emas, balki ularni ilm orqali egallash lozimligini ta'kidlaydi.

G'azzoliy kishilar, ayniqsa, yoshlarning bir-birlariga izzat-hurmatda va marhamatli bo'lishlarini irfoniy va amaliy dalillar bilan keltiradi. Chunonchi, faqatgina o'ziga nisbatan marhamatli bo'lganlar marhamatli

emasdirlar. Marhamatli deb ham o'zi, ham boshqalarga nisbatan marhamatli bo'lganlarga aytiladi. Marhamatli insonning sifatlari: gunohlarni tark etishi, tavba qilib, yomon fe'llardan voz kechishi hamda ibodatlarini ixlos-e'tiqod bilan bajo keltirib, Alloh rizosiga erishishida namoyon bo'ladi. Musulmon kishi har qanday holatda boshqalarni qiynamasligi, ularga qo'li va tili bilan jabr, zarar keltirmasligi zarur. Ular kishilar, hayvonlar va o'simliklarga ham mehrli bo'ladilar.

Jaloliddin Rumiy (1207–1273) Jaloliddin Rumiy Balx shahrida tug'ilib o'sdi. Uni ba'zan Jaloliddin Balxiy deb ham atashadi.

Rumiy she'riyatning barcha shakllarida mukammal ijod qildi. U bitgan g'azallar, ruboiylar va masnaviylar she'riyat bo'stonining durdonasiga aylangan. Rumiy asarlarida tashbehlariga o'ralgan falsafiy, so'fiyona, teran g'oyalarga keng o'rin berilgan. Quyida Jaloliddin Rumiyning bizni mulohazaga chorlovchi fikrlaridan keltiramiz:

– Ey dono odam, sen eng avvalo narsalarning mohiyatini bil, ularning aldamchi shakliga ishonma!

– So'z – libos. Ma'no shu libos ostiga yashiringan sir.

– Ko'zguda hamma narsa teskari ko'rinadi. Ammo biz ko'zgunsiz o'zimizni hech qachon ko'ra olmagan bo'lardik. Sen menga so'z o'jiz deding. Agar o'zingni haq deb bilsang, u holda so'zning o'jizligi haqidagi so'zlaring ham o'jizdir.

Abulqosim Firdavsiy (934 (taxminan) – 1024-yillar) Buyuk shoir Abulqosim Firdavsiy Xuroson viloyatining Tus shahrida kambag'al oilada dunyoga keldi.

Firdavsiy keng qamrovli va chuqur ilm egasi bo'lib yetishdi. Shu bois uni «hakim», «donishmand» deb ulug'laganlar. SHoir ijodining ayni gullagan davrida G'azna shahrida (hozirgi Afg'oniston hududi) turk sultoni Mahmud G'aznaviy saroyida yashab, ijod qildi.

Firdavsiy Mahmud G'aznaviyga bag'ishlab, mashhur «Shohnoma» asarini yozdi. Lekin bu asar Mahmud G'aznaviy tomonidan yetarlicha qadrlanmadi.

Rivoyat qilishlaricha, sulton G'aznaviy Firdavsiyning yozilajak «SHohnoma» asarining har bir bayti uchun bittadan oltin tanga berishni va'da qiladi. 60000 baytdan iborat asar tayyor bo'lgandan

keyin esa G‘aznaviy va’dasidan qaytadi. Firdavsiyga G‘aznaviy karvon orqali berib yuborgan tangalarning hammasi kumush bo‘lib chiqadi. Bundan qattiq ranjigan shoir tangalarning bir qismini karvondagilarga, boshqa qismini hamollarga ulashadi. Tangalarning qolgan hammasiga esa yaxna ichimliklar sotib oladi. Uning bu harakatlari hukmdorga qarshi norozilikning yaqqol ifodasi edi. Sulton G‘aznaviy shoirni filning oyoqlari ostiga tashlab, jazolash haqida farmon beradi. Firdavsiy tug‘ilgan yerini tashlab, musofirlikda hayot kechirishga majbur bo‘ladi.

G‘am-qayg‘u ham, huzur-halovat ham aqldandur. Ulug‘vorlik va buzilish ham aqldandur, deydi Firdavsiy.

Olamda eng avvalo inson aqli yaralgan. Aql qalb posbonidir. Aql yana uch qo‘riqchi: til, ko‘z, quloqning ustidan ham posbonlik qilguvchidir. Zero, ezgulik va yovuzlik aynan ana shu uch a‘zo orqali qalbgga kirib boradi.

Ne sababdan uzoq umr ko‘rmoq tilaysan? Bilasan-ku, baribir olam sirlarini hech qachon anglab yeta olmasan.

3. O‘zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi. XX asrga kelib, O‘zbekistonda ham boshqa fanlar qatori psixologiya fanining rivojlanishiga imkon tug‘ildi. Qozon universitetini tamomlagan va 1933-yildan boshlab professor unvoniga ega bo‘lgan, hamda 1941–1968-yillar mobaynida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika institutining psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan, bilimdon, aql-zakovat egasi P.I. Ivanov O‘zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishiga katta xissa qo‘shdi, 80 ga yaqin ilmiy qo‘llanma va maqolalar yozdi. Ayniqsa, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi yo‘nalishda barakali ijod qildi.

Uning «Pamyat» T., 1941; «Psixologiya» (qisqacha izohli lug‘at), 1946; Psixologiya (pedagogika oliy o‘quv yurtlari uchun o‘quv qo‘llanma), 1954, 1956, 1959; «Psixologiya» (pedagogika oliy o‘quv yurtlari uchun qo‘llanma) 1957, 1960 (2 nashr); «Psixologicheskie osnovy obucheniya». 1960; shu kitobning o‘zbek tilidagisi «Ta’limning psixologik asoslari» 1961; «Umumiy psixologiya» (o‘zbek tilida). 1957-yil; «Obshaya psixologiya» T, 1967 (2 nashr); «Razvitiya texnicheskogo mishleniya uchashixsya na uroke truda» (Yaroslavl, 1969-yili) kabi qator darslik va qo‘llanmalari chop etildi. U o‘zining

P. I. Ivanov

M. G. Davletshin

V. A. Tokareva

ko'p yillik pedagogik faoliyatini psixologiyadan o'quv qo'llanmalari yaratishga bag'ishladi va ko'plab ilmiy kadrlar yyetishtirib chiqardi. Uning kamtarin mehnati «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan va texnika arbobi» unvoni bilan taqdirlandi.

1945–50-yillarga qadar O'zbekistonda psixologiya fani bo'yicha birorta ham o'zbek tilida darslik, qo'llanmalar yo'q edi. O'rta Osiyodagi ilk mustaqil «Psixologiya» kafedrasi asosxisi professor Platon Ivanovich Ivanov (1891–1968) bo'lib, P. I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tiliga tarjima qilingunga qadar uning shogirdlari domlanning ma'ruzalariga muntazam qatnashib, uni o'zbek tiliga tarjima qilib, keng talabalar ommasiga yetkazishga harakat qildilar.

P. I. Ivanovning shogirdlaridan biri bo'lgan Sh. Bayburova domlanning rus tilidagi ma'ruzalarini o'zbek tiliga tarjima qilib, talabalarga o'zbek tilida psixologiyadan ma'ruzalar o'qidi va psixologiya sohasidagi bilimlarni mujassamlashtirib, o'zbek tilida «Psixologiya» darsligini 1949-yili chop ettirdi. Bu darslik sirtqi va kunduzgi bo'lim talabalari uchun o'zbek tilida yagona o'quv qo'llanma edi. Keyinchalik P. I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tilda chop etildi.

Bolalar psixologiyasi sohasida ham katta ishlar amalga oshirildi. 1964-yili A.A. Asqarxo'jaev, P. I. Leventuev, M. Vohidov, E. Chudnovskiylarning «Bolalar psixologiyasining ocherklari» nomli qo'llanmasi chop etildi. Bunda bolaning dunyoga kelgan kunidan boshlab to 17–18 yoshgacha bo'lgan davrdagi anotomo-fiziologik xususi-

yatlari, psixologik xususiyatlari, bolalar shaxsining shakllanishi masalalari keng yoritib berildi.

P. I. Leventuev yosh avlodni mehnatga tayyorlash, adabiy ijodiyot psixologiyasini tadqiq qilish ustida ish olib bordi. M. Vohidov esa bolalar psixologiyasini talqin qilib, darslik yaratishga kirishdi.

1965-yili birinchilardan bo'lib, I. M. Krasnobaev «Yuqori sinf o'quvchilarida ahloqiy e'tiqodlarning rivojlanishi», 1971-yili Davletshin Muhammad Gabdulgalimovich Leningradda «O'quvchilarning texnik qobiliyati psixologiyasi» bo'yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qildilar.

O'zbekistonda psixologiya ilmiy maktabi asoschisi Davletshin Muhammad Gabdulgalimovich (1923–2011) 1923-yil 11 noyabrda Rossiya Federatsiyasining Orenburg shahrida tavallud topgan. 1941-yil Toshkentdagi 42-maktabni tamomlagan. M. G. Davletshinning hayot faoliyati ishlab chiqarishdan boshlanadi. Bu davrda M. G. Davletshin o'z faoliyatini Toshkent aviatsiya korxonasining kadrlar tayyorlash bo'limida shogird-slesar' lavozimidan boshlab, 1942-yil master instruktor lavozimiga ko'tarilgan. M. G. Davletshin 1946-1948-yillarda Toshkent shahrining Shayxontohur tumanida deputat lavozimida o'z faoliyatini olib borgan. O'sha yillarning o'zida «O'zbekiston maorif a'lochisi» belgisi, «Faxriy belgi» ordeni bilan mukofotlangan.

1952-yilda O'zbekiston tibbiy xodimlarining Respublika qo'mitasida madaniy ishlar bo'limida ishlagan. U respublikadagi madaniy-ma'rifiy tadbirlarda faol ishtirok etib, aholining madaniy ehtiyojlarining qondirilishida, ma'naviyatini yuksaltirishda katta xissa qo'shgan. M. G. Davletshin Toshkent davlat pedagogika institutidagi rahbarlik va pedagogik faoliyati 1953–2001-yillargacha davom ettirdi.

M. G. Davletshin 1953-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutining tarix fakulteti eksterni bo'limini tamomlagan. U 1957-yillarda TDPIning psixologiya kafedrasida aspiranturasida tahsil olgan. Davletshinning ilmiy faoliyatida professor Platon Ivanovich Ivanovning xizmatlari katta. Bu haqda M. G. Davletshin quyidagi fikrlarni bildirgan: «1925-yilda P. I. Ivanov Toshkentga qayta tashkil etilgan qozoq pedagogika institutiga ishga taklif etiladi. O'sha yildan boshlab umrining

oxirigacha P. I. Ivanov O‘zbekistonda yashab, psixologiya fanining rivojiga ulkan xissa qo‘shdi. 1941-yilda Toshkent davlat pedagogika institutida psixologiya kafedrasini tashkil etiladi.

U 1956-yildan Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutining psixologiya kafedrasida pedagogik faoliyatini boshlagan. 1960-yilda olimga psixologiya kafedrasini dotsenti ilmiy unvoni berilgan. M.G.Davletshin 11-yil (1957–1968) mobaynida Nizomiy nomidagi TDPI da o‘quv ishlari buyicha prorektor lavozimida faoliyat ko‘rsatgan, institutdagi o‘quv-tarbiya jarayonini shakllantirish, takomillashtirish bo‘yicha katta ish olib bordi.

M. G. Davletshin pedagogik va rahbarlik faoliyatini jamoatchilik ishlari bilan uyg‘un holda olib borgan. Bunga 1960–1991-yillarda psixologlar jamiyatining Respublika bo‘limi rayosat raisi bo‘lib faoliyat ko‘rsatganligi yorqin misol bo‘la oladi. Shu bilan birga M. G. Davletshin keng xalq ommasining davlatdagi vakili sifatida faoliyat yuritgan, 1968–70-yillarda Toshkentdagi Yakkasaroy tuman deputati bo‘lgan.

1978–1993-yillarda Nizomiy nomidagi TDPI qoshidagi pedagogik fanlar bo‘yicha nomzodlik va doktorlik ilmiy darajasini berish bo‘yicha ixtisoslashtirilgan Kengash a‘zosi sifatida faoliyat yuritgan.

U 1971-yil Leningrad davlat universitetida akademik B. G. Ananov ilmiy maslahatchiligi ostida «O‘quvchilarda texnik qobiliyatlarning psixologiyasi» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli yoqlagan. 1972-yilda olimga psixologiya kafedrasini professori ilmiy unvoni berilgan.

M. G. Davletshin 1968-yildan 2001-yilgacha Nizomiy nomidagi TDPIning psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan. U boshqaruv va rahbarlik psixologiyasi asoslarini yaxshi bilgani uchun kafedrani mohirona boshqara olgan hamda kafedra institutdagi, 1998-yildan universitetdagi eng ilg‘or kafedralardan biri bo‘lgan. Chunki olim kafedra a‘zolarining individual-psixologik xususiyatlarini bilganligi uchun har bir topshiriqni berishda, xodimning layoqati va qobiliyatiga yarasha ishni taqsimlagan. U boshchilik qilgan kafedrada faoliyat yuritgan professor-o‘qituvchilar ustozdan pedagogik, ilmiy, boshqaruv faoliyati sir-asrorlarini o‘rganishgan.

M. G. Davletshin o'zining haqiqiy psixolog ekanini doimo namoyon qilgan, ya'ni har bir shaxsning ijobiy xislatlarini ko'ra olgan.

Professor M. G. Davletshin mehnat ta'limi va kasbga yo'llash muammolariga, texnik qiziqish va texnik qobiliyatlarni shakllantirishning psixologik xususiyatlariga, Respublikamizdagi pedagogika oliy o'quv yurtlari va universitetlarida o'qituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirish muammolariga ko'p e'tibor beradi.

M. G. Davletshinning ilmiy qiziqishlari asosan oliy maktablarda psixologiyani o'qitish samaradorligini oshirish muammolariga qaratilgan edi. Olim tomonidan O'zbekiston maktablarida psixologik xizmatni tashkil qilish, boshqarishning shakl va tizimi ishlab chiqildi. Professor M. G. Davletshin hozirgi zamon talablarini nazarda tutib, asosiy e'tiborni Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini o'rganish masalalari bilan oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitish va Respublika psixologlarining ilmiy tadqiqot ishlarida bu boy merosdan foydalanish masalasiga qaratgan.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng, 1991-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti qoshida psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini beradigan Ixtisoslashgan Kengash ochilishini asoslab bergan va 1991–1999-yillar davomida shu kengashni boshqargan. Shuni ta'kidlash joizki, mustaqillikdan oldin fan nomzodi ilmiy darajasini olish uchun Moskva, Leningrad, Kiyev kabi shaharlarga borib, dissertatsiyalar (rus tilida) yoqlanar edi.

Mustaqil respublikamizda ilmiy salohiyatli kadrlarning ko'payishida M.G. Davletshin tashkil etgan Birlashgan Ixtisoslashgan Kengashning roli beqiyosdir. Shu bilan birga M. G. Davletshin 1996–1999 yillarda O'zbekiston psixologlar assotsiatsiyasining birinchi raisi ham bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi, psixologiya fanlari doktori, professor M. G. Davletshin rahbarligida 1 nafar fan doktori, 49 nafar fan nomzodlari yyetishib chiqdi. M. G. Davletshinni MDXda tanimaydigan psixolog yo'q, uning shogirdlari respublikamizdagi barcha oliy o'quv yurtlarida faoliyat ko'rsatishmoqda. Talantli olim, O'zbekiston Respublikasida xizmat

ko'rsatgan fan arbobi M. G. Davletshin O'zbekistonda psixologiya fanining o'qitilishini takomillashtirish, uzluksiz ta'lim jarayonida pedagogika institut va universitetlar uchun o'qituvchilar tayyorlashning psixologik masalalari, umumiy va pedagogik psixologiya Oliy pedagogika o'quv yurtlarining o'quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari, maktablarga psixologik xizmat ko'rsatishning ilmiy metodologik asoslariga bag'ishlangan ko'plab anjumanlarni tashkilotcxisidir.

Professor M. G. Davletshin tomonidan psixologiya fanining turli masalalari bo'yicha 250 ga yaqin ilmiy ish chop etilgan. Ustoiz tomonidan qoldirilgan eng yirik monografiya va o'quv qo'llanmalar sirasiga «Qobiliyatlar va diagnostika» (1979), «Yosh va pedagogik psixologiya» (1974), «Zamonaviy maktab o'qituvcxisining psixologiyasi» (1999), «Umumiy psixologiya» (2001), «Yosh va pedagogik psixologiya» (2004) va boshqalarni kiritish mumkin. U respublikada o'tkazilgan barcha ilmiy anjumanlar materiallarining va ilmiy to'plamlarning mas'ul muharriri bo'lgan.

Valentina Andreevna Tokareva 1935-yil 27-iyunda Andijon shahrida tug'ilgan. Andijon shahridagi 1-sonli xotin-qizlar maktabini tamomlagach, Leningrad davlat Universiteti (hozirgi Sankt-Peterburg davlat universiteti)ning falsafa fakultetiga o'qishga kiradi.

V. A. Tokarevaning yuksak darajadagi olim va psixolog bo'lishida psixologiya fanining allomalari B. G. Anan'ev, V. N. Myasishev, B. F. Lomov, A. V. Petrovskiy, A. A. Bodalev, A. M. Matyushkin, E. F. Ribalko, A. V. Yarmolenko, M. G. Davletshinlarning katta ta'siri bo'lgan. Ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish layoqati uning universitetdagi talabalik davridayoq namoyon bo'ladi. Buni «Maktab-internat tarbiyalanuvchilarida faoliyatga ehtiyoj va qobiliyatning o'zaro bog'liqligi tadqiqotlari tajribasi» mavzusidagi bitiruv diplom ishi misolida ko'rishimiz mumkin.

V. A. Tokarevaning ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati juda keng. U bola shaxsining rivojlanishi, fikrlash jarayoni shakllanishining o'ziga xos jihatlari, ta'lim va tarbiya berishning psixologik muammolarini o'rgangan. O'z tadqiqotlarida V. A. Tokareva maktab o'quvchilarining

aqliy rivojlanishini diagnostika qilish, shaxsni o'rganish metodlari, maktab va OTM, akmeologiyada psixologik xizmat metodlari masalalariga alohida e'tiborini qaratadi.

V. A. Tokareva shaxs axloqiy rivojlanishidagi psixologik muammolarni hal etish masalasiga ulkan xissa qo'shgan. Bu muammolarni tadqiq qilishning boshlanishi uning «Psixologiyada kichik o'smir yoshidagi bolalarda (V–VI sinflarda) jamiyat oldidagi burchga sodiqlikni shakllantirish masalalari» mavzusidagi nomzodlik ishida namoyon bo'ladi. Bu muammoni o'rganish V. Tokarevaning 1992-yilda Moskvada Umumiy va pedagogik psixologiya instituti qoshidagi Ilmiy darajalarni belgilash Maxsus Kengashi majlisida himoya qilingan «Talaba shaxsining axloqiy rivojlanishi psixologiyasi: fenomenologiya, tipologiya qonuniyatlari» mavzusidagi doktorlik ishida ham davom ettirildi.

V. Tokareva shaxsning axloqiy rivojlanishiga ko'p komponentli axloqiy-psixologik fenomen sifatida, o'zida axloqiy bilimlarni, axloqiy xis va shaxsiy sifatlariga axloqiy baho berish va o'z-o'zini baholashni, axloqiy xatti-harakat va xulqini yaxlit jamlovchi axloqiy qobiliyatlarning rivojlanishi sifatida yondasxishni taklif etadi. Axloq shaxsni tizimlashtiruvchi markaz sifatida ko'riladi. Fundamental psixologik muammolar bilan bir qatorda V. Tokareva o'z faoliyatida amaliy sohalarga ham e'tibor beradi. Jumladan, u ta'lim berishning faol metodlari ilmiy-nazariy asoslarini ishlab chiqadi. Maqolalaridan birida u psixologik tizimdagi fanlardan imtihonlarni «Yumaloq stol» metodi shaklida o'tkazishni taklif qiladi. Bu shakl talabalarning imtihondagi hayajonini pasaytiradi, ularning imtihonga tayyorgarlik jarayonidagi mas'uliyatlarini oshiradi, tanqidiy fikrlash va nazariy bilimlarni aniq hayotiy vaziyatlarda qo'llab tahlil qilish malakalari shakllanishiga asos bo'ladi. V. Tokarevaning talabalarni o'qitishning psixologik asoslarini chuqur anglaganligi uning o'qituvchilik faoliyati samarali bo'lishiga asos bo'lgan. O'z pedagogik faoliyatini V. A. Tokareva ADMI (Andijon davlat meditsina instituti)da boshlagan.

Uzoq davr mobaynida 1978-yildan 1998-yilga qadar Valentina Andreevna Toshkent davlat universiteti psixologiya kafedrasida

o'qituvchilik faoliyatini olib borgan. 1998-yildan boshlab u O'zbekistonning oliy harbiy ta'lim muassasalari (harbiy akademiya)da faoliyat olib boradi. Bu muassasalardagi faoliyat davomida V. Tokareva «Umumiy psixologiya asoslari», «Ijtimoiy psixologiya», «Harbiy psixologiya» fanlaridan ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlar olib borgan.

V. A. Tokareva 220 dan ortiq nashr ettirilgan o'quv-uslubiy qo'llanmalar, uslubiy ko'rsatmalar, ilmiy jurnallardagi maqolalar muallifi. Masalan, O'zbekiston harbiy oliy ta'lim muassasalaridagi faoliyati davrida uning «Harbiy xizmatchilar psixologiyasini o'rganish uchun ofitserlarga qo'llanma» (Nastolnaya kniga ofitserov po izucheniyu psixologii i voennoslujashix) (2001-y.), «Shaxsiy tarkibni o'qitish va tarbiyalashda harbiy xizmatchilar temperamentining o'ziga xos jihatlari, ularni aniqlash xisobga olish» (Osobennosti temperamenta voennoslujayushix, ix viyavlenie iuchet pri obucheni i vospitani i lichnogo sostava) (2001-y.), shuningdek, quyidagilar nashr ettirilgan: «Ijtimoiy psixologiyadan sxemalar albomi» (Albom sxem po sotsialnoy psixologii) (2004-y.), «Umumiy psixologiyadan sxemalar albomi» (Albom sxem po obshey psixologii) (2005-y.), qo'llanmalar «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari» (Psixologicheskie osnovi razvitiya kreativnogo mishleniya) (2008-g.), «Kommunikativ malakalarni rivojlantirishning psixologik asoslari» (Psixologicheskie osnovi razvitiya kommunikativnix ume-niy) (2010-g.).

Psixologiya fanining taraqqiyotida M. X. Rahmonovanning roli ham muhimdir. Olima ta'lim jarayonida diqqatining roli, o'quvchilar diqqatini dars jarayonida barqarorlashtirish, o'quvchilar diqqatining individual xususiyatlari kabi masalalarni keng yoritib berdi. M. X. Rahmonovanning «Ta'limda diqqatning roli» (1963-y.), «O'qish darslarida birinchi sinf o'quvchilari diqqatining barqarorligi» (1969-y.), «O'quvchilar diqqatining ba'zi individual xususiyatlari» (1971-y.) kabi ilmiy maqolalari ta'lim jarayonida o'quvchilar diqqatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Keyinchalik u «Psixologiya kursida ko'rsatmalilik» (1981-y.), «Oilaga sovg'a» (1996-y.) kabi ilmiy ishlarni chop ettirdi. Uni qo'rqqoq bolalarning ruhiyati, aql-zakovati, diqqat-

e'tibor sohalari qiziqtirib, u hozirgi kunda shu sohalarda kuzatish, tadqiqot ishlarini olib bormoqda.

R. Sh. Karimova, maktabgacha bolalarni ona-tili egallashning psixologik xususiyatlarni aniqlash, o'smirlarning o'quv jamoasida o'zaro munosabatlarini shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib bordi. Uning «Osnovno'e element o grammaticeskogo stroya rodno-go yazika kak put razvitiya mishleniya detey starshego doshkol'nogo vozrasta» (1959), «Uchet individualnix razlichiy detey pri obuchenii ix rodnomu yaziku v detskix sadax» (1971-y.), «Izuchenie vzaimo otnosheniy podrostkov i ix formirovaniya» (1985-y.) kabi maqolalari hozirgi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

Shuningdek, yosh psixologiyasida M.A. Muzaffarov «O'smir yoshlarning tasavvur qilish asoslari» (80 dan ortiq ilmiy maqola), B. Mamajonovning «Umumiy psixologiyadan amaliy mashg'ulotlar», «Psixika hodisalari haqida», «Bolalarda ijobiy va salbiy ertak personajlari haqida tassavvurlarni shakllantirish jarayonini psixologik tadqiq qilish» kabi, V. P. Ivanovanning «Umstvennaya deyatelnost uchashixsya pri napisanii diktanta» (1962), «Faktoro obespechivayushie vosprizvedenie v umstvennoy deyatelnosti uchashixsya» (1977), X. G'ofurovaning xotira va uning xususiyatlari, umumta'lim maktablarida o'quvchilarda tasavvurlarning shakllanishi, ularni so'z bilan tasvirlash hamda rasm darslarining ularning shakllanishiga ta'siri haqidagi maqolalari, S. Rahimovning «Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari», A. Saydullaevning o'quvchilarni fan, texnika, san'at, shaxslararo munosabatlar, xayolning rivojlanishiga bag'ishlangan qator maqolalari, F. Temurovning o'quvchilarning kasbiy qiziqishlari kasbga yo'naltirish, individul yondashish, kasbiy qiziqishlari aniqlash kabi qator ilmiy maqola va to'plamlari chop etildi. F. Temurov bilan bir vaqtda faoliyat ko'rsatgan.

N. Negmatov ham o'zining ijodiy izlanishlarini tafakkur jarayoniga bag'ishladi. U tafakkur va uning jarayonlarini tadqiq qilish, 1-sinf-dan boshlab o'quvchilarda umumlashtirish faoliyatining rivojlanishi bo'yicha longityud tadqiqotlarini amalga oshirdi. Oliy maktabda psixologiya fanlarini o'qitish masalalariga katta e'tibor berdi.

Q. Turg'unov esa respublikada birinchilardan bo'lib, mehnat psixologiyasi sohasiga asos soldi. U mehnat jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishini to'qimachilik jarayonida o'rgandi va tajribaga asoslanib, to'quvchilikning psixologik asoslarini yoritib berdi. Muallifning «Razvitie proizvodstvennix navkov u uchahixsya» (1963-y.), «Voprosi o ponyatii «umenie» i «navuk» v psixologii» (1964), «K problemam umeniy i navokov» 1964-y. kabi ilmiy ishlari chop etildi, ayniqsa, uning «Psixologiya terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati» psixologiya fanini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Mehnat ta'limi psixologiyasi rivojlanishida N. Yaxyarov o'quvchilarda mehnatga bo'lgan ijobiy munosabatlarni shakllantirish masalasida ko'pgina ilmiy maqolalar chop ettirdi.

M. Vohidov (1927–1989-y.) 1955-yilda Leningradda nomzodlik ishini himoya qilgan. Dastlab Andijon pedagogika institutida, so'ngra Qori Niyoziy nomidagi pedagogika ilmiy tadqiqotlar institutida ishlagan. 1966-yil Toshkent Davlat universiteti Psixologiya kafedrasini mudiri etib saylangan. 1973-yili Ministrlar Soveti topshirig'iga binoan tarix fakulteti tarkibida tashkil etgan. Zinin, L. I. Sofer ishtirokida va markazning iste'dodli olimlari yordamida bu yerda o'quv eksperimental laboratoriya tashkil qilingan. M. Vohidov tomonidan maktabgacha pedagogika bilim yurtlari uchun, pedagogika institutlari uchun darsliklar yozilgan, oxirgi yillarda M. Vohidov, A. Petrovskiy tahriri ostidagi «Umumiy psixologiya» darsligi tarjima qilingan va ayni paytda milliy va mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda o'zbek tilida darslik yaratish bilan mashg'ul bo'ldi.

O'zbekistonda psixologiya fanining tarqqiyotida professor (1985-yil) M. V. Vohidovning ham o'rni bor. Muallifning asosiy tadqiqot sohasi o'quvchilarning o'quv faoliyatida mnemik jarayonlarni o'rganishga bag'ishlangan edi. Shuningdek, u O'zbekistonda psixologik fikrlarning rivojlanishi tarixi, bolalarning psixologik xususiyatlarini keng miqyosda o'rgandi. O'zining ko'p yillik tajribalariga suyanib 1981-yili «Psixologiya» darsligini yaratdi. Bu darslik bolalar psixologiyasi bobida ham hozirgi kunda pedagogika oliy o'quv yurtlari va pedagogika kolleji talabalarining asosiy qo'llanmalaridan biridir.

Yosh va pedagogik psixologiya sohasida P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri M.E. Zufarova 7 yoshli bolalarni psixologik tomondan maktab ta'limiga tayyorlash masalasini ilmiy tajribalar asosida yoritib bergan. U «6 yoshli iqtidorli bolalarning maktab ta'limini egallashdagi psixologik imkoniyatlari», ularda bilish jarayonlarining shakllanishi xususiyatlari, talabalarni pedagogik faoliyatga psixologik tayyorlash, pedagogik amaliyot bo'yicha talabalarga metodik amaliy yordam, «Insonlarda o'z-o'ziga munosabatni tarkib toptirish», «Psixologiyadan kurs ishlarini yozishga doir uslubiy ko'rsatmalar», «Yosh va pedagogik psixologiyadan laboratoriya mashg'ulotlari va amaliyotda talabalarga uslubiy yordam», «Umumiy psixologiyadan asosiy tushunchalarning tematik izohli lug'ati va o'quv-uslubiy ishlanmalar», «Psixologiya tarixi» o'quv qo'llanmalari, «Umumiy psixologiya» ustozlari P. I. Ivanovga bag'ishlangan darsliklari 2008 va 2014-yillarda chop ettirilib, O'zbekistondagi Pedagogika yo'nalishidagi oily ta'lim muassasalarida foydalanib kelinmoqda. U 100 ga yaqin ilmiy, uslubiy maqolalar muallifidir.

4. Hozirgi davrda O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishi. Hozirgi kunda O'zbekistonda ham psixologiya tarmoqlari kuchayib unga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi yetishib chiqqan barcha olimlarimiz O'zbekistondagi psixologiyani chet mamlakatlar psixologiyasi kabi yuqori cho'qqiga chiqishida katta xissa qo'shib, intilmoqdalar, milliy psixologiya asosida, ya'ni milliylik ruhida tarbiyalab, ularning ongiga psixologiyani singdirmoqdalar. O'zbekistonda psixologiya fanining hozirgi ahvoli avvalgidan ancha rivojlangan. Chunki bu fanni o'qitish muassasasi tayyorlov markazlari ochilib kishilar ongiga yyetib bormoqda. Bundan tashqari psixologiya tarmoqlari bo'yicha turli xil muammolarni yecxishda asosiy rol' o'ynaydi.

Bu fanning rivojlanishida o'zbek psixologiyasi, ya'ni B. Qodirov, G'.B. Shoumarov, V.M. Karimova, M. Vohidov, M. Davletshin, E.G'. G'oziev, R. Sunnatova, N.S. Safayev, R.I. Sunnatova, Z.T. Nishonova, Sh.A. Dushmanedova va boshqa olimlarning xissasi katta. Hozirgi kunda psixologiya fani ham o'z tarmoqlari rivojlantirmoqda. Xulosa qilib aytganda, psixologiya fani rivoji

**G'ayrat Bahromovich
Shoumarov**

odamlar hayotiga ya'ni yashash tarziga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin O'zbekistonda psixologiya fanining rivojida keskin burilish yuz berdi. Hozirgi kunda ko'plab fan nomzodlari bilan birga fan doktorlari, professorlar faollik ko'rsata boshladilar.

G'ayrat Bahromovich Shoumarov – 1947-yil Toshkent shahrining Baland masjid mahallasi (hozirgi Xadra maydoni, Alisher Navoiy ko'chasi hududi)da shifokor oilasida tavallud topgan.

1969–73-yillar Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining pedagogika va psixologiya fakulteti defektologiya bo'limida tahsil olgan. 1973-yildan shu institutning assistenti sifatida pedagogik faoliyatini boshlagan. 1973–74-yillari Polsha Respublikasida harbiy xizmatni o'tagan. 1977-yildan 1980-yilgacha Moskva shahridagi Pedagogik fanlar akademiyasi qoshidagi ilmiy-tekshirish institutida maxsus psixologiya ixtisosligi bo'yicha akademik, psixologiya fanlari doktori Vladimir Ivanovich Lubovskiy rahbarligida nomzodlik dissertatsiyasini tayyorlab, 1980-yili himoya qilgan. Dissertatsiya intellektual test metodikalarining diagnostik imkoniyatlarini aniqlashga bag'ishlangan edi.

1980–1987-yillari Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining «Umumiy psixologiya» kafedrasida assistent, dotsent lavozimlarida ishlagan. Katta ilmiy xodim lavozimiga o'tkazilgach, 1988–89-yillar doktorlik dissertatsiyasi ustida ishlash uchun Moskva shahriga yuborilgan. Doktorlik dissertatsiyasining mavzusi yosh oilalarning ijtimoiy-psixologik muammolarini tadqiq etishga bag'ishlangan edi. Dissertatsiya mavzusi bo'yicha Moskva, Nijniy Novgorod, Kishinyov, Toshkent shaharlarida eksperimental ma'lumotlarni yig'ib, 1990-yili doktorlik dissertatsiyasini Moskva shahrida muvaffaqiyatli himoya qilgan. Umuman olganda, uning

olim sifatida shakllanishida Moskva ilmiy muhiti alohida o'rin tutgan.

1991–1996-yillari Avloniy nomidagi Xalq ta'limi xodimlari malakasini oshirish markaziy instituti rektori, 1996–1998-yillari Respublika ta'lim markazi direktori lavozimlarida ishlagan. 1998-yildan 2002-yilgacha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devonida yetakchi konsul'tant, bosh konsul'tant, monitoring guruhi rahbari lavozimlarida faoliyat yuritgan. 2002–2008-yillari O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti rektori, 2008-yildan 2010-yilgacha O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri lavozimlarida ishlagan.

U ikki yil davomida Respublika komissiyasi kotibi bo'lib, «Milliy istiqlol g'oyasi: Asosiy tushuncha va tamoyillar» fani ta'lim tizimiga joriy etilishiga o'z xissasini qo'shgan. Barcha ta'lim turlarida birinchi bor davlat ta'lim standartlari (DTS) tasdiqlanishida monitoring guruhi rahbari sifatida uning ham alohida o'rni bor.

Ta'lim tizimiga psixologik xizmatning joriy etilishida, respublika maktablari shtat jadvallariga psixolog shtati kiritilishida uning xissasi katta. G'.B. Shoumarov psixologiya fani yo'nalishida O'zbekistonda oilani o'rganish bo'yicha shakllangan ilmiy maktabning asoschisidir. G'.B. Shoumarov maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan sog'lom turmush tarzi, salomatlik, oila masalalariga bag'ishlangan qator o'quv qo'llanmalari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda o'qitiladigan «Oila psixologiyasi» o'quv qo'llanmasi, «O'zbek milliy ensiklopediyasi», «Ayollar ensiklopediyasi», «Bolalar ensiklopediyasi» singari kitoblardagi maqolalar mualliflaridan biri bo'lib, uning rahbarligi va hammuallifligida psixologiya bo'yicha qator ilmiy-ommabop kitoblar tayyorlangan.

Psixologiya sohasiga oid masalalar bo'yicha ko'p yillar davomida «Oila», «O'zingni er bilsang», «Inson va qonun», «Yuzmayuz» singari ko'rsatuv hamda eshittirishlarda faol ishtirok etgan. Respublikada chop etilayotgan 5 ta jurnal va «Turkiston», «Tong yulduzi» gazetalarining yillar davomida tahrir hay'atlari a'zosi bo'lgan. Jumladan, G'.B. Shoumarov (1990-yilda fan doktori, 1993-yili professor) differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologi-

ya, oila psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, psixodiagnostika, o'zbek oilasining ijtimoiy psixologik, etnopsixologik xususiyatlari masalasi-ni o'rganishga katta e'tibor berdi.

G'.B. Shoumarov bir necha yillardan beri sog'lom turmush targ'ibotchisi bo'lib, a'zolari turli bo'g'indagi rahbarlardan iborat futbol komandasiga sardorlik qilib kelmoqda. Yana bir jihatni ta'kidlash lozimki, uning kasbiy qiziqishlari doirasida tibbiyot sohasining alohida o'rni bor. U yillar davomida (1970-yildan 1980-yilgacha) Toshkent harbiy tez tibbiy yordam markazi (03) va Moskvadagi hozirgi Sklifosovskiy nomidagi tez tibbiy yordam markazida o'rindoshlik asosida tibbiyot xodimi (feldsher) bo'lib ishlagan.

G'.B. Shoumarov O'zbekiston Respublikasi ta'limi va psixologiya fani yutuqlarining dunyo miqyosida targ'ib-tashviq etilishida ham o'z xissasini qo'shib kelmoqda. U 2009-yili Frantiyaning Parij shahrida bo'lib o'tgan YUNESKO Bosh Assambleyasida O'zbekiston Respublikasi delegatsiyasiga rahbarlik qilgan va Assambleyada o'z ma'ruzasi bilan ishtirok etgan.

G'.B. Shoumarov bugungi kunga qadar 30 nafar fan nomzodiga ilmiy rahbarlik, 3 nafar fan doktoriga ilmiy maslahatchilik qilgan. Hozirgi vaqtda o'nlab tadqiqotchilar uning rahbarligida doktorlik dissertatsiyalarini tayyorlash ustida ish olib borishmoqda. Uning rahbarligida o'zbek, tojik, qoraqalpoq, qirg'iz oilalarining ijtimoiy va etnopsixologik xususiyatlari, ayollarda o'ziga o'ziga o't qo'yish, bolalarda o'z joniga qasd qilish, jinsiy qoniqishning nikoh mustahkamligiga ta'siri, respublikada psixologik xizmatni tashkil etish, badiiy ijodiyot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, deviatsiya masalalari tahlili va shu kabi yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. O'zbekistonda birinchi marta oliy ta'lim tizimida psixologik xizmatni tashkil etish yo'nalishida «Fan va texnologiyalar» markazi tomonidan moliyalashtirilgan amaliy loyiha rahbari sifatida O'zbekiston davlat jahon tillari universitetida psixologik markazning ishga tushirilishi va faoliyat yuritishida uning xizmati kattadir.

G'.B. Shoumarov jamoat ishlarida ham faol ishtirok etib kelmoqda. Uning tashabbusi bilan 2000-yili tashkil etilgan O'zbekiston psixologlar

assotsiatsiyasiga o'n yil mobaynida rahbarlik qilgan. Bundan tashqari 2003–2010-yillari «O'zbekiston-Turkmaniston» do'stlik jamiyati raisi bo'lib ishlagan. Hozirgi vaqtda G'ayrat Shoumarov Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida professor lavozimida ilmiy-pedagogik faoliyatini davom ettirib kelmoqda.

G'oziyev Ergash G'oziyevich – psixologiya fanlari doktori, professor. Bir qancha darsliklari o'tmishdoshlaridan psixologik kategoriyalar, muammolarning yangicha metodologik yondashuvga egaligi, psixologiyaning predmeti, tadqiqot metodlari, prinsiplari, psixikaning evolyutsion taraqqiyoti, faoliyat va ongning psixologik tahlillari umumlashtirilganligi bilan ajralib turadi.

Ergash G'ozievich G'oziev 1973-yilda «O'quvchilarda umumlashtirish usullarini shakllantirish va ko'chirish» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1991-yilda esa «Talaba va o'quvchilarda o'quv faoliyatini boshqarishning psixologik asoslari» mavzusida doktorlik ilmiy ishini muvaffaqiyat bilan himoya qilgan. 1993-yilda «Psixologiya» yo'nalishi bo'yicha professor unvoniga sazovor bo'lgan.

E.G. G'oziev – o'z ilmiy maktabiga ega olim bo'lib, olimning rahbarligida ikki nafar fan doktori va 47 nafar fan nomzodlari yetishib chiqqan. Uning shogirdlari psixologiya fanining turli sohalari bo'yicha izlanishlar olib boradilar. Masalan, umumiy psixologiya, psixologiya tarixi, shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, pedagogik psixologiya, yosh psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi va boshqalar. Shu bilan bir qatorda olim bir nechta chet el va respublika miqyosidagi ilmiy grantlarning rahbari sifatida ham katta ilmiy-amaliy tajribaga ega.

E.G. G'oziev (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1994-yilda professor), ta'lim jarayonida o'quvchilar tafakkurini o'sishi, o'quvchilarni umumlashtirish usullariga o'rgatish va ularning aqliy taraqqiyoti, o'quv faoliyatini boshqarish, tafakkur, xotira, shaxs, psixologiyasi masalalari, bilish nazariyasining psixologik muammolari, komil insonni tarbiyalashning psixologik asoslari kabi masalalarni yoritishga e'tibor berdi. Uning «O'quvchilar o'quv faoliyatini boshqarish»

(1988-yil), «Oila etikasi va psixologiyasi» (1992 y.), «Psixologiya» (1999 y.) «Tafakkur», «Xotira», «Shaxs», «Umumiy psixologiya» (psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. I – II kitob. T., 2002.) nomli qo‘llanmalari ko‘p sonli talabalarning asosiy o‘quv qo‘llanmasi bo‘lib xizmat qilmoqda.

«Ontogenez psixologiyasi» darsligida ontogenetik rivojlanish bosqichlari, maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning psixologik xususiyatlari, o‘smirlar psixologiyasi, ilk o‘spirinlik yoshining psixologik xususiyatlari, o‘spirinlik davrining o‘ziga xosligi, yetuklik davri muammolari, keksalik psixologiyasi (psixogerontologiya) yuzasidan fikr, mulohaza, mushohadalar berilgan. Shuningdek, inson shaxsi kamolotini aniqlovchi metodikalar, testlar, metodlar izchil ravishda, ierarxik tarzda yoritilgan.

«Psixologiya metodologiyasi» kitobi fanning metodologik muammolariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda psixologiya fanida olib borilgan nazariy va amaliy tadqiqot natijalari tahlil qilingan, mulohazalar umumlashtirilgan. Fan metodologiyasining maqsad va vazifalari, prinsiplari, metodlari, metodikalari, qonunlari, qonuniyatlari, mexanizmlari, fenomenal holatlari to‘g‘risida mukammal fikrlar bildirilgan. Umumpsixologik metodologiya masalalari, ya‘ni psixikani o‘rganishning obyektiv metodi masalalari, determinizm muammosi inson psixikasining ijtimoiy (sotsial) va biologik nisbati (munosabati), psixofizik va psixofiziologik muammolar, reduksionizm, psixologiyada izohlash, tushuntirishning xususiyatlari, psixologiyaning asosiy kategoriyalari, bilish nazariyalari atroflicha ochib berilgan.

Sotsial psixologiya o‘quv qo‘llanmasida sotsial psixologiyaga kirish, muomala, katta guruhlar to‘g‘risida tushuncha, boshqaruv psixologiyasi, oila psixologiyasi, sotsial psixologiyada fenomenal holatlar, kichik guruhlar psixologiyasi, sotsial psixologiyaning tatbiqiy jabhalari, shuningdek, shaxs kamoloti, guruh jipsligini aniqlovchi metodikalar, testlar ierarxik tarzda joylashtirilgan.

«Psixologiya» darsligi kasb-hunar kollejarining pedagogika-psixologiya yo‘nalishidagi talabalarga mo‘ljallangan bo‘lib,

unda shaxs, uning individual-tipologik xususiyatlari to'g'risidagi materiallar jamlangan. Kitobda shaxs ehtiyojlari, qiziqishi, xissiyoti, harakteri, irodasi, temperamenti, bilish jarayonlariga oid masalalar aks ettirilgan. Uning 100 ga yaqin darslik, o'quv-uslubiy qo'llanma va 900 tadan ziyod ilmiy maqolalari mavjud. Hozirda olim tomonidan yaratilgan, ilmiy-amaliy manbalarsiz Respublikamizdagi amaliy psixologlar faoliyatini hatto tasavvur ham qilib bo'lmaydi.

R.Z. Gaynutdinov (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1997-yildan professor) «Psixologiya upravleniya v organax vnutrennix del» (o'quv qo'llanma. 2001-yil), «Psixologicheskie osobennosti nesovershennoletnix i ix uchet pri doprose» (T., 2000), «Samosoznanie i samoregulyatsii uchitelya» (o'quv metodik qo'llanma, 1991), «Uchitelyu o psixologii vospitaniya»(1994-y.) kabi ko'plab dolzarb muammolarga bag'ishlangan ilmiy, uslubiy maqolalar chop ettirdi.

O'zbek xalqining xotin-qizlari ichida birinchi marta psixologiya fanlari doktori (1994) ilmiy darajasini olgan farg'onalik **V.M. Karimova** ham O'zbekistonda psixologiya fanining ravnaqiga katta xissa qo'shmoqda. Uning ilmiy-tadqiqot yo'nalishida etnopsixologik g'oyalari katta o'rin oldi. U o'zbek xalqining milliy ana'analari, qadriyatlari, rasm-rusumlari psixologiyasi, o'zbek ayolining ijtimoiy mavqeini oshirish, ularni keng xalq ommasiga singdirish bo'yicha ilmiy ishlarni amalga oshirmoqda. Uning yangi o'quv dasturlari, darsliklari, o'quv qo'llanmalarni qayta ko'rib chiqish va milliy istiqlol mafkurasi konsepsiyasini ishlab chiqishdagi, oila va mahalla tizimidagi g'oyalarni xalq ongiga singdirish haqidagi izlanishlari maqsadga muvofiqdir.

Olimaning «O'zbek ayoli shaxsining shakllanishi» (1986), «Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot» (1999), «Tashkiliy xulq» (1999), «Mustaqil fikrlash» (2000-y.), «Psixologiya» (2000), «Salomatlik psixologiyasi» kabi o'quv qo'llanmalaridan universitet va pedagogika oliygohlarining o'qituvchi va talablari keng foydalanmoqdalar.

Iste'dodli psixolog, psixologiya fanlari doktori, professor **B.R. Qodirov** o'zining ijodiy faoliyatini iqtidorli yoshlarni o'rganishga

Sharif Barotov

bag‘ishladi. U differensial psixologiya sohasida yoshlarning individual xususiyatlarini o‘rgandi. Yoshlarda ijtimoiy qiymatga ega bo‘lgan o‘quvchilarning faoliyat yo‘nalishlari, layoqat va birlamchi qobiliyatlarining miya mexanizmlari o‘rganildi. Yoshlarni u yoki bu ijtimoiy faoliyat yo‘nalishlarini tanlashlari elektroensefalografik usullar bilan neyrofiziologik jihatlarini tadqiq qilindi. Olingan ma‘lumotlar miya faoliyatida kasb tanlash, kasbga moyillik va layoqat turlarini ta‘minlab turadigan muqobil neyrofiziologik xis-

latlar borligini isbot etdi. Zehn testlari majmuasi shakllantirildi.

Z. Qodirova (2001-yilda fan doktori) yoshlarning ijtimoiy faolligini, ijtimoiy muhitga moslashuvini tezlashtiruvchi omillar va ularni daraja tuzilmasini aniqlash, faollikning rolini talqin qilish, ya‘ni jamiyat yaratishda yoshlarning ijtimoiylashuvi jarayonidagi faollik, shaxs ichki dunyosi muammolarining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini tadqiq qilish masalalari bo‘yicha faollik ko‘rsatmoqda.

Psixologiya fanlari doktori, professor Sharif Barotovning psixologiya sohasi bo‘yicha xizmatlari katta. **Sh. Barotov** 1960-yil 22-martda Buxoro viloyati Kogon tumanida tavallud topdi. Oliy ma‘lumotni Buxoro davlat pedagogika institutida oldi. 1990-yil nomzodlik, 1999-yil doktorlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildi. Zahmatkash olim, ajoyib inson Sharif Barotov ilmda o‘z maktabini yarata oldi. O‘zbekistonda psixologik xizmatni tashkil etishda salmoqli ishlarni amalga oshirdi.

Professor Sharif Barotov respublikamizdagi ilmiy jarayonni doimo kuzatib, unda faol qatnashib keladi. Respublikada yagona «Psixologiya» ilmiy jurnalining asoschisi, xalqaro ilmiy anjumanlar tashkilotchisi va ishtirokchisi hisoblanadi. Mamlakatimizda psixologiya fanining rivojlanishi, oliy va o‘rta ta‘lim sohalarida ishlaydigan mutaxassislarni psixologik bilimlar bilan hozirlash, psixologiya fanini targ‘ib qilish kabi mas‘uliyatli va xayrli ishga rahbarlik qilib kelayapti. Hozirgi kunda «Psixologiya» jurnali muallifi. Sh. Barotov

har doim o'zi saboq berayotgan yuzlab talaba, o'nlab shogirdlar va doktorantlar, hamkasblariga o'z bilimlarini beminnat ehson qilishdan hech ham charchamaydi.

Azim Meylikulovich Jabborov Qarshi davlat universitetining psixologiya kafedrasini mudiri, psixologiya fanlari doktori, professor. 1957-yil 1-fevralda Qashqadaryo viloyat Yakkabog' tumanining Toshqo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan.

Azim Jabborov 1975–1980-yillarda Toshkent Davlat Universiteti (hozirgi O'zMU) psixologiya mutaxassisligini tugatgan. 1989-yilda nomzodlik «O'quvchilar paxtachilik ishlab chiqarish brigadalarida bo'lg'usi paxtakorlar uchun zarur sifatlarni shakllantirishning psixologik asoslari» mavzusidagi dissertatsiyasini (ilmiy rahbar: prof. M.G. Davletshin, Ukraina FA huzuridagi Psixologiya ilmiy tadqiqot instituti, Kiyev), 2000-yilda «O'zbek maktabi o'qituvchisining psixologik va etnik xususiyatlari» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini O'zbekiston Milliy universitetida himoya qilgan. Uning Respublika miqyosidagi jurnallarda, ilmiy anjumanlar va xalqaro konferensiyalarda 200 ga yaqin ilmiy ishlari chop etilgan. Shundan 4 tasi o'quv qo'llanma, 6 tasi o'quv-uslubiy qo'llanma va 2 tasi monografiyalardir.

Azim Jabborov 1991-yilda O'zbekiston Respublikasi «Xalq ma'orifi a'loxisi» nishoni bilan mukofotlangan. Uning viloyat televideniyesi orqali olib borilayotgan «Psixolog maslahati» ko'rsatuvi va «Baxti bekamlik siri» nomli radioeshittirishlardagi chiqishlari millionlab muxlislarga manzur bo'lmoqda.

Olimning universitetlar va pedagogika institutlarida tayyorlanayotgan «Psixologiya», «Pedagogika-psixologiya» bakalavr yo'nalishlari va magistrlar tayyorlash uchun mo'ljallangan «Turmush tarzi, ta'lim va milliy o'ziga xoslik» (2002), «Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi» (2003), «Pedagogik psixologiyaning etnik asoslari» (2006), «Oilaviy munosabatlar psixologiyasi» (2007), «O'qituvchi va o'quvchi hamkorligining psixologik xususiyatlari» (2008), «O'qituvchi kasbiy tayyorgarligining psixologik asoslari» (2009) monografiya va o'quv qo'llanmalari Oliy ta'lim muassa-

salarining ilmiy jamoatchiligi tomonidan yuqori baholanib, amaliyotda keng qo'llanilmoqda.

U o'qitishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini zamon ruxi, milliy istiqlol g'oyasi tamoyillari bilan uyg'un bog'lagan xholda talabalarga saboq beradi. O'zbekiston Respublikasi OAK ruxsati bilan kafedrada tashkil etilgan «Psixologiya fanlari bo'yicha metodik seminar»ga rahbar, 2000–2006-yillar davomida (uzluksiz) Oliy attestatsiya Komissiyasida «Pedagogika va psixologiya fanlari ekspert kengashi» a'zosi, «O'zbekiston psixologlari assotsiatsiyasi»ning muxtor vakili, Psixologiya fanlaridan darslik va o'quv adabiyotlari tayyorlash bo'yicha ekspert guruhi a'zosi sifatida faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

U o'z ish faoliyati davomida ko'plab shogirdlar yetishtirdi. Uning rahbarligida 4 ta nomzodlik, 10 ta magistrlik, 100 dan ziyod bakalavrlik ishlari tayyorlandi, shuningdek, 8 ta ilmiy izlanuvchilar psixologiyaning dolzarb mavzularida doktorlik ilmiy izlanishlari olib bormoqdalar.

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, psixologiya fani O'zbekistonda 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab turli jabhalarda rivojlandi. Psixologiyaning turli sohalarini bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. O'zbekiston Respublikasi psixologlar assotsiatsiyasi tashkil topdi.

Hali psixologiya fanining turli sohalarida yoritilmagan, yetarli ilmiy jihatdan o'rganilmagan muammolar juda ko'p. Ularni o'rganish respublikamiz psixologlarining asosiy vazifalaridir.

Amaliy mashg'ulotlardagi muhokama uchun savollar.

1. Islom dinining O'rta Osiyo xalqlari ruhiyatiga ta'siri qanday bo'lgan?
2. VIII asrdagi turli oqim tarafdorlarining fikrlaridagi farqlar nimalardan iborat edi?
3. Sharq mutafakkirlari Abu Nasr Farobiyning psixologik qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Sharq mutafakkirlari asarlarida psixologik qarashlarning mazmuni qanday?

5. O'zbekistonlik olimlar psixologiya sohasida qanday mavzularda ilmiy ish olib borganlar?
6. O'zbekistonda psixologiyaning rivojlanishiga xissa qo'shgan olimlardan kimlarni bilasiz?
7. Hozirgi davrda O'zbekistonda psixologiya fanning rivojlanishi qanday kechmoqda?
8. V.A. Tokareva O'zbekistonda psixologiyaning qaysi sohasi rivojiga xissa qo'shgan?
9. G'.B. Shoumarovning o'zbek psixologiyasi fani rivojiga qo'shgan xissasi qanday?
10. E. G'oziyevning o'zbek psixologiyasi fani rivojiga qo'shgan xissasi nimalardan iborat?
11. Sh. Barotovning o'zbek psixologiyasi fani rivojiga qo'shgan xissasi nimalardan iborat?
12. A. Jabborovning o'zbek psixologiyasi fani rivojiga qo'shgan xissasi nimalardan iborat?

Buyuk kishilarning naqlaridan

Insonning xayrli va go'zal ishlari uchun xizmat qiluvchi ruhiy xislatlari yaxshi fazilatdir, agar aksi bo'lib, inson ular bilan yomonlik va qabih ishlar qilsa, bu xislatlar razillik, shakkoklik va kamchiliklardir.

Ruhning 5 ta katta quvvati bor: oziqlantiruvchi, xissiy, tasavvur, intiluvchi va aql quvvatlari. Oziqlantiruvchi quvvat, ovqatlanish va shunga bog'liq ishlarni bajaradi. Oziqlantiruvchi quvvatning ish jarayoni uchga bo'linadi: yani birinchi qism, o'rtanchi qism va oxirgi qism. Birinchi qism bu oziqaning, masalan, non yoki go'shtning hazm bo'lishi, oxirgi qism shu oziqaning kerakli a'zolarga tarqalishi, yani tamomila hazm bo'lib a'zolarga singib ketishidir.

O'rtancha qism o'zi ikkiga bo'linadi, birinchi qismida oziqa oshqozon va ichaklarda qayta ishlanib qonga aylanish arafasida tursa, ikkinchi qismida qonga aylanadi. Oziqlantiruvchi quvvatga hazm qildiruvchi, o'stiruvchi, tug'diruvchi, jalb qildiruvchi, ushlab qoluvchi, farq qildiruvchi, himoya qildiruvchi quvvatlar kiradi. To'g'riroq qilib aytganimizda, oziqlantiruvchi quvvat inson ovqatlanish paytida olgan moddasini ana shu inson organizmidagi qon moddalariga aylantiradi. Hazm qildiruvchi quvvat oshqozon va ichaklarda hazm bo'layotgan ovqat to qon bo'lish darajasiga olib keladi va so'ngra buni jigarda qonga aylantiradi. O'stiruvchi quvvat bu hamma a'zolarning oziqaga bo'lgan ehtiyojini qondirib, ularni rivojlantiruvchi quvvatdir. Tug'diruvchi quvvat. Bu quvvat oziqa hazm qilinishining oxirgi qismiga, ya'ni qonga aylanish qismiga yaqinroq bo'lib, xuddi bir moddadan ikkinchi shunga o'xshash moddani vujudga keltiruvchi quvvatdek, bir juft jonlik zotdan ikkinchi bir zotni vujudga keltiruvchi quvvatdir. Bu quvvat ikkiga bo'linadi: birinchisi vujudga keladigan zotning moddasini beradi, bu urg'ochi quvvat deb ataladi, ikkinchisi shaklini beradi, bu erkak quvvat deb ataladi. Bu modda va shaklning

qo'shilishi natijasida erkak yoki urg'ochi uchunchi bir jonli mavjudot vujudga keladi. His qildiruvchi quvvat. Hammada bor, ma'lum beshta xissiy organlar orqali xis ettiruvchi quvvatdir. Tasavvur quvvati xis qilingan narsalarning ko'rinishlarini ular ko'z oldidan yo'qolgandan keyin ham saqlab qoluvchi, ularni bir biridan farq qildiruvchi va qo'shuvchi, ularni to'g'ri va noto'g'ri tafsilotlarni payqatdiruvchi, ularning o'ngida ham, tushida ham saqlab turuvchi quvvatdir. Aql quvvati yordamida inson aqlini ishlatadi, fikr yurgizadi, ilm-hunar o'rganadi, qilgan ishlarining yaxshi-yomonini ajratadi. Bu quvvat o'z navbatida ikkiga bo'linadi: ya'ni amaliy va nazariy aql.

Amaliy aql hunar quvvati va fikr quvvatidan iborat. Nazariy aql quvvati bilan biz o'zgartirolmaydigan narsalarni o'rganamiz, masalan uch toq, to'rt juft, bularni biz o'zgartirolmaymiz, yani uch hech qacho juft bo'lmaydi, to'rt hech qachon toq bo'lmaydi. Shuningdek, biz bu quvvat bilan o'zgartirilishi mumkin bo'lgan narsalarni ham o'rganamiz. Masalan, to'rtburchak yog'ochni biz dumaloq qilishimiz mumkin. Amaliy quvvat bilan biz o'zgartirishimiz mumkin bo'lgan shaklni o'zgartirib, boshqacha shakl berishimiz mumkin bo'lgan buyumlarni ajratamiz, saralaymiz. Hunar quvvati bilan biz har xil hunar va mutaxassisliklarni egallaymiz, masalan: tabiblik, dehqonchilik, dengiz sayyohligi, fikrlash quvvati bilan biz qiladigan ishlarimizni ularning yaxshi yoki yomon tomonlarini, ularni qanday bajarish kerakligini fikr qilamiz.

Yaxshi fazilatliklar ikki tur bo'ladi: ya'ni xulqiy va fikriy. Fikriy fazilat aqliy quvvatga kirib aqlililik, donolik, fahm-farosatlilik, zehnlilikdan iborat. Xulqiy fazilat intiluvchi quvvatga kirib, iffat, shijoat, saxiylik va adolatlilikni o'z ichiga oladi. Yomon fazilatlar razilliklar ham ikki qismga bo'linadi.

Axloqiy fazilatlar va razilliklar axloqiy harakatlarning bir necha marta takrorlanishida va uzoq davom etishi jarayonida vujudga keladi va mustahkamlanadi. Agar qilinayotgan ishlar xayrli bo'lsa, un-

dan fazilat kelib chiqadi, agar yomon bo'lsa, undan razillik kelib chiqadi. Bu hunarni bir necha marotaba qunt bilan mashq qilish orqasida qo'lga kiritish mumkin. Agar biz yomon mashq qilsak, qunt-sizlik qilsak, bizdan yomon hattot kelib chiqadi. Agar izchillik bilan mashqni davom ettirsak, qunt bilan harakat qilsak bizdan yaxshi hattot chiqadi.

Ma'lumki, inson hech qachon tug'ilganida yaxshi yoki yomon bo'lib tug'ulmaydi, shuningdek, hech qachon tug'ilishidan yo to'quvchilikni yo hattotlikni bilib tug'ilmaydi, biroq har bir kishida biron bir fazilatga, yoki qabihlikka moyil qobiliyat bo'ladi, ya'ni biron-bir soha boshqa sohalarga nisbatan yengilroq seziladi, ana shu sababli inson odatda yozish yoki boshqa hunarlarga, o'ziga qulay bo'lgan hunarlarga yoshligidan moyil bo'ladi va shu sohaga intiladi, faqat «tashqaridan» biron-bir unga qarama-qarshi maslahat berilmasa albatta. Bu tabiiy iste'dodning quruq o'zi fazilat deb aytilmaydi, masalan to'quvchilik qobiliyati bor odamni hech qachon to'quvchi deb aytilmaydi. Faqat ana shu qobiliyat yuzaga chiqsa, chiniqsa u fazilatga aylanadi. Tug'ma qobiliyatning quruq o'zini na fazilat va kamchilik deb bo'ladi. Tug'ma qurug qobiliyatning ismi yo'q, agar uni biron joyda ishlatmoqchi bo'lsak faqat nomigina ishtirok etadi holos, chunki u amalda yuzaga chiqmagan. Bir kishi uchun tug'ma talant boshqa kishi uchun tug'ma talant bo'lmasligi mumkin. Bir kishi tug'ma talantni amalga oshirib yaxshi yoki yomon nom chiqarishi mumkin, boshqasi uni amalga oshira olmay, hech qachon nom chiqarmasligi mumkin.

Yaxshilik yoki yomonlikka tabiiy mayl bo'lgan kishilarning xislati bir xil paytlarda to'siqsiz namoyon bo'lishi mumkin. Bir xil paytlarda ularni yo'qqa chiqarib teskari qilishi, axloqiy va odatiy xislatlar bilan almashtirish ham mumkin. Sovuqqonlik bilan fozillik o'rtasida farq juda katta. «Sovuqqonlik bilan qilingan ish», «sovuq» bo'ladi ya'ni shu ish bajarayotganda shu ishni bajarayotgan kishida shavq zavq bilinmaydi, yaxshimi, yomonmi bu ish unga baribirdek tuyuladi. Ammo

fozillik bilan qilingan ish ishtiyoq bilan zavq-shavq bilan qilinadi va bu ish bilan huzurlansa bo'ladi. Xuddi shuningdek, sabr-toqat, qiyinchilik orqasidan erishilgan muvafaqqiyat o'rtasida katta farq bor. Shu singari did-farosatlilik bilan sovuqqonlik o'rtasida ham farq bor, masalan did-farosatli kishi yeb-ichayotganda faqat ovqat yeyish qoidalari-gagina amal qilib ovqat yemasdan, balki ovqatning hidu lazzatini ham farq qilib yeydi, sovuqqonlik bilan ovqat yegan kishi esa faqat sunnat qoidalari-gagina amal qilib ovqatlanadi, qolgan narsaga e'tibor ham bermaydi, ya'ni unga yeyayotgan ovqatining lazzati bormi, yoq-mi, tozami, notozami baribir. Bunday kishilar aksariyat umrini be-farosatlilik bilan o'tkazadi.

Yomon xislatlar aholi orasidan yo kishilar qalbini fazilat to'la egalla-gandan keyin, yo sovuqqonlik, layoqatsizlik, farosatlilik yo'qolgandan keyin yo'qoladi. Qaysi kishi o'zida bor g'arazgo'ylikni fazilatga al-mashtirmas ekan, u aholi orasidan chiqib ketishi kerak.

Biron bir ishga istedodi, havasi bo'lib shu ishning aksini qiladigan, tabiiy fazilatga yoki razillikka mayli bo'lgan odam shu xislatlarning aksini bajarishga qodirdir. Biroq bu nihoyatda qiyinchilik bilan amalga oshiriladi. Chunki bir ishga o'rganar ekan, uning aksini qilish unga qi-yin bo'ladi, u o'zining ishiga ko'nikib qolgan bo'ladi.

Yaxshiliklar hammasi o'rtachalikning natijasi bo'lib, ikki-keskin chegara kamchilik va ortiqchalik o'rtasida o'rnashgandir. Bu ikkala chegara fazilatlikning u yon va bu yonida turgan nuqta bo'lib har ikkisi ham yomonlikka olib boradi. Chunki fazilatlik kerakli narsa bo'lsa, uning bir tomonidagi keragidan ortiqchalik bo'lib, ikkinchi to-monidagi keragidan ozlikdir. Did-farosatlilik ham ikki nuqta o'rtasida joylashgan. Saxiylik ham xuddi shunday, bir tomondan xasislik bo'lsa, ikkinchi tomonda haddan tashqari hotamtoylik turadi. Shijoatlilik ham shunday joylashgan, ya'ni uning ham bir tomonida shoshma-shoshar-lik, bir tomonida qo'rqqoqlik turadi, o'tkir so'z gapirishning ham bir tarafida hazil, ermak, ikkinchi tarafida kaltafahmlik, yaxshi odob-

ning bir tarafida takabburlik, boshqa tarafida xasislik (pastlik), hurmat-ikromning bir tarafida haddan tashqari mag'rurlik, bir tarafida xushomadgo'ylik, xushfellikning bir tomonida osoyishtalik, ikkinchi tarafida g'azablanish, hayoning bir tomonida vijdotsizlik, bir tomonida haddan tashqari uyatchanlik, do'stlikning bir tarafida ko'ra olmaslik, bir tomonida xushomadgo'ylik turadi, boshqa ishlarida ham ahvol xuddi shunday.

Shahar zaruriy yoki fazilatli bo'lishi mumkin. Birinchi shahar faqat zaruriyat orqasida vujudga kelib, unda insonlar faqat o'z hayotini saqlash, oziq-ovqat bilan ta'minlash uchun yashaydilar. Fazilatli shahar aholilari haqiqiy insonlar bo'lib, o'zlarining yaxshi hayot kechirishlari uchun kerakli bo'lgan narsalarni yaratish uchun o'zaro birlashib ishlaydilar. Bir xil ulamolar o'z manfaatlari uchun zaruriy yashash formasini afzal desalar, bir xillari boylikda yashashni afzal deb biladilar, boshqa bir xillari esa unisini ham, bunisini ham qo'shaloq afzal deb hisoblaydilar. Ammo Suqrot, Aristotel, Aflotun insonning ikki hayoti bor deb ataydilar: birinchisi oziq-ovqat yeyish va bir-birlari bilan aloqa qilish va o'zlariga kerakli narsalarga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun harakat qilish bo'lsa, ikkinchisi bunday tashvishlardan ozod bo'lgan narigi dunyo hayotidir. Shuningdek insonda ikkita kamolot bor: avvalgisi va oxirgisi, oxirgisi biz bu dunyoda erisha olmay, balki narigi dunyoda erishadigan kamolot bo'lib, bu kamolotga bu dunyoda yetishgan kamolotimiz natijasiga u dunyo sinovidan o'tgandan so'ng yetishamiz. Bu dunyoda yetishgan kamolotimiz avvalgi kamolotdir.

Avvalgi kamolotimizda faqat fazilatli ishlar qilinadi. Inson biron-bir kasbni egallashi uchun faqat tug'ma qobiliyati kifoya emas, albatta. U kasb-hunarda kamolotga ham yetishishi kerak, bu kamolot insondan hunarning biron-bir sohasini egallash bilan qanoatlanib qolmay, bu hunarni to'liq o'zlashtirishni talab etadi, masalan, hattot yozish bilan shug'ullanibgina qolmasdan, balki u shunga doir hamma faoliyatlar bilan shug'ullanishi kerak, tabib ham xuddi shunday, u faqat davolash

bilangina shug‘ullanib qolmasdan, meditsinaga doir hamma ishlar bilan qiziqishi kerak. Bu hamma hunarlarga ham taalluqlidir. Mana shu kamolot natijasida oxirgi kamolotlilikka erishamiz. Bu kamolotlilik esa o‘z navbatida oliy baxt, abadiy yaxshilik, bu har bir insonning o‘ziga foydali xayrli ishidir. Baxt-saodatga erishish uchun hamma zarur ish-larning teskarisini qilish bu razolatdir.

Fozil shaharning abadiy saodat beruvchi oliy kamolotga erishish yo‘lida bir yoqadan bosh chiqarib ishlayotgan aholisi boshqa shahar aholilaridan o‘ziga xos fazilatleri bilan ajralib turishlari kerak. Chunki bu shahar aholisi boylik yo‘lidagina hamkorlik qilib, ularga fazilatning o‘zigina kerak bo‘lmasdan ahillik va adolatlilik ham kerakdir, biroq bunday shar aholisi ahillikni, adolatlilikni o‘z maqsadlari yo‘lida niqob qilib olib, haqiqat ishlari uchun hech qachon qo‘llamaydilar, bular hamma ishda ham shunday qiladilar.

Bir qancha qilinadigan ishlar orasida foydalisini ajratib olish uchun u baxtga olib boradimi, yo‘qmi bilish kerak, ana shundan keyin bu ishni yanada foydaliroq qilish uchun harakat qilish kerak, agar haqiqiy foydali bo‘lsa, shahar aholisining hammasigami yoki faqat ayrim qismigami, yoki faqat o‘zigami, buni bilish kerak, tabib ham shunday qilishi kerak. Masalan, biror kasalni dori-darmon bilan davolayotgan paytida, uni davolasa bo‘ladimi, yo‘qmi, buni bilishi kerak.

Hikmat bu hamma mavjudotlarning eng so‘nggi sabablari va sababi bor narsalarning eng yaqin sabablari haqidagi va u sabablarning borligini isbotlaydigan bilimlardir. Biz bu bilim orqali ularning mohiyatini, qanday vujudga kelishini, agar ular ko‘p bo‘lsa, «birinchi sabab»ni (sababul avval) nisbatan qay tartibda joylanishini va uning uzoq sabablarining sababchisi ekanligini, ularning oldidagi yaqin sabablarini o‘rganamiz. Shuningdek bu «sababul avval» eng birinchi asos ekanligi, va tuzilishi jihatidan boshqa narsalarga o‘xshamasligini, o‘z-o‘zidan mavjud ekanligini, uning boshqa narsalarga xojati ham yo‘qligini, aslida jism ham emas ekanligini jismda bo‘lishi mumkiun ham emasligini,

uning borligi hamma mavjudotning so‘nggi chegarasi ekanligini uning o‘zi hech narsa bilan umumiy bo‘lmay yagona ishtirok etmay faqat nomigagina ishtirok etishini haqiqatligida ekanligini, uning yakka o‘zida hamma mavjudotning ifoda etilishini bilamiz. Shuningdek, u hamma mavjudotlarning asosiy birinchi haqiqat ekanligini boshqa narsalar esa uning xaqiqatligiga asoslanishini u eng fazilatli, eng haqqoniy borliq va yakkayu yagona ekanligini bilamiz.

Biz bu ilm orqali undan boshqa mavjudotlarning qanday qilib kelib chiqishini o‘rganamiz, shuningdek mavjudotlarning qanday tartibda joylanishini, qaysi boshi, qaysi o‘rtasi, qaysi oxiri, ularning sabablari, ularning boshqa narsalarga sababchimi, yoqmi ekanligini bilamiz, o‘z navbatida boshqa sabablar bilan bog‘liqligini, nuhoiyat, shuningdek, oxirgi mavjudotning o‘rtanchiga, o‘rtanchining birinchiga, va nihoyat, so‘nggi sabab, eng avvalgiga (xudoga) qanday bag‘ishlashini va aksincha, ularning avvalgidan qanday boshlanishi va qanday qilib to oxirgi mavjudotgacha ma‘lum tartibda bog‘lanib yetib kelishini bilamiz. Bu ilm haqiqatni bilishdagi hikmat ilmi bo‘lib, bu nom ko‘chma ma‘noda ishlatiladi, chunki bunday ilmni egallagan, mohir, tajribali kishilar, hikmatni yaxshi egallagan kishilar hukamolar, donolar bo‘ladi, shu sababli bu ilm hukamolar ilmidir.

Amaliy aql (al-aql al-amaliy)bu shunday quvvatki, bu orqali inson hayotdagi tajribalar, his qilinadigan narsalarni kuzatish, ulardan taassurot olish, bir narsani ikkinchi narsadan ajratish bilan xulosalar chiqaradi. Bu xulosalar inson uchun biz to‘qnashayotgan hodisalarning qaysi biri kerakli, qaysisi keraksizligi haqida xizmat qiladi. Bu quvvat har bir insonda to‘xtovsiz rivojlanib boradi, chunki inson biron-bir notanish ishni bajarsa, bu bilan uning tajribasi oshib boradi, tajribasiga tajriba qo‘shadi.

Mulohazalikning, ya‘ni oqilona ish tutishning qirralari ko‘p, masalan bir xil kishilar binokorlikda ishbilarmonlik qilib, usta me‘mor deb nom oladi, bir xil kishilar shaharni boshqarishda mohirlik qilib

dono boshliq deb nomlanadi, boshqa bir xillari turmushning boshqa sohalarida mulohazalik qiladilar, bular ham o'z mohirliklariga qarab nom oladilar. Mulohazali kishi biror narsani o'ylaganda, o'zi uchun qayg'urmasdan, boshqalar, ya'ni xalq uchun qayg'uradi. Masalan xoh shaharni boshqarishda bo'lsin, xoh uy qurishda bo'lsin, ya'ni har bir sohada mulohazali odam uchun eng muhimi to'g'ri, fozilona fikr yuritishdir, toki biron qarshilikka uchraganda uni bartaraf etuvchi to'g'ri yo'l topa olsin. Xalq hamisha biron-bir zarur ishni bajarishda aqlli kishilarga muhtoj bo'lib turadi. Mulohazali kishilarni xalq dono deb ataydi va bu mulohazalik insondagi shunday bir quvvatki-u quvvat sog'lom aql deb ataladi. Foydali fikr yuritish har bir insonning maqsadi bo'lmog'i kerak, chunki inson ish qilayotgan paytida albatta o'z oldiga biron-bir maqsad qo'yadi.

Zehnlilik – bu bir-biriga zid kelib qolgan turli fikrlar orasidan to'g'risini topa olish, birining xatoligini ko'rsatib bera olish, nohaqini to'g'rilab munozaralardan eng haq fikrni ko'rsata olish quvvatidir.

Fikran ustunlik fozil, xayrli kishilarda bo'ladigan xislatdir. Bunday xislati bor inson o'z ishlarida xayrli, fazilatli bo'lishi kerak, keyin uning fikrlari, ishlari, ko'rsatmalari bir-biriga mos tushishi kerak, tajribalarda bir karra emas, bir necha karra sinalgan bo'lishi kerak, toki uning ko'rsatmalari, ishlari, naqllari to'g'risida kishilarda ishonch hosil bo'lsin va ular uning ishini misol qilib ko'rsatsin, gaplarini dalil qilib aytsinlar. Ma'lumki, hamma kishini to'g'ri ishga boshlash aql bilan bo'ladi. Shunday ekan bu donishmandlikning bir qirrasidir. Biror narsa ustida mulohaza yurituvchining asosi ikki xil bo'ladi, birinchisi hamma uchun yoki ko'pchilik uchun ma'lum bo'lgan fikrlar, ikkinchisi kuzatishlar va tajribalar asosida hosil bo'lgan fikrlar.

Tajribasizlik – tajribasiz kishi boror ishni amalga oshirmoqchi bo'lganda qiynaladi, chunki bunday ishni oldin hech ko'rmagan

bo'ladi, ba'zan inson ayrim ishlarda tajribasiz bo'lishi, boshqa bir ishda tajribali bo'lishi mumkin.

Quntsizlik – bunda inson ma'lum bir ishni qilayotganda yoki biror narsaga duch kelganda uni quuntsizlik bilan bajaradi, ishni bo'sh qiladi. U agar har qanday ish uchrasa ham baribir uni quuntsizlik bilan bajaradi, butun umri mobaynida quuntsiz bo'lib o'tadi, ya'ni unga nisbatan loqayd bo'ladi.

Axmoqlik. Bunga giriftor bo'lgan kishilarda ham o'ziga yarasha fikr, maqsad, g'oyalar bo'ladi, tajribasi bo'ladi, lekin biror ishni qilayotganda o'z bilimi, tajribasidan to'g'ri foydalana olmaydi, bir-biriga to'g'ri fikrlarni bog'lay olmaydi, natijada bergan ko'rsatmalari, qilgan ishlari axmoqona bo'lib chiqadi.

Ziyraklik – bu insondagi tez fikrlilik, o'ylagan narsasini darrov topa olish qobiliyatidir. Inson o'z mulohazasi, ziyrakligini hamisha oshirib borishi kerak, agar aql yomonlikka qaratilsa, bu xislatlar razillik, makkorlik, aldamchilikka olib boradi.

Xalq aqlli kishilarni dono deb ataydi. Chunki ular insonlarga kerakli narsalarni o'ylab topadilar, ya'ni insonlarga foydali, zarur bo'lgan narsalarni o'ylab topadilar. E xudo, demak shunday ekan, ularni yer yuzidagi eng yaxshi kishilar desak bo'lmaydimi, agar shunga munosib bo'lmas ekan, ular nomigagina donodirlar.

Hikmat mavjudotlarga so'nggi sabablari, insonning so'ngi maqsadi haqidagi bilim, bu maqsad baxt-saodatdan iborat ekan va maqsad ham sababning bir ko'rinishi bo'lgani uchun hikmat bu dunyodagi barcha mavjudotlarning baxtga erishuvi yo'lini ko'rsatadi. Bundan inson ruhan o'z ulushini olib, aqli kamolotga erishadi, buning natijasi saodatdir. Shunday qilib, hikmat haqiqat yo'lida saodatga erishuv yo'lini ko'rsatib beradi, shunday qilib biri – g'oya bersa, ikkinchisi bu g'oyani amalga oshirish usulidir.

Tushuntirish qobiliyati. Bu qobiliyat ishontirish qobiliyatidan farq qiladi, bu farq shuki, ishontirayotgan kishining nutqini eshi-

tayotgan kishi uning maqsadini, faqat uning gapiga ishonch hosil qilgandan keyingina bajaradi, tushuntirayotgan kishining nutqini eshitgan kishi esa buni tushunib yetgandan keyin, uning tushuntirgan gapidan xulosa chiqarib biror ish qilmoqchi bo'ladi, yoki aksincha qiladi, yoki umuman ishga qo'l tekkizmaydi, unni ishontirishning hojati yoq, chunki u o'ziyoq gap nimada ekanligini fahmlab yetadi. Tushuntirish qobiliyati kishi qalbida bir narsaga nisbatan fazab uyg'onganida rozi bo'lganida, xavotirlanganida, kishi ruhiy tushkunlikka uchraganida, umuman, shunday hollarda ishlatiladi. Tushuntirishdan maqsad insonni kerakli ishga undash, uning qilayotgan ishi noto'g'ri ekanligini anglatishdir. Ko'pincha, ayrim kishilar biror narsaga nisbatan havasi ortganda yoki g'azabi qo'zg'alganda maqsadining aksini qilib qo'yishi mumkin, tushuntirish ularni to'g'ri yolga solishga yordam beradi.

Fozil shaharda martabalar hamisha bosqichma-bosqich ko'tarila borishi kerak, ya'ni inson oliy maqsad sari doimo intila borishi kerak, bu yerda tinmay harakat qilgan kishi oxiri boshliq bo'ladi, ikkinchidan, shaharda eng ilg'or kishi bo'ladi, masalan, otliq jangchilarni olganimizda, ularning maqsadi qurolni dushmanga qarshi mohirlik bilan ishlatishdir, ularning orasida bittasi bu sohada eng mohir usta bo'lib, u ham boshliq, ham ustoz bo'ladi, boshqa ishlarda ham ahvol xuddi shunga o'xshashdir. Masalan, ikkita kishini olsak, ularning maqsadi bitta bo'lsa ulardan bittasi ana shu maqsadni qanday qilib amalga oshirishni bilsa, o'ylab ish qiladigan bo'lsa, fazilatli, aqlli bo'lsa, ikkinchisi birinchisidagidek xislatga ega bo'lmasa, albatta birinchisi ikkinchisiga boshliq bo'lishi kerak. Agar ikki kishi boshqa kishini maqsadini amalga oshishiga yordam beradigan ikki ishni qilayotgan bo'lsa bu yerda ana shu ikkita ishdan muhimrog'ini qilayotgan kishi sal baland pog'onada turadi. Chunki u kishi boshqasiga nisbatan ko'proq foydali ish qiladigan bo'lib chiqadi.

Shahar qismlari va ularning mahallalari bir-biri bilan o'zlarining mehribonliklari orqali birlashadi, bu birlashuv adolatli muhofaza qilishga asoslanadi, bu mehribonlik tabiiydir. Masalan ota-onaning farzandga mehribonligini, irodaga suyanadigan mehribonlikni, kishining kishiga mehribonligini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi, mehribonlikni uchga bo'lish mumkin: birinchi – fazilatli ishlardagi mehribonlik, ikkinchi – manfaatli ishlardagi mehribonlik, uchinchi – lazzeatli ishlardagi mehribonlik. Adolatlilik ham mehribonlik bilan bog'liqdir, fazilatli shahardagi mehribonlik avvalo fazilatli ishlarda va fikrlarda ko'rinmofg'i kerak.

Mehribonlik uch sohada namoyon bo'lmog'i kerak.

Birinchi soha boshlang'ich mehribonlik, ya'ni birinchi mehribonlik bo'lib, bu xudoga bo'lgan mehribonlik;

Ikkinchisi esa dunyoviy ishlarga bo'lgan mehr-muhabbat bo'lib, bu tugallangan mehr-muhabbat bo'ladi.

Uchinchisi esa mana shu birinchisi bilan ikkinchisi o'rtasidagi narsalarga bo'lgan mehr-muhabbatdir. Olloh taolo haqidagi, ruh, taqvodorlik haqidagi, shuningdek, olam uning bo'laklarining paydo bo'lishi, insonning yaratilishini tushunish shuningdek, olam qismlarini bir-biriga bo'lgan nisbati, shuningdek, odam va ruhning xudo tomonidan yaratilishi haqidagi fikrlar ilohiyot haqidagi to'g'ri munosabat deb atalib, ularga bo'lgan mehr-muhabbat avvalgi mehr-muhabbat, ya'ni asosiy mehr-muhabbat deb ataladi.

Dunyoviy ishlarga bo'lgan munosabat ya'ni saodatga erishuv haqidagi qarashlar tugallangan qarashlar deb atalib ularga bo'lgan mehr-muhabbat tugallangan mehr-muhabbat deb ataladi. Bu har ikkalasining o'rtasida bo'lgan qarashlar ikkinchi ya'ni o'rtanchi munosabatlar bo'lib, bu mehr-muhabbat saodatga erishish uchun qilingan ishlarga bo'lgan mehr-muhabbat bo'lib, o'rtanchi mehr-muhabbat deb ataladi. Agar shahar aholisining fikrlari mana shu munosabatlarga mos tushsa va saodatga erishish uchun kerakli bo'lgan ishlarni qilsa, mehri-

bonlik ularning bir-birlariga qiladigan zaruriy munosabatiga aylanadi. Shuningdek, kishilar bir joyda birga yashaganliklari uchun bir-biridan manfaatdor, shu sababli bu yerda mehribonlik manfaatdorlikka aylanadi, shuningdek, bu yerda kishilar bir-birlaridan lazzat-rohat oladilar. Bu yerda mehribonlik lazzat-rohatga ham aylanadi, mana shu tarzda ular bir-birlariga bogʻlanadi, jipslashadi.

Ayrim kishilar nafsning barcha kuchlarini, xususan, intiluvchi quvvat kuchlarini yomonlik deb oʻylaydilar. Bazilar faqat shahvoniy va gʻazab kuchlarini yomonlik deb biladilar, yana birovlari ruhni qoʻzgʻatuvchi kuchlari, masalan, koʻra olmaslikni, baxillikni, pastkashlikni, xudbinlik kabilarni yomonlik deb biladilar. Ularning hammasi xato qiladilar, chunki yaxshilik va yomonlikni ifodalash uchun xizmat qiluvchi kuchlar – usullarning oʻzi yaxshilik yoki yomonlik boʻlmaydi. Shunday narsalargina yomonlik boʻlishi mumkinki, qachonki u baxtsizlikka olib kelsa, yoki shunday narsalar yaxshilik boʻlishi mumkin agar saodat olib kelsa.

Fazilatli inson oʻlimdan omon qolgan boʻlsa, u oʻzining narigi dunyodagi saodatini koʻpaytirish uchun yana bir qancha ishlar qiladi. Biroq shuni aytish kerakki, uni oʻlimdan qoʻrqishi, oʻlgandan keyin juda ham yomonlik koʻraman yoki qoʻlimda boʻlgan saodatni oʻlsam yoʻqotaman deb qoʻrqishi kerak emas, chunki uning tirikligida erishgan baxti oʻzi bilan qoladi, oʻlimidan keyin ham saqlanadi hech qanday yomonlik koʻrmaydi. Fazilatli inson oʻlimdan ehtiyot boʻlishi qochishi kerak. Chunki u tirik qolsa, baxt-saodatini ziyoda qiluvchi yanada koʻproq ishlarni qiladi.

Fazilatli inson oʻlimga shoshilmasligi kerak va shuningdek, oʻlim oldida har xil ayyorlik ham qilmasligi kerak, uning oʻlimi shahar aholisi uchun tirikligidan koʻra foydaliroq boʻlsa, shunda u oʻlimni afzal koʻrmogʻi kerak. Agar u oʻlimni shunday tushunar ekan, shunda u oʻlimdan hech qachon qoʻrqmaydi, uni birov qoʻrqita olmaydi, johil shahar aholisi oʻlimdan shuning uchun ham qoʻrqadiki, agar oʻlsam

mol-u dunyoyimdan, aysh-u ishratimdan, obro'-hurmatimdan ajralib qolaman deb o'ylaydi. Fosiq ziqna ham molu-dunyoyimdan va saodatimdan ajralib qolaman, deb o'ylaydi. O'lim johil shahar aholisiga nihoyatda qo'rqinchlidir, chunki ular o'limdan so'nggi baxtning nima ekanligini bilmaydilar, ular saodatdan abadiy ajraymiz o'limimiz hayotimizning faoliyatimizning so'ngisi deb o'ylaydilar va g'am tashvishga botib qoladi.

Inson aqlli bo'lsa, uning ikki xislati bo'lishi kerak, birinchisi shunday xislatki, uning yordami bilan yaxshi-yomon ishlarini bir-biridan farq qiladi. Ikkinchisi yordamida oldida turgan ishlarning eng afzalini ajratib oladi. «Falon kishi aqlli» deganimizda bizda u bilimdon, fahmli, ishbilarmon degan tasavvur hosil bo'ladi. Bu yerda aql bilan ilm o'rtasida farq yo'q, yani aqllik bilan olimlik o'rtasida farq yo'q, aqlga ma'qul narsa bilan olimga malum bo'lgan narsa o'rtasida ham farq yo'q. aqlli kishida, shuningdek, fikrlash qobiliyati ham zo'r bo'lmog'i zarur. Aristotel fikricha, ular yani aqlli kishilar tug'ilgandan fazilatli bo'lsalar fazilatli ishlarni qilishi kerak, ammo dialektiklar aytadiki, aqlilar aqlga mos keladigan ishlarni qilishi kerak. Agar mos kelmasa, bu ishlarni qilmasligi kerak.

Nafsoniy quvvatlarda ham xuddi shunday holni uchratamiz. Xayrli kishilar hamisha xayrli narsalarning sababchisi bo'ladi va shuning uchun ular sharaffi kishilardir. Yomon inson yomon ishlarning sababchisi bo'ladi, agar bunday kishi podsho bo'lsa, u bunday ishlarning sababchisi bo'ladi, shuning uchun bunday ishlarni o'ylab topgan fikriy quvvatni fazilatli fikriy quvvat deb atamasdan, fitnagarchilik, hiylagarchilik va shunga o'xshash nomlar bilan ataydilar.

Yovuz shaharda eng yaxshi ishlarning o'rnini eng yomon, zararli ishlar, fikrlar egallaydi. Ana shuning uchun bunday shahardan agar imkon bo'lsa, fazilatli shaharga ko'chib o'tish kerak. Agar bunga imkon bo'lmasa, fazilatli inson bo'lmasa, azaliy yomon bo'lib, dunyoda g'arib bo'lib yashagandan o'lim afzalroqdir.

Fikriy fazilat insondagi shunday bir fazilatki buning natijasi bo'lmish har bir g'oya – ixtirolardan xalqlar yoki xalq, yoki shahar naf ko'radi va bu foydali narsalar o'zaro almashtiriladi. Bu foydali narsalarni qo'lga kiritish uchun kerak bo'lgan davriy tadbirlar manbayi fikriy kuch deb ataladi. Agar fikriy kuch biror narsani kashf qilishda yomon narsani o'z oldiga maqsad qilib qo'ysa, bu yomon fikriy fazilat bo'lib, fazilatli fikr bo'lmaydi.

Mavzuga doir test topshiriqlari.

1. Psixologiya tarixiga to'g'ri ta'rif berilgan qatorni aniqlang.

a) Psixologiya tarixi jamiyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir.

b) Psixologiya tarixi inson tomonidan hayvonlarga va individlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir.

c) Psixologiya tarixi inson tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan biologik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir.

d) Psixologiya tarixi inson tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir.

2. Quyidagi fikr qaysi mutafakkir olimga tegishli? «Eksperimental va nazariy psixologiyani talqin qilish uchun, shunday qiyoslash o'tkazish zarurki, bu yerda hozirgi kun muammolarini ko'raylik va tarix bilan muvoqatga kirishaylik».

- a) Ananev
- b) Dj. Moreno
- c) Arrian
- d) Arastu

3. Psixologiya tarixini o'rganishda qanday ma'lumotlar katta ahamiyat kasb etadi?

- a) Termik ma'lumotlar
- b) Diagnostik ma'lumotlar
- c) Didaktik ma'lumotlar
- d) Emperik ma'lumotlar

4. Psixologiya haqidagi quyida keltirilgan ta'rif kimga tegishli? «Psixologiya uzoq o'tmishga va qisqa tarixga ega».

- a) D. Yurkevich
- b) D. Ushinskiy
- c) G. Chelpanov
- d) G. Ebbengauz

5. Psixologiya tarixi nechta davrga ajratiladi va ular qanday prinsipga asosan tuzilgan?

- a) 3 ta davrga, o'rtta davrlarga bo'linish prinsipi
- b) 3 ta davrga, katta davrlarga bo'linish prinsipi
- c) 2 ta davrga, o'rtta davrlarga bo'linish prinsipi
- d) 2 ta davrga, kichik davrlarga bo'linish prinsipi

6. Psixologiya tarixining manbalari bo'lib xizmat qilgan fanlar to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- a) Fizika, kimyo, anatomiya, antropologiya, tilshunoslik, etnografiya;
- b) Fizika, biologiya, astronomiya, antropologiya, falsafa, mantiq, tarix;
- c) Fizika, biologiya, anatomiya, antropologiya, falsafa, mantiq, tarix;
- d) Fizika, kimyo, astronomiya, antropologiya, tilshunoslik, etnografiya;

7. Psixologiya tarixida psixika haqidagi dastlabki ilmiy fikrlarning paydo bo'lishidan hosil bo'lgan oqimlar to'g'ri korsatilgan qatorni toping.

- a) Bixeviorizm va materializm
- b) Dualizm va idealizm
- c) Bixeviorizm va dualizm
- d) Idealizm va materializm

8. Hozirgi davrda psixologiyaning tamoyillari nechta?

- a) 6 ta tamoyil
- b) 5 ta tamoyil
- c) 4 ta tamoyil
- d) 3 ta tamoyil

9. «. . . tamoyiliga ko'ra, psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi va sharoit o'zgarishi bilan o'zgaradi» – ushbu ta'rif qaysi tamoyilga tegishli?

- a) Dualizm
- b) Idealizm
- c) Materializm
- d) Determinizm

10. Psixologiya tarixida psixika va ongning faoliyatda taraqqiy etish tamoyiliga ulkan hissa qo'shgan olimlar keltirilgan qatorni toping.

- a) S. Vigotskiy, G. Ebbengauz, M. Teplov
- b) S. Vigotskiy, D. Ushinskiy, L. Rubinshteyn,
- c) P. Blonskiy, G. Ebbengauz, M. Teplov
- d) S. Vigotskiy, L. Rubinshteyn, M. Teplov

11. Platon va Arestotelning qaysi ta'limoti O'rtta asrlarda Sharq va G'arbda hukmron bo'lgan?

- a) Ruh haqida
- b) Olov haqida
- c) Psixika haqida
- d) Atomlar haqida

12. Epikurning fikriga ko'ra, ruh nechta o'zgarma elementlardan iborat?

- a) 4 b) 3 c) 6 d) 8

13. Grek faylasufflaridan birinchi bo'lib, ruh va ruhiy faoliyat haqida sistemali ta'limot yaratgan olim qaysi?

- a) Aristotel b) Platon c) Demokrit d) Fales

14. Butun mavjudot zichlasxish va siyraklasxish qobiliyatiga ega bo'lgan havodan tashkil topgan deb ta'lim bergan olim qaysi?

- a) Anaksimenes b) Empedokl c) Geraklit d) Platon

15. Ratsionalizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari qaysilar?

- a) A. Kenterbenskiy va Sh.Vilgelm

- b) I. Rosselin va D. Skott

- c) V. Okkam va I. Rosselin

- d) I. Damask va Sh.Vilgelm

16. F. Bekon qaysi fanlar asoschisi hisoblanadi?

- a) Ingliz materializmi va umuman tajriba fanlari.

- b) Tajriba va matematika

- c) Ingliz materializmi va falsafa

- d) Astronomiya va falsafa

17. Yangi materialistik psixologiyaning asoschisi kim?

- a) Gobbs b) David Gartli c) Djeym Mil d) Aleksandr Bel

18. Refleks tushunchasini fanga olib kirgan olim?

- a) R. Dekart b) Bekon c) Gegel d) Spinoza

19. Empirik psixologiyaning «otasi» kim hisoblanadi?

- a) Dj.Lokk b) T.Gobbs c) Bekon d) V.Leybnits

20. Psixologiyada «Assotsiatsiya» terminini fanga kim kiritgan?

- a) Dj.Lokk b) V.Leybnits c) B.Spinoza d) Bekon

21. Empirik psixologiya nechchanchi asrda paydo bo'ldi?

- a) XVII asrda b) XVI asrda c) XIX asrda d) XV asrda

22. Empirik psixologiyaning yutuqlarga erishishiga qaysi metodning tadbiriq qilinishi sabab bo'ldi?

- a) Eksperiment b) Kuzatish c) Sotsiometriya d) Suhbat

23. Psixologiya va pedagogikada intellektualizmning eng ko'zga ko'ringan vakili kim hisoblanadi?

- a) Gerbert b) Ushinskiy c) Veber d) Vundt

24. Volyuntaristik psixologiyada psixik hayotning asosi sifatida qaysi bilish jarayoni hisoblanadi?

a) Iroda b) Tafakkur c) Xotira d) Sezgi

25. Volyuntaristik psixologiya vakillari berilgan qatorni aniqlang.

a) G. Linne, G. Myunsterberg

b) V. Keller, K. Kofka

c) X. Erenfels, V. Vundt

d) V. Vundt, A. Adler

26. Freyd ta'limotiga kora shaxs hayotining asosi nimaga qaratilgan?

a) Ongsiz mayllarga

b) Tabiiy mayllarga

c) Psixik protsesslarga

d) Hukmronlik xissiga

27. Ko'pchilik kishilarning hayoti va taraqqiyotida tabiiy ongsiz mayl energiyasi mehnat faoliyatiga sarf etilishi nima deb ataladi?

a) Sudlimatsiya b) Senzura c) Substansiya d) Sensor

28. Yaxlit strukturaviy psixologiya nima deb ataladi?

a) Geshtalt psixologiya

b) Gerantapsixologiya

c) Volyuntaristik psixologiya

d) Tiflopsixologiya

29. Geshtal't psixologiya vakillari berilgan qatorni aniqlang?

a) K. Kofka, V. Keller

b) K. Kofka, G. Linne

c) X. Erenfels, V. Vundt

d) A. Adler, X. Erenfels

30. Sezgi qo'zg'atgich logarifmasiga proporsionaldir, degan psixik fizika qonunni asoschisini toping?

a) Fexner

b) Veber

c) Chelpanov

d) V. Vundt

31. Kimlar psixofizika faniga asos solgan?

a) Veber, Fexner

b) K. Byuller, Dj. Uotson

c) E. Torndayk, Veterans

d) V. Vundt, A.F. Lazurskiy

32. Psixologiyani tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotlagan olimlar qatorini ko'rsating?

- a) Veber, Fexner
- b) V. Vundt, A.F. Lazurskiy
- c) Dj Uotson, Fexner
- d) D.O. Kyulpe, E. Torndayk

33. Kimlar tomonidan qo'zg'atish, ifodalash, reaksiya metodlari taklif etilgan.

- a) V. Vundt
- b) Dj Uotson
- c) Fexner
- d) E. Torndayk

34. Kim tomonidan birinchi bo'lib eksperimental psixologiya laboratoriyasi tashkil qilinadi?

- a) V. Vundt
- b) Veber
- c) Fexner
- d) F. Lazurski

35. Psixologiyada kim tomonidan birinchi bo'lib maxsus mayatnik ishlab chiqariladi?

- a) V. Vundt
- b) Chelpanov
- c) Fexner
- d) Veber

36. XIX va XX asrlarda yuksak rivoj topgan psixologiya yo'nalushlaridan biri qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) Emperik psixologiya
- b) Funkstionalizm
- c) Strukturalizm
- d) Bixeviorizm

37. Freydizm yo'nalishining asoschisi kim?

- a) Z. Fryed
- b) D. Gartli
- c) D. Yum
- d) V. Vundt

38. XVIII asrning 2-yarmida Angliyada psixologiya fanining qaysi oqimi vujudga keldi?

- a) Assotsianizm
- b) Intellektualizm

c) Volyuntarizm

d) Freydizm

39. Bixeviorizm asoschisi Torndayk malaka hosil qilish protsessini asosan qaysi hayvonda o'rgangan?

a) Kalamush

b) Sichqon

c) Quyon

d) Maymunda

40. Psixoterapevtik usulni Sharq olimlaridan birinchi bo'lib kim qo'llagan?

a) Abu Ali ibn Sino

b) Abu Nasr Farobiy

c) Abu Xayr Hammor

d) Husayin Voiz Koshifiy

41. Husayin Voiz Koshifiy nechchanchi yillarda yashab ijod qilgan?

a) 1440–1505-yillar

b) 1410–1460-yillar

d) 1440–1501-yillar

c) 1505–1540-yillar

42. «Baxt-saodatga erishuv haqida» risolasini kim yozgan?

a) Farobiy

b) Navoiy

c) Beruniy

d) Ibn Sino

**43. «Sharq Aristoteli» degan unvonga sazovor bo'lgan mashhur mu-
tafakir kim?**

a) Farobiy

b) Ibn Sino

c) Beruniy

d) Navoiy

44. Inson jonining oliy darajadagi ifodasi nima?

a) Aql

b) Ong

c) Tafakkur

d) Idrok

**45. «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Geodeziya»,
«Mineralogiya» asarlari muallifi kim?**

- a) Beruniy
- b) Ibn Sino
- c) Farobiy
- d) Mirzo Ulug‘bek

46. Ibn Sino sezgini nechta turga ajiratgan?

- a) 2 turga
- b) 5 turga
- c) 1 turga
- d) 4 turga

47. O‘zbekistonda psixologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan, taniqli olimlardan biri P. Ivanovning asarlari qaysilar?

- a) «Umumiy pedagogika», «O‘quvchilarni texnik qobiliyatlari psixologiyasi».
- b) «Umumiy psixologiya», «Umumiy pedagogika».
- c) «Ta’limning psixologik asoslari», «Umumiy psixologiya».
- d) «Bola psixikasi», «Umumiy pedagogika».

48. «Bilish jarayonlarining tarixiy taraqqiyoti haqida» asari kimga tegishli?

- a) I. Pavlov
- b) M.G. Davletshin
- c) P. Ivanov
- d) E. G‘oziyev

**49. Quyidagi variantlardan qaysi biri P. Ivanov xissasiga to‘g‘ri ke-
iadi?**

- a) Samarqanddagi pedakademiya eksperimental psixologiya laboratoriyasi tashkil etilishi.
- b) «Bilish jarayonlarining tarixiy taraqqiyoti haqida» asari
- c) O‘zbekistonda 100 dan ortiq doktorlik va nomzodlik ishlari himoya qilingan.
- d) Maktabda psixologik xizmatni yo‘lga qo‘ydi.

50. Taniqli olimlardan biri Sh. R. Baratov qanday mavzu asosida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan?

- a) Ta’lim tizimida va ishlab chiqarishda psixologik xizmatni tashkil etishning psixologik xususiyatlari
- b) Bilish jarayonlarining tarixiy taraqqiyoti haqida
- c) Yuqori sinf o‘quvchilarida e’tiqod, axloqiy tushunchalarning shakllanishi
- d) Bolalarda yosh bilan bog‘liq muammolar

Tavsiya qilinadigan adabiyotlar ro'yxati

1. *Abu Ali Ibn Sino*. «Tib qonunlari» asari. Toshkent – 1992-y.
2. *Davletshin M.G.* «Psixologicheskaya nauka v Uzbekistane» Psixologicheskij jurnal. Toshkent. №7. 1986-y.
3. *Davletshin M.G.* «Psixologiya tarixi» dastur. T. –1996-y.
4. *David G. Mayers* «Psychology ninth addition in moduls» 2010. 6–7 pages
5. *Jdan G.* «Istoriya psixologii» – Uchebnik. – M.: Izd-va J42 MGU. 1990.—367-s.
6. *Iskandarov B.* «O'rta Osiyoda falsafiy va ijtimoiy-siyosiy fikrlarning shakllanishi va rivojlanishi tarixidan lavhalar» Toshkent. «O'zbekiston». –1993 .
7. *Nishonova Z.T.* «Psixologiya tarixi» T –2002-y.
8. *Xayrullaev M.M.* «O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar». Toshkent –1995-y.
9. *E. G'oziev* «Tafakkur psixologiyasi» Toshkent. O'qituvchi – 1990-y.
10. *X'ell L., Zigler D.* «Teorii lichnosti». – SPb.: Piter Press, 1997. 528–573-s.
11. *Rodjers K.R.* Vzgl'yad na psixoterapiyu. Stanovlenie cheloveka. – M.: Izdatelskaya gruppa «Progress», «Univers», 1994. – 480-s.
12. *Rijov B.N.* Istoriya psixologicheskoy misli. M.:Voenizdat Uchebnoe posobie dlya visshiv uchebnix zavedenie, 2004
13. *Yaroshevskiy M. G.* Psixologiya v XX stoletii. Teoreticheskie problemi razvitiya psixologicheskoy nauki. – M.: Politizdat, 1994. – 305–319-s.
14. Psixologicheskij slovar'/ Podred. V. P .Zinchenko, B.G.Mesheryakova. – M.: Pedagogika – Press, 1997. – 440-s.
15. *Freydjer R., Feydimen Dj.* Lichnost'. Teorii, uprajneniya, eksperimenti.
16. Bliznesi: ucheb. Posobie dlya vuzov. Ziryanova N. M. – M.: Soliton, 2006.
17. Genotip. Sreda. Razvitie: monografiya. *Egorova M. S., Ziryanova N. M., Parshikova O. V., P'yankova S. D., Chertkova Yu. D.* – M.: OGI, 2004.
18. Metodi psixogenetiki: ucheb. Posobie dlya vuzov. *Pankratova A. A.* – M.: Soliton, 2006.
19. Osobennosti uchebnoy deyatel'nosti bliznesov: ucheb. Posobie dlya vuzov. *Ziryanova N. M.* – M.: Soliton, 2006.

20. Psixogenetika. Uchebnik dlya vuzov. *Malix S. B., Egorova M. S., Meshkova T. A.* – Spb . : Piter, 2008, t.1. 406 s., t.2. 336-s.
21. Psixogenetika: Uchebnoe posobie. *Aleksandrov A. A.*– SPb Piter, 2007. – 192 s.: il. – (Seriya «Uchebnoe posobie») ISBN 5-94723-662-1
22. Psixogenetika. Uchebnik. *I. V. Ravich-Sherbo, T. M. Maryutina, E. L. Grigorenko.* Podred. *I. V. Ravich-Sherbo* – M.; Aspekt Press, 2000. 447-s.
23. Psixogenetika: teoriya, metodologiya, eksperiment. *Malix S. B.* – M.: Epidavr, 2004. – 414-s.
24. «Psixologiya» jurnali 2014-2018-yillar soni.
25. Psixologicheskie ocherki o bliznesax. *Semenov V. V., Kochubey B. I., Egorova M. S., Ziryanova N. M., P'yankova S. D.* – M.: Voprosi psixologii, 2003.
26. *X'ell L., Zigler D.* Teorii lichnosti. – SPb.: Piter Press, 1997. – 528–573-s.
27. Xrestomatiya po istorii psixologii / Pod red. *P. YA. Gal'perina, A. N. Jdan.* M., 1980.
28. *Rodjers K. R.* Vzgl'yad na psixoterapiyu. Stanovlenie cheloveka. – M.: Izdatel'skaya gruppya «Progress», «Univers», 1994.– 480-s.
29. Psixologicheskiy slovar' / Podred. *V. P. Zinchenko, B. G. Mesheryakova.* – M.: Pedagogika-Press, 1997. – 440-s.
30. *Freydjer R., Feydimen Dj.* Lichnost'. Teorii, uprajneniya, eksperimenti. 2009.
31. *Abu Xomid G'azzoliy.* Mukoshafat-ul qulub (Qalblar kashfiyoti) 1-kitob. – T.: Yangi asr avlodi, 2004. – B. 91.

MUNDARIJA

1-mavzu: Psixologiya tarixi.....	3
2-mavzu: Psixologiyaning dastlabki va oʻrta asrlarda rivojlanishi.....	26
3-mavzu: XVIII–XIX asrlarda psixologiyaning rivojlanishi	80
4-mavzu: XIX–XX asrlarda xorijda psixologiyaning rivojlanishi	97
5-mavzu: XX asrda psixologiyaning rivojlanishi.....	105
6-mavzu: XX asrning ikkinchi yarmida yangi yoʻnalishlarning yuzaga kelishi.	131
7-mavzu: XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Rossiyada psixologiyaning rivojlanishi.....	139
8-mavzu: Oʻzbekistonda psixologiya: qadimgi va hozirgi davrda fanning rivojlanishi	157
Buyuk kishilarning naqlaridan.....	208
Mavzularga doir test topshiriqlari.....	222

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA TA‘LIM VAZIRLIGI

MUQIMIY NOMIDAGI QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

**Nurbek Sa‘dullayevich Jo‘rayev,
Dilorom Abdullayevna Saliyeva,
Nurxon Anvarovna Sultonova**

PSIXOLOGIYA TARIXI

«Noshir» – Toshkent– 2019

Muharrir *L. Muxitova*

Rassom: *Sh. Odilov*

Texnik muharrir *D. Safayeva*

Kichik muharrirlar: *S. Norova*

Musahhah *N. Norova*

Kompyuterda tayyorlovchi *B. Dushanova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 254.31.12.2014-y.

Bosishga 2019 yil 30-dekabrda ruxsat etildi. Bichimi 60×84^{1/16}.

Ofset qog‘ozi. «Times New Roman» garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 14,5. Nashr tabog‘i 14,5.

Adadi 200 nusxa. Buyurtma № 13.

Manzil: «Noshir» QK nashriyoti 100020, Toshkent sh., Olmazor tumani
Langar ko‘chasi, 78.

«Noshir» O‘zbekiston – Germaniya Qo‘shma korxonasi
bosmaxonasida chop etildi 100020, Toshkent sh.,
Olmazor tumani, Langar ko‘chasi, 78.

N.S. JO'RAYEV, D.A. SALIYEVA, N.A. SULTONOVA

PSIXOLOGIYA TARIXI

ISBN 978-9943-5483-5-0

9 789943 548350